A. Lhote

TASSILI FRESKODE OTSINGUIL

REISIKIRJELDUSTE SARI

Henri Lhote

TASSILI FRESKODE OTSINGUIL

1966

Kirjastus „Eesti Raamat" Tallinn

91(T)
L 50

Originaali tiitel:
Henri Lhote
A la découverte des fresques du Tassili
Arthaud

Tõlkinud S. KADARI
Sarja kujundanud R. PANGSEPP
Illustratsioon ümbrisel O. SUBBI

TARTU R[illegible]LIKOOLI
RAAMATUKOGU

EESSÕNA

Andnud välja oma kunstialased saladused, avasid Franco-Kantaabria piirkonna * esiajaloolised koopad inimkonna mineviku kohta uue lehekülje. Egiptuse ja Mesopotaamia kunstivarasid me tundsime, nende kahe maa ajalugu oli meil dešifreeritud, ning pikka aega olime nende riikide arhitektuuri, skulptuuride ja maalide erakordse võlu tõttu arvamusel, et need maad ongi kõikide kunstide algkoduks, — niivõrd mitmepalgeline ja kõrgetasemeline oli sealne tehnika.

Ent Combarelle'i, Eyzies, Mouthe'i ja Altamira koobastes tehtud avastused kummutasid kõik seisukohad kunsti päritolu kohta ja hämmastasid meid sügavalt. Mõte, et niivõrd madalal arenemis- ja kultuuritasemel olevad inimesed võisid oma tahumatusest hoolimata luua nii kauneid teoseid, tundus spetsialistidele algul uskumatuna ja tööde ehtsust peeti kaheldavaks.

Selles suhtes on tähelepanuväärne Altamira koobaste lugu. Maalid avastas sealsete alade omaniku lapselaps ja näitas neid oma isale krahv de Santuolale. Uudis levis kulutulena. Rohkesti külastajaid, nende hulgas ka Hispaania kuningas, tuli maale vaatama. Ent kui koobast külastasid tuntud teadlased, kusjuures nende juhiks oli hispaanlasest lossihärra ise, suhtusid nad viimasesse kui petturisse. Oli teatavaks saanud, et mõni kuu enne kunstiteoste avastamist viibis tema juures külalisena keegi maalikunstnik. Sellest oli Madriidi rahvusvahelisest kongressist osavõtnud teaduslikele augureile küllalt, et pidada tema töödeks neid toredaid haavatud piisoneid, mille modernistlik stiil neile oli mõistetamatu.

Ent mõne aasta möödudes nägi noor abee Breuil, kellest hiljem sai esiajaloo ülemaailmse kuulsusega uurija, Combarelle'i koopas seinale maalitud piisoneid, kes sarnanesid Altamira oma-

---

* *Franco-Kantaabria piirkond:* autor peab silmas Edela-Prantsusmaad ja naabruses asuvaid Pürenee poolsaare kirdeosa mägesid — ala, mida vanal ajal nimetati Kantaabriaks. *(Toim.)*

dega nagu kaks tilka vett. Võttes arvesse, et juba väga kaua polnud ükski inimene tolles koopas käinud (koopa suu avastati hiljaaegu), ei võinud siin olla tegemist võltsinguga. Teadlastel tuli alistuda ilmseile faktidele.

Sellest ajast peale hakati kogu maailmas tundma suurt huvi esiajalooliste teoste vastu. Põnevusega jälgiti uusi avastusi Lascaux koopas 1940. aastal ja Rouffignaci koopas 1956. aastal.

Kuid Kantaabria pole ainus piirkond, kus leidub kaljumaale. Hispaania idaosas on neid samuti rohkesti. Ent seal kuuluvad need teise koolkonda ja ei paikne mitte grottides, vaid on leidnud ulualuse kaljude all vabas õhus. Ka Lõuna-Aafrikas on kaljumaale ja -jooniseid, neid nimetatakse üldiselt bušmaniteks ning nende vanus on siiani kindlaks tegemata, sest kohalikud pärismaalased valmistasid neid alles hiljaaegu.

Sahaaras, eriti Orani lõunaosas, leidub samuti suurel hulgal jooniseid, kuid selle ala maalirikkus selgus alles 1933. aastal.

Need viimased avastused olid seda huvitavamad, et kõrbe mineviku kohta leidus vähe andmeid. Mõningad tähised lubasid küll oletada, et kunagi võis siin olla sademeterikkam periood, ja siit-sealt leitud kivist tööriistad andsid tunnistust kõrbe muistsest asustatusest, kuid need andmed olid lünklikud ning asukate iseloom ja päritolu jäid tundmatuks.

Olen pühendanud juba terve rea aastaid Sahaara teaduslikule uurimisele. Olen rännanud selle ala risti-põiki läbi ja õppinud seda tundma igast aspektist, nii geograafilisest, etnoloogilisest kui ka arheoloogilisest, viimasest eriti.

Kaljujoonised ja -maalid ei saanud mind jätta ükskõikseks. Sõitsin kohale üheaegselt mitme Sahaara-alade spetsialisti, geograafi ja arheoloogiga, otsekohe pärast leitnant Brenans'i tehtud avastusi Tassilis. Ent sõda katkestas mu töö. Alles 1956. aastal õnnestus mul organiseerida oma lugupeetud õpetaja, abee Breuili kaasabil Sahaarasse ekspeditsioon, mille eesmärgiks oli teha koopiad juba tuntud maalidest ja uurida süstemaatiliselt kogu mäemassiivi.

Tassili-n-Ajjer asub Hoggarist kirdes ja piirneb idas Fessaniga. See on raskesti ligipääsetav liivakiviplatoo, millelt saab alguse terve rida väiksemaid sekundaarseid mäemassiive. Need on tugevasti erodeerunud ning liikuda saab nende vahel piki kitsaid koridore, mille kohal ripuvad kaljupangad ja surnud linnu meenutavad sammastikud. Tänapäeval valitseb seal tühjus ja rõhuv vaikus. Ent kunagi olid need koridorid rahvarohked tänavad, sest suurem osa kaljupankadest on aluse juures erodeerunud, moodustades küllalt sügavaid nišše, mis olid ürginimestele loo-

duslikuks varjupaigaks. Need inimesed on küll kadunud, kuid nad jätsid endast jäljed oma kunagiste kodude seintele, kattes need sadade maalidega.

Mina ja mu ekspeditsioonikaaslased jäime platoole kuueteistkümneks kuuks, tehes ühe avastuse teise järel ja võttes igas muiste asustatud paigas kõikidest freskodest täpsed koopiad. Edaspidi kirjeldan, mida kujutas endast see vaevarikas töö keset kivikõrbe, kogu meie elu maal, kus puudus kõik eluks vajalik ja kus valitses äärmiselt karm kliima. Ütlen praegu vaid, et meil oli väga raske ja et me poleks iial nii kaua vastu pidanud, kui meid poleks innustanud teadmine, et teeme üllast tööd, tööd, mis aitab selgitada mitte ainult Sahaara minevikku, vaid kogu inimkonna kultuuripärandit.

Kõik see, mida nägime Tassili kaljulabürindis, ületab kujutlusvõime piirid. Avastasime sadu kaljuseinu, millel leidus tuhandeid inimeste ja loomade kujutisi, kord üksikutena, kord terviklike kompositsioonidena. Esines kergesti lahtimõtestatavaid stseene igapäevasest elust, meelelahutustest ja usukommete täitmistest rahvaste juures, kes järgnesid aegade jooksul üksteisele neil tänapäeval tegelikult tühjadel aladel, sest praegu käivad siin veel ainult vähesed tuareegid. Meid hämmastas stiili ja aine mitmekesisus. Suur osa kunstiteoseid asetses kihtidena üksteise peal. Tillukeste, vaevalt mõne sentimeetri pikkuste kujutiste kõrval esines hiiglasuuri kujutisi, milliseid ei leidu kuskil mujal. Teisal oli kujutatud karja pärast võitlevaid vibuküttide salku, kaigastega üksteist vemmeldavaid inimesi, antiloope jälitavaid jahimehi, piroogides sõitvaid jõehobukütte, tantsustseene, pidusööminguid jne.

Lühidalt, olime maailma suurimas esiajaloolise kunsti muuseumis, teoste ees, millest mõned on erakordselt kunstiküpsed, nagu näiteks Jabbareni või Sefari elusuuruses maalitud naised. Niisugustest teostest ei ütleks ära ühegi ajastu ükski kunstikoolkond.

Torkas silma kaks põhilist stiili: sümbolistlik, mis on vanem ja pärineb tõenäoliselt neegrite juurest; teine, julgelt naturalistlik, on hilisema päritoluga ja temas leidub Niiluse-alade kultuuri mõjutusi.

Ent oluline on see, et neil kujutistel pole vähimatki sarnasust Franco-Kantaabria piirkonna või Lõuna-Aafrika kujutistega. Kui nende juures vahel ongi märgata Egiptuse või ka Mükeene mõjusid, kuuluvad vanimad neist siiski senitundmatusse koolkonda, mis on tekkinud kohapeal ja mille teosed on tänapäeval üdseimateks näideteks neegrikunsti kohta.

Franco-Kantaabria piirkonna maalid andsid meile küll teatud ettekujutuse koopainimese tavadest ja kommetest, kuid neist sai imevähe andmeid tema iseloomu ja päritolu kohta. Nendest selgus ainult, et muiste elasid meie maal piisonite, mammutite, ninasarvikute ja põhjapõtrade kütid. Ent Tassili maalid kujutavad endast tõelist arhiivi, mis võimaldab saada selge ettekujutuse Sahaara kunagisest asustusest, erinevaist rahvastikutüüpidest, kes siin üksteisele järgnesid, siinsed alad risti-põiki läbinud veisekasvatajatest, võõrastest mõjutustest. Tänu maalidele saab jälgida ka Sahaara fauna arenemist ja järelikult Sahaara kliima muutumist, mis järk-järgult kuivenedes lõigi praegused kõrbetingimused.

Sellel kõigel on väga suur tähtsus. Ühel hoobil sai meile arusaadavaks vähemalt kaheksa aastatuhande pikkune periood maailma suurima kõrbe ajaloost — ning huvitaval kombel ühtlasi kogu maailma ajaloost.

I PEATÜKK

SAHAARA ARENGUETAPID

Viimasel ajal on väga palju räägitud Sahaarast. On olnud sageli juttu tema maapõuerikkustest ja naftavarudest, mille tõttu teda on hakatud pidama, kas õigustatult või mitte, uueks Eldoradoks.

Sinna suundub järjest rohkem uurimisekspeditsioone. Ilial varem pole kõrb olnud nii rahvarikas. Sõidetakse kõige mitmekesisemate ja kõige moodsamate liiklusvahenditega, alates tagasihoidlikust džiibist, mis on kohane retkedeks igasugusel maastikul, ja lõpetades helikopteriga, mida kasutavad geoloogid uraaniademeid otsides. Hiiglaslikud transpordilennukid toimetavad puurimistööde piirkonda tonnide viisi toiduaineid ja karastusjooke. Milline kontrast, võrreldes Sahaara asukate eelnevate põlvkondade primitiivse eluga!

Lennukisõidul Alžiirist Pariisi tundis mu võluv reisikaaslane huvi minu töö ja tegevuse vastu. Saanud teada, et tegelen Sahaaras «otsingutega», pidas ta mind kohe «naftameheks» või uraaniotsijaks. Selgitasin talle oma töö iseloomu, ent see väike arusaamatus näitab ilmekalt, mida praegu Sahaara kohta kõige rohkem teatakse.

Kontrast Sahaara viljatu pinnase ja ta ootamatult rikkaks osutunud maapõue vahel on kahtlemata hämmastav. Kuid peagi näeme, et maailma suurim kõrb varjab veel teisigi saladusi ning et tema praegune troostitu ilme on vaid mööduvaks nähteks tema pikas, inimeste elu ja nende ajalooga kunagi varem nii tihedalt seotud olnud arenguetapis.

Juba üle kahekümne viie aasta rändan ma mööda Sahaarat. Olen läbi käinud ta hiiglaslikud regid *, kus võib

* *Reg:* kaljukõrb. *(Tõlk.)*

liikuda kaks nädalat, leidmata vett; olen roninud kõikidele ta mägedele: Hoggarile, Tassili-n-Ajjerile, Adrar-Iforasele ja Airile. Olen läbi rännanud ta suured ergid *, sealhulgas Idaergi, tõelise liivamere, kus tuul kogu aeg liivalaineid hällitab, ja kus on maailma suurimad liivavarud. Olen käinud piki ta muistsete jõgede sänge, mis on kunagi moodustanud väga keeruka võrgu, ent kujutavad endast tänapäeval vaid suurt kuivanud skeletti. Olen elanud hulk aega koos tuareegide ja mauridega, jaganud nendega nende rõõme ja raskusi seiklusrikastel teekondadel, kus nad olid mulle teejuhtideks.

Mind huvitas kõik: fauna, floora ja mõistagi terve rida füüsilist geograafiat, rahvastikku, selle iidset ajalugu ja muidki alasid puudutavaid probleeme, sest Sahaara kujutab endast tervikut ja on täielikult mõistetav ainult inimesele, kes omab teadmisi kõikidelt aladelt, kes tunneb geoloogiat, bioloogiat, klimatoloogiat, sotsioloogiat jne.

Suurema osa uurimisretkedest tegin kaameli seljas. See on parim liiklusvahend, kui tahad minna igale poole ja näha kõike üksikasjades, nagu see on oluline uurijale. Olen läbinud sellisel arhailisel viisil kuni tänase päevani kaheksakümmend tuhat kilomeetrit, mis kujutab endast kaht ringi ümber maakera. Kui palju tuli mul sellel teekonnal käia jalgsi ning kui palju oli seiklusi! Nii mõnedki nendest oleksid äärepealt lõppenud väga kurvalt.

Läbisin osa piirkondi autoga ja olen mitmel korral lennukiga üle kõrbe sõitnud. Tunnen kõrbe hästi, ning kuigi ta on minu vastu sageli olnud väga karm, on ta ka mõnikord käitunud rüütlina ning kergitanud armulikult saladuskatet oma mõistatuslikult minevikult. Seisneb ju Sahaara-uurija peamine ülesanne selles, et avastada side kõrbe mineviku ja tänapäeva vahel.

Kõige rohkem huvitasid mind kahtlemata inimesed, eriti esiajaloolise perioodi elanikud, ning nemad valmistasid mulle ka kõige rohkem rõõmu. Leidsin korduvalt rohkesti jälgi muistsetest Sahaara asukatest, kes kunagi elasid siinsetes orgudes ja mägedes, pidades jahti, kalastades või harides maad — olenevalt paigast, ajastust või nende eneste eluviisist.

Sügaval ergis, Ténérés, leidsin jäänuseid kalameeste

---

* *Erg:* liivakõrb. *(Tõlk.)*

asulakohast: suuri kalaluude hunnikuid (neid oli mitu vankritäit), jõehobuste ja elevantide konte segamini koldetuhaga ning kivist tööriistu. Viissada kilomeetrit lõuna poole, Sahaara ja Sudaani piiril, sattusin enam kui kümne asulakoha jäänustele. Seal oli hunnikute viisi kalaluid, kilpkonnade kilpe, molluskite karpe, jõehobuste, kaelkirjakute ja antiloopide konte, ning nende keskel lebasid inimeste skeletid. Et skeletid olid kogu selle prahi hulgas ja ilma erilise asetuseta, tõendab, et neil primitiivseil rahvail puudusid matusekombed. Ning laialipaisatuna keset seda esiajalooliste luude hunnikut leidsin rikkalikult toredaid tööriistu, nende seas muu hulgas suurepäraseid luust harpuune, teravaid ränikivist nooleotsi, kalavõrgu küljes olnud raskusi ja palju muud.

Hoggarist lõuna pool, In Guezzami kaljude jalamil, paigas, mis on tänapäeva Sahaaras üks mahajäetumaid, sattusin samasugusele leiule: inimeste luukered segamini loomade jäänustega, ning ümberringi lebamas tuhandeid potikilde.

Võiksin tuua rohkemgi näiteid, sest juba ainult Hoggari ümbruses leidsin peaaegu kaheksakümmend esiajaloolist asulakohta. Sellest võib järeldada, et kunagi oli Sahaara väga rahvarikas ning et tema loomastik sarnanes tänapäeva savannide loomastikuga. Kõige iidsemate leidude, näiteks Admeri ergis olnud kaluriasula * jäänuste vanuseks on kahtlemata mitusada tuhat aastat, kuna nooremate vanus ulatub võib-olla ainult nelja kuni viie tuhande aastani, olles seega küllaltki madal. Domineeriva fauna ilmne pärinemine veerikastelt aladelt viitab väga niiskele keskkonnale rohkete jõgedega. Need jõed, saanud alguse suurtelt mäemassiividelt, nagu Hoggar, Tassili, Adrar-Iforas, kujutasid endast laiaulatuslikku hüdrograafilist võrku, mis oli ühenduses Niigeri jõega, Tšaadi ja teiste suurte järvedega. Tänapäevani on säilinud osa nende järvede veest Lõuna-Tuneesia šottides **. Kunagiste jõgede sängid on veel küllalt hästi kindlaksmääratavad. Asunud Hoggarist lennukiga teele, sõitsin piki üht muistset jõe-

---

* Üks kahest meile tuntud paleoliitikumiaegsest mälestusmärgist asub Sahaara keskosas, Hoggarist põhja pool, selle mäemassiivi ja Tassili vahel. Teine neist paikneb Tihodaine'i ergis.

** *Šotid:* 20—25 m allpool merepinda asuvad kuivad v. soolajärvedega nõod Põhja-Aafrikas. *(Tõlk.)*

sängi, mida tähistas liivas valge vagu ja mis viis mind otse Niigeri äärde, Gao rajooni.

Esiajaloolised ladestused, need aastatuhandeid vanad jäätmekuhikud, pole ainsad Sahaara muistsete elanike jäljed. Tähtsamate mäemassiivide kaljudel, sageli kõige troostitumates paikades, võib leida märke inimeste kunstilistest harrastustest jooniste ja maalide näol, mis on enamikus väga kaunid. Täitsin oma reisimärkmikud sadade niisuguste primitiivsete kunstitöödega, mis on seda huvipakkuvamad, et nad pärinevad erinevatest, mitmete aastatuhandete jooksul üksteisele järgnenud ajajärkudest. Mitmes suhtes on nad kinnituseks sellele, mida on juba tõestanud muistsete elanike jäljed ning mis annavad meile rohket lisamaterjali kõrbes üksteisele järgnenud kultuuritüüpidest: jahimeeste kultuurist, kes olid varustatud nuiade ja bumerangidega, veisekasvatajate või vibumeeste kultuurist ja sõjameeste kultuurist, kelle peamiseks relvaks oli viskoda. Viimasesse perioodi kuulub kodustatud hobuse ilmumine Aafrikasse. Nagu selgub, mängisid relvad tähtsat osa inimkonna arengus; nad on ühtlasi arheoloogidele klassikaliseks orientiiriks, peamiseks mineviku tunnistajaks. Nad aitavad kindlaks määrata ühe või teise migratsiooni tähtsust ja suunda ning mõnel juhul taastada karavanide teid, mis enam kui tuhat aastat enne meie ajaarvamist ühendasid Vahemere rannikut Niigeri kallastega.

Antud lühiülevaatest peaks ilmnema, kui huvitav on töö, milles iga uus avastus täiendab eelnevat, tuues sellesse selgust, ning missugust vaimustust tunneb uurija, avades järjekordse, senitundmatu lehekülje kõrbe ulatusliku mineviku kohta, mille olemasolu alles hiljaaegu ei aimatudki. Eks arvatud ju, et Sahaara on kunagi ammu kuivaks jäänud merepõhi, üks neist neetud paikadest maakeral, kust inimene on juba iidsetest aegadest saadik eemale tõrjutud. Tegelikult on see vaid legend, sest kvaternaaris Sahaaras merd ei olnud. Ent visa legend, mis on rahva pärimustes niisama kindlalt juurdunud nagu muistend Loch Nessi koletisest, Atlantisest ja mitmedki teised kangekaelselt püsivad ja ühtlasi fantastilised muistendid. Austrikarbid, mida siin kohati rikkalikult leidub, pärinevad tertsiaari kaugetest perioodidest, teiste sõnadega geoloogilisest ajastust, millal inimest meie planeedil veel ei olnud. Sool, mida leidub mõningates nõgudes, on vaid jär-

vede vee auruks muutumise produkt, vee, mis kunagi oli uhtunud mitmesuguseid väävelhappesoolasid sisaldavaid vulkaanilisi kaljusid. Düünide liiv aga on vete intensiivsest tegevusest (ilmselt kauges minevikus ja väga vihmases kliimas) tingitud erosiooni produkt, mida tuuled on ühest kohast teise tassinud ja kuhjanud Sahaara avara kontinendi madalamatesse osadesse.

Ei, Sahaara pole kunagi olnud mere all, mitte ühelgi ajastul, vähemalt mitte nii kaua, kui eksisteerib inimene. Seal esines lihtsalt nagu mitmel pool mujalgi maakeral õitsengu perioode vaheldumisi laastava põua perioodidega.

Ent kohe kerkib küsimus: mis tingis põua? Mis oli kliimamuutuse põhjuseks? Lühidalt on sellele võimatu vastata, kuna probleem on keerukas ning hulk andmeid tema kohta on veel ähmased ja ebatäielikud. Kõige lihtsam, ent siiski mitte ammendav seletus on järgmine: teatud perioodil kadus tasakaal vihmana alla sadava vee ja kõrgest õhutemperatuurist tingitud eriti intensiivse vee aurustumise vahel. Sahaarale oli see suureks õnnetuseks. Võimalik, et saatuslikku osa mängisid passaattuuled, mis talvel tõid kaasa külmi õhuvoole, suvel aga sooje ning kihutasid eemale pilved, jättes Sahaara sel kombel ilma eluks vajalikest, kosutavatest vihmadest. Tuleb siiski arvestada veel mitmeid teisigi põhjusi, näiteks mäestikuahela puudumine ranniku lähedal, mis oleks võinud peatada ookeanilt tulevaid pilvi, ning samuti mõningaid klimaatilisi tegureid, mis on seotud madal- ja kõrgrõhualadega. Ent Sahaara kõrbeks muutumise põhjused jäävad tõtt-öelda siiski mõistatuslikeks, eriti seetõttu, et alles mõni tuhat aastat tagasi ei valitsenud Sahaaras praegune kuiv kliima. Seda suhteliselt hiljutist muutust on eriti raske seletada. Millal õieti algas Sahaara muutumine kõrbeks? Usun, et saame selle kohta pisut rohkem andmeid, kui mu viimase retke materjalid on läbi uuritud ja kui hiljuti leitud lademetest pärinevast puusõest on tehtud süsinikuanalüüs.

Antiikaja geograafide, kreeklaste ja roomlaste kaudu teame, et viis sajandit enne meie ajaarvamist oli Sahaara juba küllaltki kõrbeilmeline. Herodotos, kes elas V sajandil e. m. a. ja kes esimese autorina kirjeldas Syrti lahest lõuna pool asuvaid alasid, mainis düüne, oaase, asustamata piirkondi ja soolakünkaid. Strabon märkis neli sajandit hiljem, et hobune oli veel laialt levinud, ent loet-

les ühtlasi kõiki ettevaatusabinõusid, mida nomaadid pidid liiklemisel tarvitusele võtma. Näiteks pidid nad kinnitama oma ratsu kõhu alla nahklähkrid veega. See näitab, et toda väärtuslikku vedelikku oli juba vähe. Plinius vanem, pisut hilisem autor (a. 23—79 m. a. j.) kirjutas, et piirkonnas, mida ta nimetas Liibüaks, esines veel elevante, kaelkirjakuid ja kiskjaid. Kirjeldades garamantide maaala, mis vastab enam-vähem tänapäeva Fessanile ja Tassili-n-Ajjerile, nimetab ta vadisid, kus vett voolab veel ainult vahetevahel, ja ajutisi «veesilmi». Umbes taoline on ka tänapäeva Sahaara hüdrograafiline režiim. Tõsi, tollel perioodil oli sealne elu sootuks intensiivsem kui tänapäeval, rahvastik oli palju tihedam, vahemaad veelätete vahel lühemad ning taimestik lopsakam. Hobune sai seal veel elada, kuna tänapäeval on see mõeldav vaid erandjuhtumeil. * Kuid antiikautorid käsitlesid Sahaarat juba kõrbena. Sellest perioodist pärinebki tuntud legend, mille järgi Sahaara olevat muistse, kuivaks jäänud mere põhi, sest düünide liiv, šottides leiduv sool ja tertsiaarajastu hammaadade ** austrikarbid olid juba mõjustanud tolleaegsete inimeste fantaasiat, kuigi neil oli täiesti algeline ettekujutus geoloogiast ja pinnase struktuurist.

Antud ülevaade teeb kokkuvõtte meie teadmistest Sahaara mineviku kohta, olles ühtlasi taustaks omapärastele seiklustele, mida elasid üle Tassili ekspeditsiooni liikmed kuueteistkümne kuu jooksul.

Need seiklused jagunevad mitmesse episoodi. Ekspeditsioonide algus langeb aastasse 1933, millal üks koloniaalvägede ohvitser, leitnant Brenans, tunginud luureretke ajal Tassili-n-Ajjeri sügavasse kanjonisse, jõudis välja Igharghareni orgu, Fort-Polignaci sõjaväepostist lõuna pool.

Tassili-n-Ajjer on suur, Hoggarist kirdes asuv mäemassiiv. Kanjon, millest oli juttu, kannab nimetust Djerati vadi. Tema eripäraks oli see, et siiani polnud ükski eurooplane temas käinud. Sõites oma rühma eesotsas aeglaselt kaameli seljas, märkas Brenans äkki vadi kõrgel

---

* Sellest ongi tingitud hobuse asendamine kaameliga, mis toimus tõenäoliselt vähe aega enne meie ajaarvamise algust alates Niiluse deltast, kuhu ta oli juba varem toodud Araabiast.

** *Hammaada:* kivikõrb. *(Tõlk.)*

kaljuseinal kummalisi kujutisi, mida ta oma eelnevatel retkedel kunagi polnud kohanud. Ta hüppas kähku kaameli seljast maha ning arvas nägevat und. Ta silme ees seisid sügavalt kaljuseina uuristatud kunstiteosed, mis kujutasid suuri loomi: elevante marssimas, lont püsti; jõehobusid, kes nagu oleksid tulnud mõnest lähedasest veekogust ja kiirustaksid nüüd rohtu sööma; ninasarvikuid oma hirmuäratava sarvega; kaelkirjakuid, kael õieli, kes nagu oleksid tahtnud näpsata siinsamas kasvavate okaspuude latvu; ning hulk teisi loomi . . . , lühidalt, hämmastav vaatepilt selles päikesest kõrvetatud kuristikus, mille kohal lasus juba sajandeid inimtühja kõrbe raske vaikus.

Kui Brenans umbes kümnekilomeetrise rännaku järel sattus varisenud kivirusule, millest oli võimatu üle pääseda, avastas ta Sahaara kõige köitvama esiajalooliste jooniste kogu.

Juba enne Brenans'i oli kaljudelt leitud hulk jooniseid, peamiselt Hoggaris, Orani lõunaosas ja Fessanis, kuid millelegi nii kaunile, nii suurejoonelisele polnud siiani satutud. Elegantsete, selgepiiriliste loomakujutiste kõrval oli siia uuristatud üsna mitmesuguseid inimtüüpe, mõned neist loomapeadega. Kogu tervik oli midagi täiesti uut. Kaljuseintesse moodustunud niššides, mis tõenäoliselt olid pakkunud varju mufflooniküttidele, märkas Brenans väga peenelt töödeldud maale. Need olid samuti uudsed ning

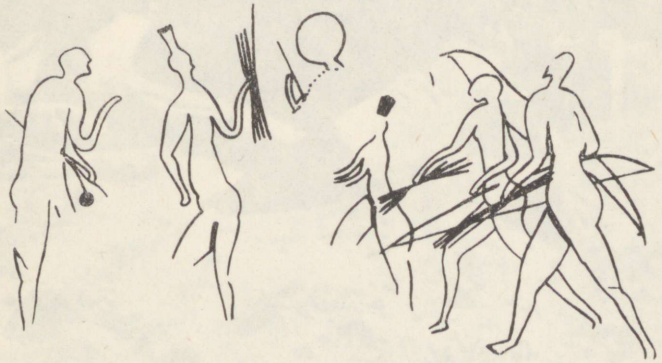

Fresko koopia kolonel Brenans'i märkmikust

arheoloogia seisukohalt äärmiselt huvipakkuvad. Mõistagi informeeriti Pariisi ja Alžiiri eriteadlasi. Neli kuud hiljem olin ma juba Tassilis.

Minuga üheaegselt saabusid professorid Gautier, Reygasse ja Perret. Nemad lahkusid mõne nädala pärast, kuid mina jäin sinna poolteiseks aastaks.

Uurijate ees avanes uus lehekülg Sahaara ajaloos.

HENRI LHOTE OMA KOERAGA

IRÈNE MONTANDON

CLAUDE GUICHARD

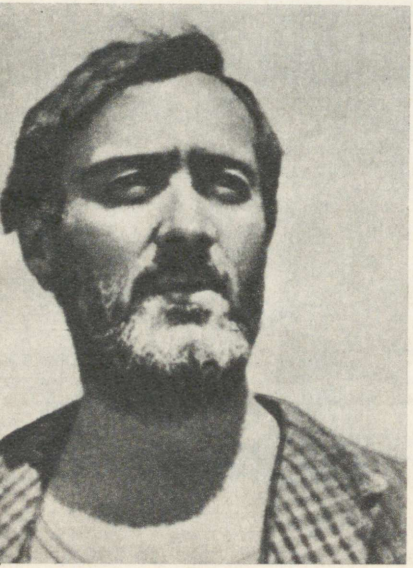

GEORGES LE POITEVIN

GIANNI FRASSATI

JACQUES VIOLET

PHILIPPE LETELLIER

ROBERT MARTIN

JACK CHAMBRIN

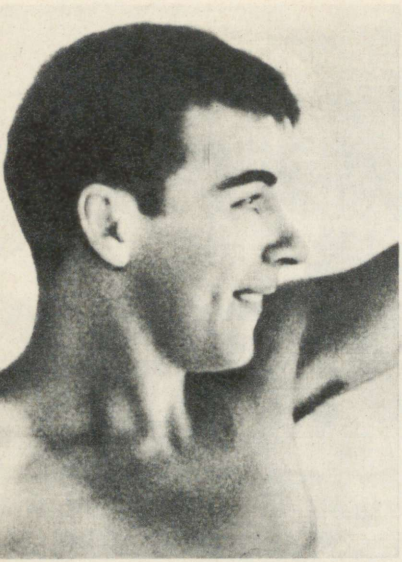

JEAN-DOMINIQUE LAJOUX

MICHEL BRÉZILLON

JEAN LESAGE

ANDRÉ VILA

1. Sefari mägedes

2. Teel Sefarist Tamritisse

4. Jabbaren. Linnupeaga jumalanna
Egiptuse mõju (XVIII dünastia?)

3. Ekspeditsiooni teejuhid ja tuareegid

5. Sefar. Suur jumal palvetavate naistega. Ümarpeade perioodi langus-ajajärk

6. Tafaleleti mäekurul

7. Laagrilõke Sefaris

8. Sefar. Kaljuseina pesemine käsna abil

9. I-n-Tifnar. Fresko kopeerimine

10. Sefar. Koopia kandmine joonestuspaberile

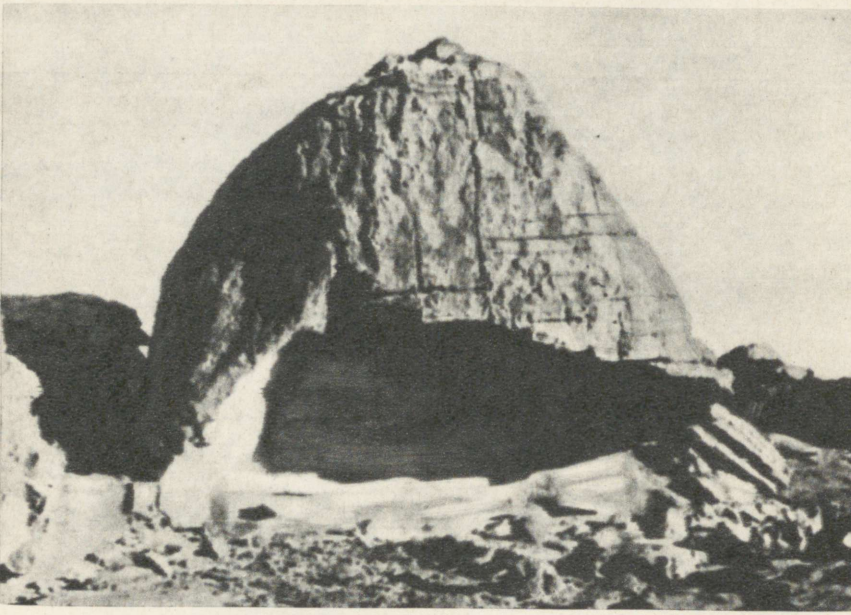

11. Maalidega koobas Aouanrhetis

12. Jabbareni suur koobas

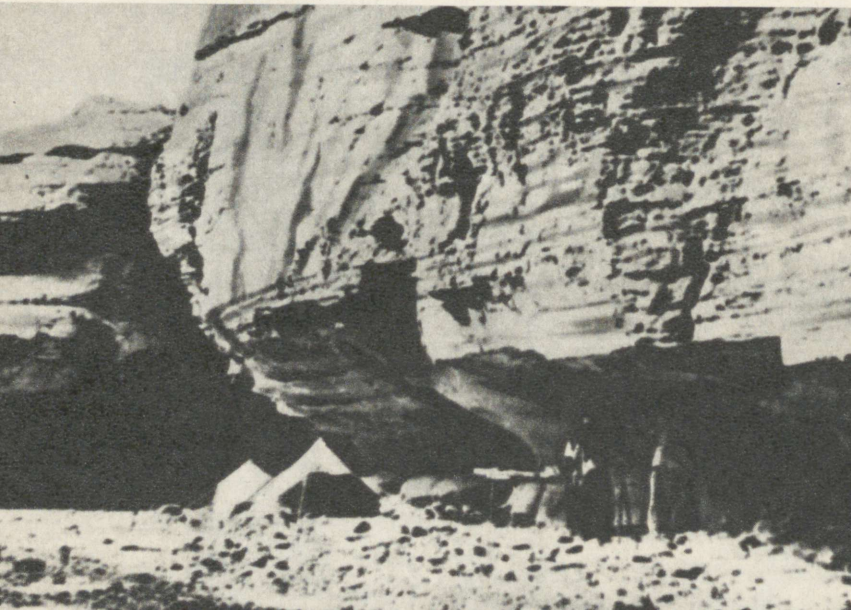

13. Tamrit. Fresko „Kütid" (detail). Veisekasvatajate periood

14. Ülem-Tamrit. „Egiptuse" paat. Veisekasvatajate periood

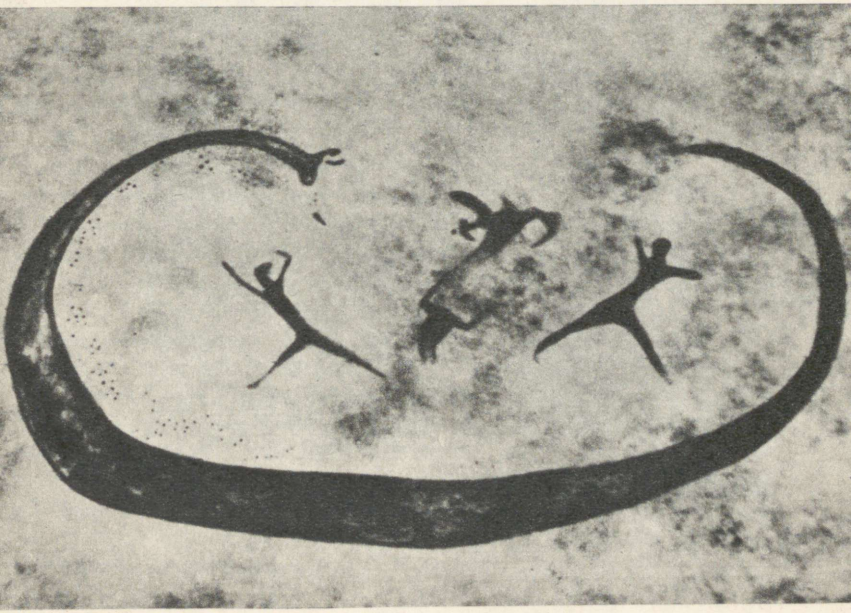

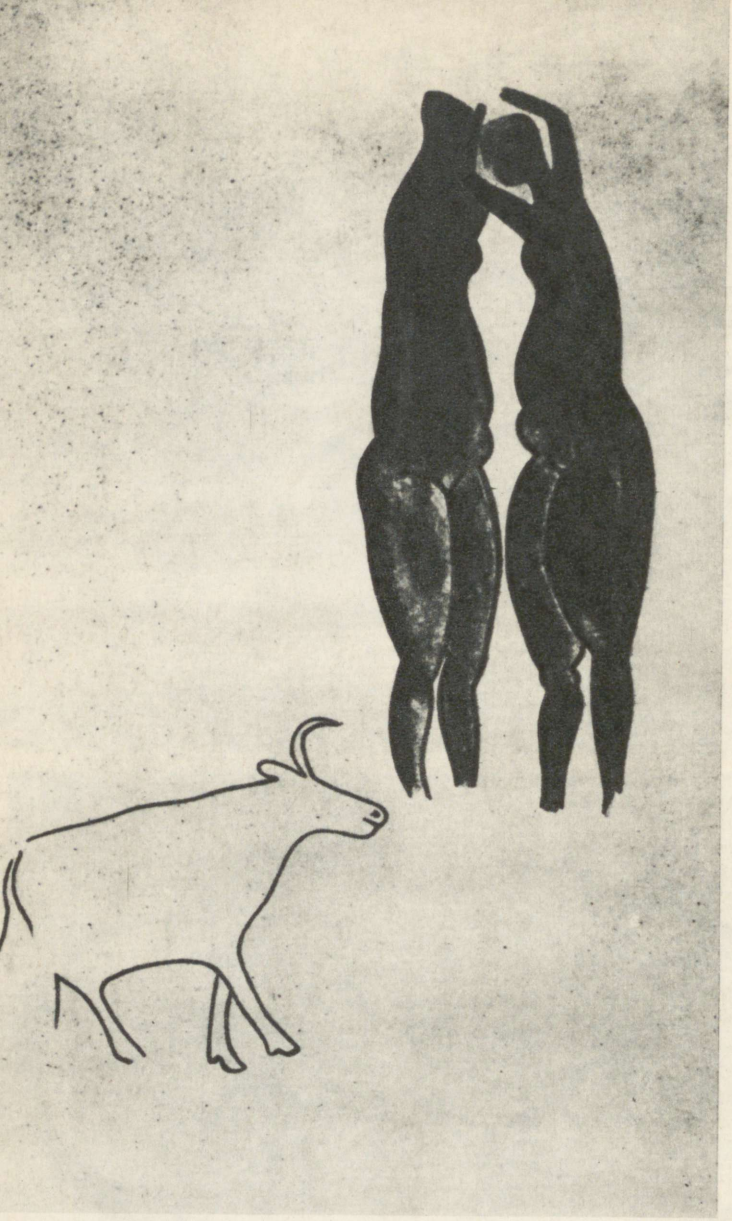

15. Tamrit. Kaks Veenust. Veisekasvatajate periood

II PEATÜKK

SUUND TASSILILE

Niisiis mõned kuud pärast teateid Brenans'i tehtud avastustest olin ma kohal, lõdisesin Imihrou sügavas kanjonis jäise tuule käes. Oma metsiku ilu poolest võrdub Tassili Hoggariga. Mind veetles see nii eripärane, Kuu pinda meenutava reljeefiga maa, mis on nagu kohutavas kuumuses kõrbenud koorik, paljale liivakivile on loodus andnud kõige kummalisema ja fantastilisema kuju. Tassili kujutab endast omaette maailma, üht Sahaara kaunimat ehet, mis mõnes suhtes on isegi ilusam paljukiidetud Hoggarist, hulga grandioossem oma hiiglaslike kanjonitega ja oma kiviklibust ummistunud kuristikega. Seitsmepäevase kiire rännaku järel ületasime tuareegist juhiga vahemaa, mis eraldab Fort-Polignaci ja Djaneti sõjaväeposte. Üks neist asub mäestikust põhja, teine lõuna pool, mistõttu mul võimaldus saada esialgne ülevaade massiivist tervikuna.

Djanetis kohtasingi leitnant Brenans'i. Ta näitas mulle mappi hiljaaegu Djerati vadis tehtud koopiatega. Kuid Djeratisse õnnestus mul sõita alles mõned kuud hiljem koos geograaf Perret'ga, kes praegu on Geograafia Seltsi esimees ja keda kuulus professor Gautier mind palus Fort-Polignacist endaga kaasa võtta, et oleksin talle teejuhiks.

See, mida me tookord Djeratis nägime, lausa hämmeldas meid. Oma varasematel retkedel oli mul korduvalt avanenud võimalus uurida kaljujooniseid, kuid midagi nii ebatavalist, nii originaalset ja kaunist polnud ma veel näinud. Professor Gautier, kes mõni aeg tagasi oli käinud vadi alamjooksul, oli juba andnud Djeratile nimetuse «Sahaara Vézère» *, ning see polnud sugugi liialdus. Vadi

* *Vézère*: jõgi Prantsusmaal. *(Tõlk.)*

mõlemal kaldal paiknes tuhandeid jooniseid, ja selleks et näha samaväärseid mälestusmärke, oli tarvis minna Fessanini.

Nägime muide palju rohkem kui meie eelkäijad, sest läksime mööda kanjonit palju kõrgemale. Kord tõkestas meie teed metsistunud palmisalu Nafeg, kus metsikute palmide võsud olid niivõrd üksteisesse takerdunud ja liaanidest läbi põimitud, et meile tundus, nagu oleksime ürgmetsas.

«Siit ei pääse me eluilmaski läbi,» ütles mu kaaslane. «Parem läheme ringi.»

«Küll pääseme, uskuge mind,» vastasin. «Ainult kannatust.»

Hakkasin võsanoaga rohelisse müüri teed raiuma, kuid mu tööriist põrkas kõvadelt liaanidelt ja palmidelt tagasi, mistõttu töö edenes visalt. Mu käsivarred ja sõrmed olid verised, riided okastest käristatud ja varsti üsna räbaldunud, kuid ma ei lakanud raiumast ja tee avanes meeter meetri järel. Kui lõpuks edasi sai minna, võtsime kaamelitel päitsetest ja kogu meie voor suundus tollele siuuindiaanlaste teerajale. Õhtul jäime laagrisse kanjoni ülemise astangu peenel liival, kuhu senini eurooplase jalg polnud astunud. Kostitasime endid kalapraega, mis pärines väikesest, lähedal asuvast järvest. See järv oli väga kalarikas. Õngitsesime kõveraks painutatud nõela abil, mis oli kinnitatud nöörijupi otsa. Söödaks kasutasime datlitükke. Me polnud end asjatult pingutanud, sest nägime veel äärmiselt kauneid jooniseid ja punase ookriga tehtud maale. Need olid koobastes, ilmastiku tujukuse eest varjul.

Djerati vadis käimine oli minu jaoks otsustava tähtsusega. Neid nii haruldasi, nii kunstipäraseid jooniseid ja maale nähes mõistsin ma, kui suurt huvi nad arheoloogile pakuvad. Nende ilu vaimustas mind üha enam. Asusin uurima Djanetist põhja pool olevat ala, kus Brenans ütles leiduvat maalidega kaljukoopaid. Mitme kuu jooksul käisin Tassili risti-põiki läbi ja leidsin nii palju kunstiteoseid, et neist koopiaid tehes sai mu paberitagavara üsna ruttu otsa. Brenans ise oli väga hea joonistaja, kuid meie tööd olid siiski vaid viletsateks jäljenditeks, mis suutsid anda originaalist ainult kaudse ettekujutuse. Ning mis kõige tähtsam: esiajalooliste maalikunstnike kasutatud ookervärvide harmooniat ei andnud nad üldse edasi. Nüüdsest

peale oli mu unistuseks tulla ühel päeval tagasi rühma kaastöölistega, kes oleksid peamiselt maalikunstnikud, ning teha täpsed, originaali mõõtmetele ja värvidele vastavad koopiad. Ainult siis saavad neid kunstiteoseid, mida siiani imetlesime ainult meie, nautida kõik: teadlased, kunstnikud, lai kunstihuviliste ring, kellele Tassili on ligipääsmatu.

Jätkasin rändamist mööda Tassilit. See kujunes üsna kulukaks. Kõik neli kaamelit, kes olid mu põhivarunduseks ja uurimistöödel äärmiselt vajalikud, surid üksteise järel kurnatuse tõttu, mida põhjustasid rännakud mööda kivist, peaaegu rohuta pinnast. Möödusid aastad. Mitmesugused ülesanded kutsusid mind teistesse Sahaara osadesse, sõda tuli vahele, mind mobiliseeriti Hoggari ratsaväkke, kuna Brenans'il, kes oli vahepeal kapteniks ülendatud, vedas paremini: ta sai aeg-ajalt kiltmaal käia. Alles 1954. aastal kohtusime Brenans'iga uuesti ühes Maroko külas, kuhu ta, nüüd juba kolonelina, oli elama asunud. Pöördusime tagasi mu kunagise kavatsuse juurde, mille vastu tundis elavat huvi mu õpetaja, abee Breuil. Naasnud retkelt Lõuna-Orani, kus olin uuesti alustanud seal leiduvate rohkete esiajalooliste jooniste uurimist, asusin oma kavatsust ellu viima.

Brenans nõustus võtma enda peale ekspeditsiooni varustamise. Minu ülesandeks jäi retke teaduslik ja tehniline juhtimine. Abee Breuil lubas veeta mõned nädalad meiega. Koostasin rühma. Sellesse pidi kuuluma neli maalikunstnikku ja üks fotograaf. Montparnasse andis kunstnikud. Üks nendest oli juba kaks korda Sahaaras käinud. Nad «värbasid» üksteist ise. Näitasin neile oma eelmistelt retkedelt pärinevaid koopiaid, rääkisin, missugune töö meil ees seisab. Mu plaan vaimustas neid kõiki ja nad olid kohe nõus ekspeditsioonist osa võtma.

Mõningad detailid nende kohta aitavad mõista põhjusi, mis sidusid meid sellel huvitaval retkel.

Georges Le Poitevin, 43 aastat vana. Lõpetanud Pariisi Dekoratiiv- ja Kujutava Kunsti Akadeemia. Viibinud korduvalt Põhja-Aafrikas. Teinud isegi reisi Tassilisse, kust tõi kaasa rohkesti väga kauneid guaššmaale. Omapärane isiksus, armastab kirglikult merd (kuna pärineb Normandiast), samuti Sahaarat (tuule ja üksinduse tõttu). Nii Montparnasse'il kui ka Sahaaras tunti teda vaid Jo nime all.

Claude Guichard, 23-aastane. Pärit Grenoble'ist. Lõpetanud Kunstiakadeemia Grenoble'is ja Pariisis. Väga hoolas freskomaalija, on juba töötanud mitmete kirikute kaunistamisel Alpides. Mitte just eriti andeka kunstniku tüüp kikkhabeme ja pikkade juustega, juba pealtnäha rahuliku iseloomuga. Niivõrd ülitundlik, et tal hakkab halb, kui tema nähes kärbest tapetakse, mida edaspidi loomulikult sageli ette tuli. (Kuusteist Tassilis veedetud kuud ravisid ta sellest nõrkusest terveks.) Suur edasirühkija ja agar piibumees.

Jacques Violet, sai Tassilis 20-aastaseks. Pariislane, lõpetanud tarbekunstikooli. Enne ekspeditsiooniga ühinemist dekoreeris Vallaurisis savinõusid «*à la* Picasso». Erilised tundemärgid: 1,92 m pikk, kinganumber 46. Kasvanud pisut liiga kiiresti. Liialt noor, et omada minevikku.

Gianni Frassati, 32 aastat vana, itaallane. Kunagine Milaano kunstikooli õpilane. Elab juba mõnda aega Pariisis. Väga andekas maalikunstnik-portretist. Kuulus itaalia maalikunstnike rühma, kellele poseeris Gina Lollobrigida. Teenis väikese varanduse, müües Gina portree ühele kauni näitlejatari imetlejaist, milline asjaolu siiski ei takista teda, tänamatut, eelistamast Sophia Lorenit. Nurgeline nagu peegliga kapp, 1,87 m pikk ja kaalus teele asudes 105 kg. Lootis saledamaks muutuda, mis loomulikult juhtuski. Jagas Pariisis Claude Guichard'iga ateljeed ja *spaghetti*-portsjone . . .

Philippe Letellier, vaevalt 20-aastane. Pariislane. Ekspeditsiooni fotograaf ja filmioperaator. Sai hariduse Natkini koolis, on pildistanud tuhandeid väikseid Pariisi lapsi. Ekspeditsiooni raudvara, vähemalt tema enda sõnade järgi.

Oleksin tahtnud sellele nimestikule veel lisada oma seltsimehe Brenans'i, kuid tema suri kuu aega enne meie teeleasumist minu juures mõne minuti jooksul südamerabanduse tagajärjel. Kannatasin rängalt selle raske kaotuse all, mis nii järsult lõpetas meie enam kui kakskümmend aastat kestnud sõpruse.

Retke ettevalmistusteks kulus mitu kuud, sest ekspeditsioon, mis peab viibima, töötama ja rändama kuude viisi kaugel kõigest, lagedal, raskesti ligipääsetaval maa-alal, püstitab lahendamiseks kujuteldamatult palju probleeme.

Kõigepealt ekspeditsiooni liikmete varustamise küsimus. Tuli arvestada väga suurt temperatuuri kõikumist: suvel võis olla varjus üle +50°C, ning talvel võis temperatuur langeda alla —10° C. Niisama oluline oli tehniline varustus, sest eelseisvate tööde jaoks oli vaja suurel hulgal spetsiaalseid vahendeid: joonistuslaudu, kokkupandavaid redeleid, mitmesuguseid joonistusvahendeid, väga palju paberit (700 m^2), värve, fototarbeid, kaameraid jne. Meie töölauad olid 4,8 m pikad. Kui ma kogu seda varustust abee Breuilile näitasin, hüüdis ta käsi taeva poole tõstes: «Kuidas te küll mõtlete seda kõike Tassilisse viia?» Viimaseks jäi üldise varustuse küsimus, rühma liikmete jaoks vajaliku tuhande pisiasja hankimine, penitsilliinist kuni konservikarbiavajani. Ei tohtinud unustada ka juukselõikamismasinat. See kõik kokku, panduna varjule ühte Inimese Muuseumi * tubadest, mida kasutasime laoruumina, kaalus 3000 kilo. Ning need 3000 kilo tuli viia 4000 kilomeetri kaugusele! Sealjuures võimalikult ilma rahakotti kergendamata, sest pidime olema kokkuhoidlikud. See õnnestuski meil tänu ühe tuttava laevaomaniku ja Sahaaras töötanud teaduslike ekspeditsioonide abile.

Abee Breuil, vaieldamatu asjatundja esiajaloolise kunsti alal, pidi meid mõned kuud saatma. Ent ta loobus lõpuks sellest kavatsusest oma kõrge vanuse ja rohke töö tõttu, nii et ma võtsin enda peale vastutuse kogu ettevõtte eest. Kuid ta osutas meile suurt moraalset (ja ka materiaalset) abi. Pean tunnistama, et tema abita me poleks iial suutnud ületada kõiki meie teele kuhjunud takistusi. Ta kulutas ennast säästmata hulga energiat, oli kõikjal ekspeditsiooni esindajaks ning võib öelda, et ta viibis pidevalt meie keskel, sest iga postiga saime temalt läkituse. Ka me ise hoidsime teda oma tegevusega kursis.

Ekspeditsioon toimus Inimese Muuseumi egiidi all. Muuseumi direktor professor Vallois ning samuti direktori asetäitja doktor Pales abistasid mind kogu oma mõjuvõimuga, toetasid innukalt mu kavatsusi ja jälgisid nende teostamist tähelepanelike sõpradena.

Teaduslike Uurimistööde Rahvuslik Keskus andis meile oma etnoloogiasektsiooni liikmete ettepanekul rahalist abi.

---

* *Inimese Muuseum* (pr. Musée de l'Homme): etnograafiamuuseum Pariisis. *(Toim.)*

1956. aasta jaanuarikuu lõpul lahkusime Pariisist, et jõuda mõni päev hiljem Alžiiri. Samal ajal kui meie 3000-kilogrammist pagasit sõjaväeautole laaditi, saabusime meie juba lennukil Djanetti.

Alžiiris ühines meie ekspeditsiooniga viimasel hetkel Irène Montandon, berberi keele spetsialist, kes soovis elada tuareegide hulgas, kuna ta õppis nende keelt. Irène oli peaaegu kolm kuud ekspeditsiooni liikmeks, täites sekretäri kohuseid ja tehes seega ära tänuväärse töö.

Tassili jalamil asuv äärmiselt kaunis Djaneti oaas ning sealne sõjaväepost olid nüüdsest peale meie ainsaks ühenduspunktiks tsiviliseeritud maailmaga. Sealt toimetati meile ka iga kuu kätte varustust.

20. veebruaril oli Djaneti bordži * ette kokku aetud umbes kolmkümmend kaamelit, tänu mu ammuse sõbra kapten Rossi hoolitsusele, keda esmakordselt kohtasin kakskümmend kaks aastat tagasi, 1934. aastal Tassilis viibides. Viis Djanetist pärinevat kaameliajajat, tuareegist juht ja kaks boid olid määratud meid teenindavaks personaliks. Tegime viimaseid ettevalmistusi teeleasumiseks: mu kaaslased, juba pisut kärsitud ja ähmi täis kõigi nende maas lebavate pakkide tõttu, mis tuli kinnitada kaamelite selga, askeldasid kärmesti. Kaamelid tõstsid häält, mäletsesid, rikkusid õhku oma haisva hingeõhu ja väljaheidetega, kuna ajajad upitasid neile koormaid selga, tõmbasid köisi pingule, sõimasid üksteist vastastikku, sest igaüks tahtis tõsta väiksemad kastid oma kaameli selga, naabri kaameli turjale aga upitada suuremad.

Tundsin kogu seda «muusikat» juba üsna hästi ja püüdsin selles tohuvabohus pisut korda luua, kuid meil kulus siiski tubli pool päeva, enne kui kõik oli valmis ja voor sai liikuma hakata.

Tassili platoole, mis asub Djanetist 500—700 m kõrgemal, pääseb nelja mäekuru kaudu. Ainult üks neist, õnnetuseks kõige kaugem, on koormaga kaamelitele läbipääsetav. Ring, mille pidime tegema, et jõuda oma esimesesse suuremasse laagripaika, oli seitsme päevateekonna pikkune. Retke esimesed etapid kujunesid lühikesteks, sest koormad polnud veel hästi tasakaalustatud.

---

* *Bordž:* torn (araabia k.); siin — sõjaväepost. *(Tõlk.)*

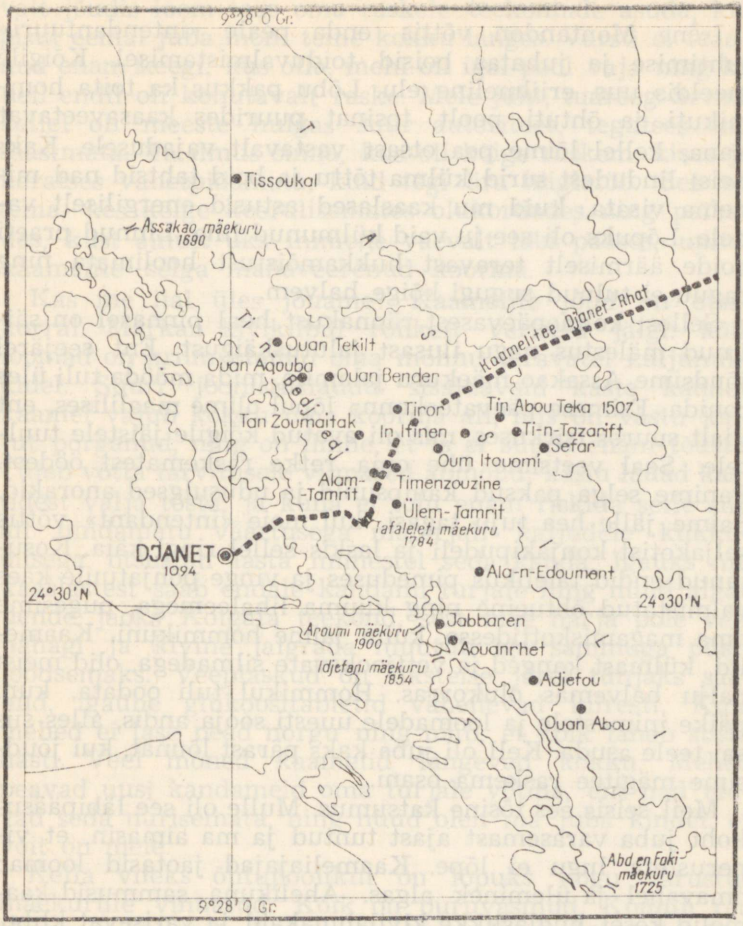

Esiajaloolised asulad Tassili-n-Ajjeris

Kulus mitu päeva, enne kui kõik oli täiesti korras. Suurema vaevata õppisid mu kaaslased kaameli seljas istumise selgeks. Igal õhtul jäime laagrisse. Tasapisi harjusid kõik puhuma täis kummimadratsit, leidma oma magamiskoti jaoks head kohakest pagasi varjus, kuhu ei pääse öised jääkülmad tuuled, sest kuni me end veel täiesti sisse ei olnud seadnud, ei võtnud me telke välja ning magasime lageda taeva all.

Irène Montandon võttis enda peale «intendantuuri» juhtimise ja juhatas boisid toiduvalmistamisel. Kõigile meeldis uus, eriilmeline elu. Lõbu pakkus ka toita hommikuti ja õhtuti poolt tosinat puurides kaasaveetavat kana, kellel lõime pea otsast vastavalt vajadusele. Kaks neist lindudest surid külma tõttu ja boid tahtsid nad minema visata, kuid mu kaaslased astusid energiliselt vahele. Lõpuks oli see ju vaid külmunud liha. Linnud praeti boide äärmiselt teravast hukkamõistust hoolimata ning raguu ei tulnud sugugi kõige halvem.

Sellest kolmepäevasest rännakust heal pinnasel on säilinud mälestus nagu ilusast jalutuskäigust. Ent seejärel jõudsime Assakao mäekuru jalamile, mida mööda tuli üles ronida. Esimese päevateekonna lõpul olime maalilises, ent liialt suures tsirkuses, mis oli avatud kõigile jäistele tuultele. Seal veetsime ühe oma retke raskematest öödest. Panime selga paksud kampsunid ja udusulgsed anorakid. Saime jälle hea tuju tagasi, kui meie «intendant» võttis seljakotist konjakipudeli ja laskis sellel ringi käia. Kosutanud endid täielikus pimeduses ja vinge põhjatuule käes valmistatud õhtueine ning kuuma lihaleemega, pugesime oma magamiskottidesse, kuhu jäime hommikuni. Kaamelid, külmast kanged ja vettjooksvate silmadega, olid meist palju halvemas olukorras. Hommikul tuli oodata, kuni päike inimestele ja loomadele uuesti sooja andis, alles siis sai teele asuda. Kell oli juba kaks pärast lõunat, kui jõudsime mägitee raskema osani.

Meil seisis ees tõsine katsumus. Mulle oli see läbipääsukoht juba varasemast ajast tuntud ja ma aimasin, et viperusteta lugu ei lõpe. Kaameliajajad jaotasid loomad omavahel ja üleminek algas. Ahelikuna sammusid kaamelid keset hiiglaslikke kivilahmakaid ja varisevat klibu. Nad liikusid edasi aeglaselt, oma koormatega nagu pinnase külge klammerdudes, kusjuures kõige raskemates kohtades inimene neid päitseidpidi talutas. Vahel tuli neid isegi lüüa, et nad söandaksid ületada mõnd takistust, või ergutada hüüetega, mille peale meie tuareegid olid meistrid, ning varsti polnudki muud kuulda kui hüüdeid ja huikeid. Loomad hakkasid pingutusest lõõtsutama, kallak muutus üha järsemaks. Teekond oli ränkraske, mitu looma varises kokku oma koorma all, mis veeres kuristikku. Mehed kogunesid salkadesse, aitasid nõrkenud looma jalule, sidusid talle uuesti koorma selga, kuid vae-

valt jõudis loom taas oma raskele teekonnale asuda, kui pisut eemal juba mõni teine kokku langes. Varsti ei teadnud enam keegi, kus olla, mehi oli igal pool vaja ning ka neil endil oli kohutavalt raske. Meie juht, tuareeg Sermi, kellel oli meeste hulgas suur autoriteet, tegutses end säästmata. Ta ilmus sinna, kus oli kõige raskem, kisas ja käratses vahetpidamata, kuid tegi ära hiiglatöö. See oli tema, kes kõige keerulisemates olukordades ning paikades, kust ainult üks inimene vaevalt läbi pääses, upitas kaamelile selga mahaveerenud koorma.

Kas me iial üles jõuame? Kaamelite jõud on otsakorral. Märkan kiviklibul rohkelt veriseid jälgi: kõik loomad on kriimustanud oma mõhnu teravatel kaljunukkidel. Suuri joonistuslaudu sisaldavaid kaste kandev kaamel vajub kokku oma koorma all, mis on vastu kaljut põrganud, ning on ilmne, et ta ei suuda enam tõusta. Tuleb võtta tarvitusele viimased abinõud: käsin lauad kastidest välja tõsta, ja kuna ei tohi enam riskida selle siin nii hindamatu väärtusega materjali kaljudele kukkumisega, otsustan lasta inimestel seda kanda. Igaüks mu kaaslastest saab endale kandami turjale ning nüüd algab nende jaoks Kolgata teekond, sest mäe harja pole veel nähagi ja kivine jalgrada muutub iga sammuga püstloodsemaks. Veeplaskud on üksteise järel tühjaks saanud, igaühe glükoositabletid vähenevad kiiresti. Kuid mehed ei lase pead norgu ning näib, et kõik läheb siiski hästi. Veel mõned kaamelid langevad kokku. Mehed peavad uusi kandameid oma turjale võtma, ent nad teevad seda nurisemata, ning nüüd olen ma juba kindel, et võit on meie.

Kella viieks õhtupoolikul on lõpuks kogu varustus mäekurule vinnatud. Kõik on puruväsinud. Kõnnin rea lõpus, vedades järel omaenda kaamelit ja lükates takka Le Poitevini oma, vana, peaaegu hingetut looma. Ületada on veel ainult kümmekonna meetri pikkune nõlvak ning juba ma pööran pead, et imetleda siit ülalt avanevat suurepärast vaadet. Kuid äkki too õnnetu loom komistab kivi otsa ning võimetuna tasakaalu taastama veereb, jalad õhus, nõlvale, kus alles mitu meetrit allpool kaljurahnud ta peatavad. Jõuan veel kõrvale hüpata, muidu oleks ta mu kukkudes kaasa tõmmanud ja oma keharaskuse all lömastanud. Läheb tarvis kõikide meeste jõudu, et loom uuesti jalule saada ja üles tagasi tuua.

Pärast suuri pingutusi, jalgadest ja sabast tõmbamist, mis oleks ajanud naerma, kui looma elu poleks olnud ohus, kerkib vaene kaamel mäekuru harjale. Ta väriseb, kuid tunneb ilmselt heameelt, et ei jätnud oma konte kuristiku põhja. Meie halemeelsel Claude Guichard'il on pisarad silmis ja ta pöörab pea kõrvale. Ent küllap ta saab veel näha teisigi taolisi vaatepilte. Päev pole veel lõppenud. Tuleb uuesti endile kastid selga vinnata, kinnitada kaamelite koormad ning liikuda edasi lähima vadi suunas, kus leiame eest kehva, kuid siiski jõudu andva karjamaa. Sammume järsku saabunud pilkases pimeduses, komistame kividele, ning kuna liigume nüüd väikeste rühmadena, ei orienteeru me kuigi hästi. Lõpuks märkame tuld, mille on süüdanud luurekäigule läinud Sermi, et meid kõiki kokku kutsuda.

Tuul on jäine ja igaüks kas otsib varju kastide tagant või istub tule äärde. Vaikivatena krõbistame tuareegidelt saadud kuivatatud datleid... Sellel ööl pole kellelgi uinumisega raskusi.

III PEATÜKK

ESIMESED TAN-ZOUMAITAKIS TEHTUD KOOPIAD

«Allah on sulle armuline!» ütles mulle mu vana tuareegist teejuht Djébrine-ag-Mohammed, kes ühines meiega mõni nädal hiljem Tamriti laagris.

Ja tal oli õigus. Juba neli aastat polnud Tassilis nimetamisväärselt vihma sadanud ning karjamaad olid niivõrd kuivad, et tuareegide karjad olid jäänud poole väiksemaks ja loomad olid erakordselt kõhnad. Ent meie Djanetisse saabumise päeval kerkisid taevalaotusse paksud pilved, millest peagi langes kogu oaasi põhjaosale tihedat vihma. Vadis hakkas vesi voolama ja valgus palmipuude alla laiali. Mina rõõmustasin kõige enam, sest karjamaata ja veeta geltades* oleks meie siinviibimine kujunenud väga vaevarikkaks, võib-olla isegi võimatuks. Imetore on ka näha esimesi lilli heledate täpikestena kaunistamas vadide üksluist, hõredat taimestikku. Väga õnnelikud olid meie kaamelid ning Assakao mäekuru laagris lasksid nad haruldasel toidupoolisel hea maitsta. Mis puutub mu kaaslastesse, kes olid ikka veel oma magamiskottides, siis nemad ilmselt viivitasid sealt väljatulemisega. Meie udusulgseid magamiskotte kattev tugev kaste — Sahaaras harva esinev nähtus — oli karges hommikuõhus muutunud jääkirmetiseks.

Oli tublisti tegemist, enne kui saime taas rõõmsaks muutunud kaamelid naabervadidest kokku aetud, ning voor pääses alles kella 11 paiku liikuma. Jõudsime aeglaselt edasi, sest pidevalt tuli mõne mahalibiseva kandami tõttu peatus teha. Otsustasime lõunasöögi vahele jätta, et

* *Gelta:* vesistu, mis moodustub nõgudesse, sageli vadide sängi. *(Tõlk.)*

mitte veelgi rohkem hilineda, ning sõime lühikese peatuse ajal kiiruga ainult mõned sardiinid ja kuivikud, juues peale rohelist teed.

Maastik muutus monotoonseks. Liikusime edasi mööda lagedat platood, kus pidevalt puhus jäine tuul, sundides meid anorakke seljas hoidma. Kaamel, kellega oli juhtunud õnnetus ja kelle jõud oli ilmselt otsakorral, kõndis vaevaliselt karavani taga. Jo tiris teda järel, söandamata nähtavasti talle selga istuda, ning ergutas teda veidrate hüüetega. Üldiselt läks kõik siiski hästi. Esimesed reljeefid ilmusid nähtavale kaljuste tõketena ning peagi sattusid mu kaaslased vaimustusse: kõndisime liivakivist sammaste vahel. Varsti ümbritsesid meid juba igast küljest hiiglaslikud sambad. Fantastiline, kirjeldamatu, meile kui eurooplastele täiesti harjumatu vaatepilt.

Mida Tassili õieti endast kujutab? Tuareegide keeles tähendab nimetus «Tassili» «jõgede platoo». Platoo siin kahtlemata on, ent mis jõgedesse puutub, siis neid võib küll asjatult otsida. Kohtab ainult kuivaks jäänud orge. 800 kilomeetrit pika ja 50—60 kilomeetrit laia mäemassiivi struktuur on paiguti väga erinev. Ta lõunapoolne nõlv langeb järsult Hoggari kiltmaale, ulatudes sellest 500—600 meetrit kõrgemale. Ta kobedast liivakivist seljandikud on suunaga lõunast põhja, samuti orud. Veed on uuristanud rohkesti kanjoneid, mis on seda sügavamad; mida kaugemale nad mäeharjadest jäävad. Ent sellega vete tegevus veel ei piirdunud. Nad ründasid kogu mäemassiivi, lausa hakkisid, lõhestasid teda oma vooluga väga eriskummaliselt, uhasid ja uuristasid, töötasid ta kallal vahetpidamata, muutes hiiglarahnud kohati pitsiliseks. Kas tõesti tegi seda vesi? Ning maal, kus peaaegu üldse ei saja?

Tõepoolest vesi. Muidugi väga kauges minevikus. Juba miljoneid aastaid on need liivakiviseljandikud olnud loodusjõudude võimuses.

Nüüd sammusime selles fantastilises maailmas. Meie raskesti koormatud karavan liikus edasi kõrgete sammaste vahel, mis meenutasid suure keskaegse linna varemeid tõmpide lossitornide ja saledate kirikutornidega, katedraalivõlvide ja allegooriliste loomade kujutistega, eriskummaliste arhitektuuriliste ansamblitega. Kolmepäevase rännaku järel jõudsime lõpuks Ti-n-Bedjedj'i tsirkusesse. Enne saabumist jootsime loomi ja uuendasime veevaru-

sid ühes Iddo vadi kaljunõos — õnnestava vihma mälestus!

Peaaegu kilomeetrilaiune Ti-n-Bedjedj'i tsirkus on ümbritsetud kõrgetest kaljuseintest, milledest enamik on jalamil erodeerunud. Need looduslikud koopad on suurepärasteks varjualusteks ja me seadsimegi end ühes neist sisse. Olime jõudnud maalide alale. Vaadanud põgusalt tsirkuses ringi, märkasimegi neid juba sadu. Pinnareljeefilt ja rohkete süvendite tõttu meenutas paik linnaväljakut, mille ümber grupeeruvad elamud. Mõistagi asustasid ürginimesed sellise soodsa koha.

Mida me ümbritsevate looduslike varjualuste seintel nägime? Väga mitmesuguste inimtüüpide kujutisi: ühtede profiil sarnanes eurooplase omaga, teised olid kujutatud skemaatiliselt, ümmarguse peaga, kolmandatel oli pea asemel vaid kepp. Loomade hulgas, kellel selles esiajaloolises muuseumis oli samuti tähtis koht, märkasime kaelkirjakuid, härgi, hobuseid sõjavankrite ees ja odadega varustatud sõjameeste ratsudena, mufloone, keda koerad taga ajasid, jne. Praegusest soodsamatel ajajärkudel olid need paigad siin kahtlemata küllaltki asustatud. Iga siin elanud inimesterühm jäädvustas oma elu, oma tegevusala: ühed kujutasid jahipidamist, teised karjakasvatamist, kolmandad sõda... Milline kontrast meid ümbritseva tühjusega!

Esmakordselt pärast Djanetist lahkumist kohtasime tuareegide laagreid. Väljakule saabudes nägime karjamaalt tulevaid kitsekarju, keda ajasid ees väikesed tüdrukud. Kogunenud pimeduses tule ümber, mille kohal boid meile toitu valmistasid, märkasime teisel pool tsirkust mitmes koopas tuld ning inimeste varje kaljude seintel. Tekkis tunne, nagu elaksime esiajaloolisel epohhil, nagu oleksime nende kunstnike kaasaegsed, kellede töid me olime tulnud uurima! Eriskummaline, haarav tunne!

Järgmisel päeval külastasin naabreid, kolme end kaljuõõnsustes sisseseadnud perekonda, kes koosnesid ainult naistest ja lastest. Mehed olid kõik kaugel, enamasti karavanide juhtidena. Tuareegid veedavad öö enamasti nahktelkides, kuid need pered näisid väga vaestena. Nad elasid täpselt nagu koopaelanikud, kes otsisid külma ja tuule eest varju omaenese kätega püstitatud kiviseinte taga. Ka oma väikseid kitsekarju kaitsesid nad samal viisil.

Meie naabrite sisustus koosnes paarist puust tarbeesemest, ühest vanast raudkastrulist, sinisest emailteekannust ja mõnest pooltühjast nahkkotist kuivatatud datlite ja hirsiga. Ajanud klähvivad koerad eemale, võtsid naised mind viisakalt vastu, pakkudes mulle räpases kausis külalislahkelt piima, mille pinnal ujusid liivaterad segamini kitsekarvadega. Jää oli murtud ja pisut hiljem kubises meie laager juba põngerjatest ja naistest, kes innukalt mangusid suhkrut, teed ning jahu.

Irène Montandon hämmastas neid kõige rohkem ja nad suisa ründasid teda. Üks kaalus käega ta blonde patse, teine käkerdas igatsevalt ta salli, kolmas tahtis talt kella ära kiskuda ning haaras seejärel ahnelt ta pluusist. Üks väike võrukael läks isegi nii kaugele, et soris ta taskutes, tõmbas sealt välja nöörijupi ja pliiatsi, kavatsedes need näpata, seejärel tüki paberit ja kõigi suureks rõõmuks viinamarjasuhkrut. Irène jagas neile seda terve peotäie ning nende tänulik jutuvada tegi talle nalja.

Veel kolm päeva rändamist ja me jõudsime Tan-Zoumaitakki, oma esimesse baaslaagrisse. Üldiselt kulges retk normaalselt, kui Assakaole tõusmine välja arvata. Esines küll paaril korral kaamelite kukkumisi, kuid need polnud rängad, vahel olid ka kellelgi hommikul sõrmed peaaegu külmast võetud, esines samuti päikesepõletust tundlikul marrasknahal (oo, Irène'i ilus punane nina!), kuid kõik see oli täiesti talutav.

Saanud kätte palga ja tasu kaamelite kasutamise eest, koguvad ajajad oma kaamelid kokku ja jätavad meiega hüvasti, et minna tagasi Djaneti ergi karjamaadele. Jätan endale neli kaamelit: kaks meharit * uurimisretkede ja sidepidamise jaoks ning kaks kandekaamelit.

Esimest korda lööme üles telgid ning seame end sisse pikemaks laagrissejäämiseks, sest siin algab meil tegelik töö.

Tan-Zoumaitakis on suur kaljuõõs üldiselt juba tuntud freskodega, kuid varasemad fotod annavad nende kunstipärasusest ainult nõrga ettekujutuse. Sinna sisenedes (see

---

* *Mehari:* kärme sammuga, ühe küüruga kaamel. Koloniaalvõimud moodustasid kõrbes tegutsemiseks tuareegidest rühmi, kes ratsutasid meharite seljas. Neid kutsuti meharistideks ja nad allusid Prantsuse ohvitseridele. *(Tõlk.)*

on pigem koobas kui kaljuõõs) hämmastab meid avanev vaatepilt: seintel on kollase ookriga maalitud suured inimfiguurid, kehad ja juuksed valgetäpilised; valge värvi ja lillaka ookriga tehtud hiiglamufloonid, valged, kollaste silmaaluste ja kummalise kujuga niivõrd fantastilised loomad, et neid ei oska määratleda, terve rida mitmesuguste inimeste ja väikeste loomade kujutisi. Kõik see on suurepäraselt säilinud ning köidab meid ääretult vormide ainulaadsuse ja värvide iluga. Pole kahtlust, see on miniatuurne Sahaara Lascaux *.

Uurinud jooniseid ligemalt, teen kindlaks, et neid on üksteise peal vähemalt kuus kihti. Seetõttu meie huvi tõuseb veelgi ning me otsustame kõikidest kihtidest koopiad teha.

Vähemalt esialgu kunstnikel seega tööd jätkub. Toome viibimata lauad, redelid ja joonistustarbed kohale.

Boid askeldavad samaaegselt laagris. Irène Montandon koostab menüüd — see ei kujune kahjuks põrmugi vahelduserikkaks — ning kalkuleerib hoolikalt portsjonite suuruse. Koostatakse toimkonnad vee ja puude toomiseks ning leiva küpsetamiseks. Vett saame lompidest, mis on säilinud «meie tuleku auks» sadanud kuulsatest vihmadest, kuid see vesi sisaldab igasuguseid väikseid loomakesi: põrnikate vastseid, pisitillukesi, õige väikeste krevettidega sarnanevaid koorikloomi ning liiva, rohuliblesid, kitse- ja kaamelikarvu ning sõnnikut. Galigala, üks boidest, kellel on palju praktilist meelt, kurnab seda ebapuhast vedelikku oma turbani abil, millesse ta vajaduse korral ka nuuskab, jalgu või toidunõusid pühib. Tema hea tahe on niivõrd ilmne, et raske on talle midagi öelda, pealegi pole Sahaaras mõtet peenutsema hakata.

Tan-Zoumaitaki erakordse väärtusega freskode kopeerimine annab meie kunstnikerühmale võimaluse kasutada kogu kopeerimistehnikat, ning arvestades freskode üldpinna ebatavalist suurust — 28 m^2 —, on see väga nõudlik töö meile kõigile heaks kooliks. Suhteliselt on protseduur küllaltki lihtne. Kõigepealt tuleb asetada otse kaljuseinale kalka ning kinnitada see nii, et ebaühtlane kaljupinnas koopiat ei moonutaks. Seejärel tuleb taastada freskode tagapõhi, teiste sõnadega — esiajalooliste grottide

---

* *Lascaux:* esiajalooline grott Prantsusmaal piisonikujutistega seintel. *(Tõlk.)*

seinte värvitoon. Lõpuks asetatakse kalka juba valmis fooniga paberile ning kujutised värvitakse nende loomulikus toonis. Selliselt toimides ei saa kunstnik ühtegi kriipsu tõmmata oma suva järgi ning fresko kopeeritakse kõige täpsemalt. Kuna freskod on väga suuremõõtmelised, teeme koopiad osade kaupa. Hiljem sobitame need ateljees kokku. Raskused on suured, sest kaljuseinad on deformeerunud, mitmete mügarike ja õõnsustega. See aegavõttev töö nõuab meie kunstnikelt kogu osavuse ja hoole rakendamist, valmides terve rühma jõupingutuste tulemusena siiski alles peaaegu kahe nädala pärast. Resultaat on suurepärane ning nüüdsest peale tean, et töö, mida teeme, on täiesti ainulaadne, täpselt selline, missugusest olen unistanud juba ammu.

Nüüd, kus oleme juba oma tööd alustanud, on minu kohustused mitmekordsed. Organiseerin, juhin ja kontrollin kaaslaste tegevust; minu ülesandeks on muu hulgas ka ümbruse tundmaõppimine, uute freskode ja kõigi arheoloogiliste elementide otsimine, mis võiksid tuua selgust teoste autorite päritollu. Niipea kui mind laagris ei vajata, asun teele koos tuareegist juhi Sermiga ning me käime ümbruse risti-põiki läbi.

Kaameli neljatunnise rännuteekonna kaugusel Tan-Zoumaitakist õnnestus mul kord tungida Tin Abou Teka mäemassiivi, kus öeldi leiduvat freskosid. See on tõeline väike kaljukindlus umbes saja meetri kõrgusel oru kohal. Teda lõhestavad rohked sirged tänavakesed, kus on väga hõlpus liikuda. Mulle tundus, nagu kõnniksin surnud linnas, kuigi tegelikult kohtasin nelja tuareegide perekonda, kes olid leidnud ajutise ulualuse kaljuõõnes, kiviseinte varjus. See, mida nägin tänavakeste kaljuseintel, lausa rabas mind. Seal oli loomulikus suuruses, punase ookriga maalitud inimfiguure, tõepoolest klassikalise muskulatuuriga vibukütte, hiiglaslikke kaslasi, rohkesti stseene härgadega, sõjavankritega jne. Siiani polnud ma veel kohanud Tassilis seda laadi kujutisi, nad olid tervikuna niivõrd uudsed, et kõik varem nähtud freskod jäid kaugele nende varju. Vaimustatuna läksin laagrisse tagasi

16. Jabbaren. Mitmevärvilised härjad. Veisekasvatajate periood

16. Jabbaren. Mitmevärvilised härjad. Veisekasvatajate periood

ning jutustasin oma leiust, samuti kolmest ilusast koopast freskodega, mida kohtasin tagasiteel. Ent koopiate tegemine jääb edaspidiseks, sest minu programm näeb esmalt ette nende freskode kopeerimist, mida nägin kunagi Tamritis ja mis asuvad umbes tunniteekonna kaugusel Tan-Zoumaitakist.

Läksime Guichard'iga Tamritisse töödeks ettevalmistusi tegema. Elasime kahekesi väikeses grotis, valmistasime ise endale toitu ning tegime hommikust õhtuni koopiaid. Sermi varustas meid korrapäraselt toiduainetega ning Irène, kes tundis kõige lühemat teed ega kartnud liikuda juhita, külastas meid.

Ühel hommikul tuli üks täiesti räbalates tuareeg meie laagrisse ning astus minu juurde, et mul kätt suruda. Pärast hetkelist kahevahelolekut tundsin ära oma vana juhi Djébrine'i, kes oli minu kaaslaseks siinsamas kakskümmend aastat tagasi. Kombekohaselt jõime sõprusteed ja ma otsustasin võtta ta ekspeditsiooni juurde tööle.

Tan-Zoumaitakis hakkasid tööd lõpule jõudma. Sermi tõi iga päev kaamelitega uusi koormaid. Esimesena ühines meiega Philippe Letellier, ning peagi saabus ka ülejäänud rühm kokkupandud telkidega.

Nüüd saatsime esmakordselt käskjala Djanetisse, et teatada oma saavutustest Pariisi ja Alžiiri.

Tänapäeval on enamik Sahaaras viibivaid ekspeditsioone varustatud raadiosaatjatega, kuid minu arvates pole need aparaadid vajalikud, nad on ainult koormaks ning nende abil side loomine võtab liialt palju aega. Pealegi ei lähe meile korda, mis toimub Euroopas ja mujal. Meie oleme muust maailmast eraldatud ning hommikust õhtuni tihedas, põnevas kontaktis Tassili esiajalooliste elanikega.

IV PEATÜKK

TAMRITI KÜPRESSID

Me tõepoolest kohtume iga päev Tassili esiajalooliste kunstnikega.

Tamriti loodus on imeilus ja omapärane. Seadsime end sisse koobastes, mis asuvad tohututest kiviveermetest sissepiiratud vadi kohal, kuhu kaamelitega ligi ei pääse. Meie varjualusest kümne meetri kaugusel on lomp, kust saame hõlpsasti köögi ja isikliku hügieeni tarbeks hädavajalikku vett. Ebatavaline nähtus — vadi sängis kasvab ridastikku mitu toredat küpressi. Nende tüve ümbermõõt ulatub üle kuue meetri ja nende roheline värvus tuleb huvitavalt esile ümbruse kaljude telliskivipunasel foonil. Meie tuareegid on laagris ühes tsirkuses tuleasemete lähedal. 500 m kaugusel laagrist leiame oma üllatuseks Tassili kõige võimsama kärestiku. See on peaaegu 600 m kõrge ning selle alumises osas asuvad väikesed, hõbedase helgiga järvekesed. Kogu see maaliline ümbrus lausa juhib mõtted elule tollel perioodil, millal nood kunstnikud kaunistasid kaljuseinu jahistseenide või härjakarjade kujutistega.

Sageli õhtuti, laagritule ääres, pärast päevatöö lõppu, kui oleme tagasi koobastest, kus iga päev leiame uusi freskosid, kerkivad meie silmade ette rohurikkad orud, galeriidega sarnanevad metsad, järvekesed ja kõik kunagi selles paradiisiaias elanud loomad. Näeme tasakaalukaid elevante oma suuri kõrvu liigutades kogunemas karjadena vee äärde, kartlikke ninasarvikuid liikumas piki kitsaid radu, mis viivad nende varjupaikadesse, kaelkirjakuid peitmas pead mimoosipõõsastesse, antiloope ja gaselle jalutamas rühmadena ühest orust teise, kas rohtu süües või puude lehestiku varjus puhkepaika otsides. Kujutleme ka inimesi, kes elasid kaljuõõnsustes: mehi valmistamas

jahileminekuks relvi või õmblemas nahkadest riietuseesemeid ning nende naisi tegelemas majapidamistöödega, küürimas keedupotte või suplemas lähedases veekogus. Kujutleme samuti karjaseid valvamas karju, ajamas härgi joogikohtade juurde või õhtul koju, varbtarade taha, mis kaitsesid neid kiskjate rünnakute eest.

Kiskjad! Neid oli kindlasti tohutul hulgal siinsetes peiduurgastega kaljulabürintides, kuhu jahimees ei pääsenud, ent kus rikkalik loomastik kindlustas rohke toidupoolise. Kahtlemata olid siin jubedateks peremeesteks metsloomade kuningas ning inimeste hirm lõvi ja panter. Paratamatult meenusid loodus ja elutingimused Adamaua mägedes Põhja-Kamerunis, kus olin varem käinud ja kus siiani on säilinud täpselt seesama loomastik ja fulbede-karjakasvatajate hiiglasuured härjakarjad.

Meie ees kerkivad küpressid on Sahaara üheks kõige kummalisemaks harulduseks. Kunagi kasvas neid Hoggaris. Mõni aasta tagasi leiti sealt vana küpressitüvi. Ti-n-Bedjedj'i peatuspaigas viskas Sermi lõkketulle puuhalu ning otsekohe levis meeldivat lõhna. Tuareegid nimetavad seda puud tarutiks ning botaanikud tunnevad teda nime all *Cupressus dupreziana*. Seda küpressiliiki polnud ma siinsetel aladel varem kohanud, kuid Sermi sõnade järgi leiduvat naabermägedes rohkesti taolisi puid, mis olevat surnud juba väga ammu, kaua enne tema sündimist, nagu ta ise seletas. Tundus uskumatuna, et maal, kus metsa on nii vähe ja see on nii hinnas, võisid nende vanad tüved nii kaua säilida. Kuid põhjus on lihtne: tuareegidel pole vastavat tööriista, küllalt võimsat kirvest, millega raiuda sellist tihedakiulist hiiglatüve, mis ei mädane ja mida ka putukad ei ründa. Tundsin kogu retke jooksul elavat huvi nende puude vastu, sest ka nemad pärinevad esiajaloolisest perioodist ning on haruldasteks tunnistajateks kunagisest hulga niiskemast kliimast. Pärast loendust ilmnes, et neid leidub veel ainult sadakond, ent muiste pidi neid Tassili mäenõlvadel olema rohkesti.

Kui siirdusin järgnevale ekspeditsioonile, palus professor Maire Alžiiri ülikoolist tuua talle kaasa selle küpressiliigi seemneid. Algul jäid ta katsed viljatuks, kuid andsid lõpuks siiski tulemusi, ning nüüd võib Alžiiri ülikooli botaanikaaias imetleda kaht ilusat, enam kui viie meetri kõrgust tarutit. Ka Montpellier's sooritatud katsed olid tulemusrikkad, mistõttu see puuliik on päästetud

paratamatust hävingust, sest kuigi tuareegid pole suutelised ründama massiivseid tüvesid, vigastavad nad väiksemaid oksi, mis ajapikku enamasti toob kaasa puu surma. Niisiis valitses kunagi Hoggari ja Tassili mäemassiividel Vahemere-aladele omane kliima, ning pole midagi imestamisväärset selles, et need massiivid olid ka asustatud.

Tööd jätkates leiame imeilusa punase-valgevärvilise fresko. See kujutab kuuekümne viiest härjast koosnevat karja, keda karjased ees ajavad. Koos Claude Guichard'iga asun tegema koopiat. Töö on väga pingutav, sest puhub pidev tuul, mis kisub meil kalkalehed käest ja sunnib korduvalt uuesti alustama. Tööst haaratuna me peaaegu ei märkagi, et sajab ja et orus on juba tekkinud lombid. Frassati, Le Poitevin ja Violet töötavad omakorda Tamriti vadi sügavas koopas. Gianni kopeerib innukalt suurepärast stseeni, kus vibudega jahimehed, kes on jäädvustatud tervenisti, ajavad taga antiloope, kellest on huvitaval kombel ära toodud ainult pea. Mõlemad teised noormehed kopeerivad freskot, millel on kujutatud ümmarguste peadega inimesi ja mufloone.

Suur, härgi kujutav fresko valmistab meile tublisti raskusi. Ta pindala on kaksteist ruutmeetrit ja me oleme sunnitud tegema koopia paralleelsetele ribadele, mis tuleb hiljem väga täpselt kokku sobitada, sest hulk loomi on poolitatud. Kõik läheks siiski hästi, kui poleks väljakannatamatut tuult, mis muudab töö keerukaks. Oleme sunnitud panema joonistuspaberile ja ka veepurkidele vajutised. See neetud tuul mitte ainult ei kisu lõhki meie kalkalehti, vaid ka joonistuspaberit, hävitades vahel mõne sekundiga mitmepäevaste pingutuste vilja. Nii juhtus kaelkirjakute freskoga, mille J. Violet just oli lõpetanud. Sageli paiknevad freskod koobaste lagedel, kolme meetri kõrgusel maapinnast, mistõttu tuleb kasutada redeleid. Vahel on nad ka väga madalates urgudes ning siis peab töötama neljakäpakil, milline moodus on kõige ebamugavam. Nii või teisiti — see akrobaatika väsitab äärmiselt. Ent kõige raskem ja peenem töö on freskode õige «lugemine», sest tihti on nad küllaltki tuhmunud või osaliselt hävinud. Sel juhul aitab vaid üks abinõu: kivisein tuleb puhtaks pesta, et eemaldada tuhandete aastate jooksul kogunenud savitolm ning elustada värvid, tupsu-

tades seina veega niisutatud taimse käsnaga. Pikkamööda, kas luupi kasutades või ilma selleta, taastatakse iga sentimeeter. Kuid niisuguse tempo juures veedame kenakesti päevi ühe ja sama fresko ees. Pealegi on valgustus tugeva peegeldumise tõttu väga muutlik ning sageli mittepiisav.

Tänu seinte korduvale pesemisele satume mitmele oma kõige huvitavamatest leidudest, mis paksu tolmukorra all olid paljale silmale täiesti nähtamatud.

Djanetist lahkumisest saadik elasime peamiselt kaasavõetud toidust, kuid lõpuks hakkas jahu otsa saama. Eriti tundsime puudust värskest lihast, sest tuareegid ei loovuta kuigi meeleldi oma kitsi, isegi mitte kõige eakamaid nendest. Niisiis tegin Giannile, Sermile ja boi Galigalale ülesandeks minna Djanetti ja tuua kaasa kõik söödav, mida nad leiavad. Nad asusid teele meie nelja kaameliga piki Tafaleleti mäekuru, mis on Assakao omast veelgi raskemini ületatav. Gianni peale võisin ma olla kindel: ta armastab hästi süüa ja on nupukas poiss. Kolme Djanetis veedetud päeva jooksul oligi ta kutsumata külaliseks kõigis sööklates, tegi müüjataridele silmi, tegutses nii innukalt ja nii hästi, et meie neli kaamelit jõudsid tagasi rikkalike koormatega. Nad tõid nelisada kilo kaupa, sealhulgas sada kilo jahu ja nelikümmend karpi lihakonserve. Laskumine oli neil läinud hõlpsasti, kuid mäkketõus seevastu oli kujunenud väga raskeks, sest kallak oli järsk ning täis allavarisenud kiviklibu. Kolmanda mäekuru ületamisel olid kaamelid lõplikult väsinud ning jäänud seisma. Ergutushüüetest ja pingutustest hoolimata polnud Sermi ja Galigala suutnud neid üle kahekümne meetri edasi liikuma sundida. Kõigile äpardustele lisaks oli üks kaamelitest kokku langenud ning pärast seda kui talle oli koorem uuesti selga seatud, kukkunud ta jälle. Ent ka inimesed olid äärmiselt väsinud. Nad otsustasid siiski kaamelid koormast vabastada ning pakid endale selga vinnata, sest niivõrd kitsal rajal polnud võimalik peatust teha. Koormata kaamelid osutusid palju lepliku-mateks ja neid õnnestus sundida edasi minema. Raske teekond jätkus. Kui jõuti üles, saabus ööpimedus. Ent oh häda! Polnud ei puid tule tegemiseks ega rohtu loomadele söögiks. Tuli minna edasi, kuni muutus juba niivõrd

pimedaks, et paratamatult oldi sunnitud peatuma. Jäädi tühja kõhuga magama kivist asemel.

Ekspeditsiooni vältel tuli meil paarikümnel korral vaeva näha nende neetud mäekurude ületamisega ning iga kord tegime läbi ränga katsumuse. Tafaleleti mäekurus langes meil kaheksa kaamelit rivist välja. Mis puutub Idjefani mäekurusse, siis see ei ole põrmugi kergemini ületatav ning seal me kaotasime üheainsa retke jooksul kolm kaamelit. Kahel korral tegime Aroumi mäekurus proovi eeslitega, kuid sugugi mitte edukamalt, sest need Djanetis üüritud loomad polnud kaljumaastikuga harjunud ja ikkagi pidid mehed ise koormaid kandma. Jõudis kätte aeg, millal Djébrine'il ei õnnestunud enam kaameleid hankida, sest tuareegid keeldusid rohkete õnnetusjuhtumite tõttu neid meile üürimast. Kahe kuu jooksul me ei saanud enam endid normaalselt toiduainetega varustada, mistõttu portsjonid kärbiti äärmiselt väikesteks.

Seega tuli meie Tassili ekspeditsioonil läbi teha kõik kohalikust loodusest tingitud raskused. Me mitte ainult ei pidanud abistama loomi, kui need polnud võimelised mäekuru ületama, vaid meil tuli pärast kohalejõudmist ise kanda oma joonistuslaudu, ning seda peaaegu iga päev ja mitmesaja meetri kaugusele, mõnikord isegi, nagu näiteks Tamritis, peaaegu kahe kilomeetri taha.

Üldiselt kulges meie kui koopaelanike elu normaalselt. Kord oli meil külm, kord liialt soe, vahel kannatasime nälga, töötasime palju, olime sageli väga kurnatud, ent see kõik kuulus programmi. Surmaga, mis on mõnedele ekspeditsioonidele heaks reklaamiks, meil tegemist teha ei tulnud, ning seda parem nii «surmale» kui ka ekspeditsiooni juhile. Sellega pole muidugi öeldud, et meie elu laagris oleks alati kulgenud rahulikult.

Claude Guichard'il oli eriline oskus leida peaaegu igal hommikul oma magamiskoti alt skorpion. Arusaamatu, mis neid ebasümpaatseid loomakesi tema juurde meelitas, kuid ta näitas neid mulle igasuguses suuruses, küll valgeid, küll musti. Need moodustaksid toreda kollektsiooni, mis nii mõnegi entomoloogi kadedaks teeks. Võib-olla on Guichard'il mingi eriline lõhn? Kurjad keeled kõnelesid, et süüdi olevat ta habe. Arvasin korraks, et ta innustab kingituste abil tuareege skorpione koguma, kavatsedes meid kõiki hämmastava kollektsiooniga üllatada, kuid

Claude on niisuguse tembu jaoks liialt mõistlik poiss. Olin rõõmus, et meil polnud kordagi vajadust kasutada skorpionimürgivastast seerumit, mis meil oli varustuse hulgas kaasas. Pealegi hoiatas Djaneti arst, et see seerum tegevat palju haigemaks kui skorpionihammustus ise!

Mis rästikutesse puutub, siis neid nägime rohkesti. Tassili lausa kubiseb rästikutest. Kõrvalised kaljualad on nende valdusteks, nad elavad lossihärrastena vadides või koobastes, kaevudes päevaks sooja liiva sisse ning minnes öö tulekul jalutuskäikudele. Nende ohvriteks on sisalikud gekod ja linnud, kes ei oska karta väikest liivahunnikut, mille all rästikud end varjavad. Nende suurimaks vaenlaseks on inimene, ning tuareeg on halastamatu. Seda roomajaliiki on juba ammu vihatud. Ei leidu ainsatki Sahaarat käsitlenud autorit, kes poleks kirjeldanud sarvrästikut erakordselt vastiku, hirmuäratava loomana, kellel on «surmav hingus». Kas see ei olegi antiikrahvaste «hüdra»? Milline narrus! Ta on tegelikult maailma kõige rahulikum loom, muidugi kui teda ei puudutata, ning isegi äärmiselt arg loom. Veenduge ise: Timenzouzine'i laagris elas suurepärane, kaheksakümne sentimeetri pikkune rästik mitu päeva minu magamiskotist kahe meetri kaugusel. Me kõik möödusime temast kolmekümne sentimeetri kauguselt, ilma et ükski meist oleks teda märganud. Vaene «hüdra» ei liigutanud end kordagi. Ta käitus isegi väga tagasihoidlikult. Märkasin teda lõpuks ühel hommikul. Ta lebas kerratõmbunult ümmarguse kivi kõrval, keha liivas, nii et ainult jupike peast välja paistis. Mina olin see, kes katkestas meie rahumeelse kooseksisteerimise, sest kartsin õnnetusjuhtumit. Djébrine juubeldas. Ta vihkab neid loomi pärast toda saatuslikku päeva, millal üks neist teda jalga salvas. Sellest on hulk aega tagasi, kuid jalg on siiani kergelt halvatud, mis on tal heaks ettekäändeks — olgu see omavahel öeldud — mitte täita ramadaani nõudeid.

V PEATÜKK

VEISEKASVATAJATE KULTUUR

Djébrine on tõepoolest huvitav isiksus, arukas ja väga omapärane. Ta on praegu umbes kuuekümne viie aastane, täpset sünniaastat ta ei tea, ning teda peetakse Tassili kõige suuremaks seelikukütiks. Tal on kaks naist, üks vana ja üks noor, ning vähemalt kümme last. Kõigele lisaks on ta veel punapea, mis tuareegi kohta on suureks harulduseks. Kaasmaalaste oletuste kohaselt võib ta seetõttu olla džinni * poeg. Tuareegidel on ronkmustad juuksed, punaseid juukseid aga ei osata seletada teisiti kui saatana tööna: Djébrine'i ema olevat olnud mängukanniks ühele neist tuhandest tigedast olendist, kes tuareegide naiivsete tõekspidamiste kohaselt pidavat elama mägedes.

Kuid keelepeks ei takista Djébrine'i põrmugi olemast heatujuline ja elurõõmus, reumast hoolimata. Mina ei tunne tema seltskonnas kunagi igavust. Ta on väsimatu jutuvestja ning tunneb kõigele lisaks mu harjumusi. Kui kõnnime kahekesi mööda mõnd rada, aimab ta juba ette mu soove, ilma et mul tarvitseks anda talle ühtegi käsku.

1934. ja 1935. aastal rändasime seltsis kogu Tamriti ala risti-põiki läbi. Talle tegi nalja, et uurisin koobaste ja grottide seinu, ning ta suhtus mu otsingutesse ükskõikselt, pidades neid lihtsalt prantslasele omaseks kapriisiks. Tuareegi silmis on botaanik, kes kogub taimi, ja bioloog, kes solistab oma võrguga lompides, lihtsalt inimesed, kes ei oska oma ajaga midagi peale hakata. Sest Tassili nomaadide arvates on ainsaks mõistlikuks tegevuseks joomine, söömine, magamine ja andumine armastuse võludele iga kord, kui selleks võimalus avaneb.

---

* *Džinn:* nimetus, millega tuareegid tähistavad vaime, eriti halbu vaime.

Kui vahel hüüdsin Djébrine'i, et näidata talle mõnd oma uut leidu, ei saanud ta kaljuseinal olevast pildist vähimatki aru. Mida võiski temale öelda sõjakaarik, mille ette olid rakendatud hobused, oli ta ju näinud oma elus ainult kaameleid, eesleid ja kitsi. Ning minevik? Missugune minevik? Vahest ehk kahe vaenuliku suguharu vahelised võitlustraditsioonid, mis ulatuvad kõige enam paari sugupõlve võrra tagasi? Ammune minevik tuareegi mõttemaailma enam ei ulatu, temale valmistab ta pidevalt tühi kõht juba isegi küllalt muret.

Sarvede kujutisi nähes ta siiski taipas, et need kuuluvad härjale või antiloobile — neid loomi oli tal olnud juhus kohata oma retkedel Sudaanis. Kord, kui leidsin kaljuseinal elevandi silueti, näitasin talle seda üksikasjades:

«Vaata, Djébrine, see on pea. Ning siin on lont, need aga on kihvad.»

Ent Djébrine'ile jäi see võõraks ja arusaamatuks, kuigi kujutis oli hästi selge. Paksunahksetest oli ta kuulnud — tuareegide folklooris esineb elevant —, kuid nende välimusest polnud tal vähimatki ettekujutust.

Ent ajapikku hakkas Djébrine tuld võtma ja nüüd ta enam ei suhtu põlglikult «tsuirade» otsimisse. Seesuguse araabiakeelse nimetuse andis ta kaljumaalidele ja see tähendab «pilt». Nüüd püüab ka tema uurida kõiki kaljuõõnsusi, mida ta kohtab oma rännakutel.

Tean siiski, et ma ei ole teinud temast oma õpilast, et ta veel ei igatse kuuluda Prantsuse Esiajaloo Ühingusse ega ka avaldada oma avastusi, seda enam, et ta ikka veel on ükskõikne nende sisu suhtes. Kuid võib-olla on tal teine eesmärk, võib-olla tahab ta kord näidata oma leidusid mõnele tema aladele tungida söandanud turistile ja niiviisi raha teenida.

Seega on Djébrine teatud määral siiski mu õpilane ning praegu isegi mu kõige väärtuslikum kaastööline. Ta tuleb minuga kaasa iga kord, kui lähen otsingutele, ning on mulle suuresti abiks. Teel olles ei püsi ta minutitki rajal, tuhnib kõikides vadides, uurib kaljuõõnsusi ja teatab: «Juba leidsin midagi, jälle leidsin midagi.»

Tema leidmisi ei tarvitse muidugi iga kord tõsiselt võtta, kuid ta rajab mulle teed, ning see on oluline. Kahtlemata oleme tänu temale viimasel ajal leidnud rohkem

freskosid, isegi nii palju, et kunstnikel on raske meie tempoga sammu pidada.

Lühikese aja jooksul tegime temaga kaks toredat avastust. Esmalt sattusime freskodele Timenzouzine'i vadi kaljuõõnsustes, Tamritist põhja pool, ning seejärel Tamriti vadi ülemise oru kaljuõõnsustes.

Timenzouzine'is kulgeb vadi kahe kaljuseina vahel, mille jalamis on sügavad uuristused. Moodustunud laias käigus haigutavad saja viiekümne meetri ulatuses katkematu reana kaljukoopad. Vaevu suutsin ärevust tagasi hoida, sest siin on sadu kujutisi: mitme meetri pikkusi kalu, kaelkirjakuid, elevante, kauneid vibuküttе, kes jooksu pealt nooli lendu lasevad, ning härgi ja üha uuesti härgi lõputute ridadena.

Külgmistes käikudes leidsime uusi freskosid. Neid leidus samuti kaljuseina ülemistes õõnsustes, kuhu jõudmiseks peab olema tõeline akrobaat. Freskosid oli kõikjal. Ialgi, mitte ühelgi esiajaloolise perioodi «kunstinäitusel» ei ole nii palju kujutisi ühel ja samal kaljupinnal: siin on võib-olla tuhat figuuri kümnes kõige erinevamas stiilis. Üks kõige omapärasemaid — silmitsesin seda hulk aega — kujutab mufloonijalgadega nõida.

Mõni päev hiljem, kui otsisin grotti, mille olin kunagi varem avastanud, ja milles olid elevantide kujutised, hüüdis Djébrine, et ta olevat näinud midagi «väga ilusat». Jõudsin kohale. See oli nagu tõeline gobelään: suurepäraste antiloopide kari heraldika stiilis, mõningate renessansiajastut meenutavate motiividega, töö, millest veel kunagi palju räägitakse, sest see on Tassili kunsti meistriteos. See asub tillukese koopa nurgas, koopa, mille kõik seinad alt üles on kaetud freskodega.

Tassili muistsetel asukatel oli kunstimeelt ja pole kahtlust, et nad oskasid maalida. Aga miks nad maalisid?

Arvatakse üldiselt, et esiajaloolise kunsti inspiratsiooniallikaks on müstilised kombetalitused, teiste sõnadega, et see on tekkinud religioonist. Kunstiteoste olemasolu Prantsusmaa ja Hispaania sügavates, pimedates grottides, mis sarnanevad tõeliste pühakodadega, ainult kinnitab seda oletust. Pole kahtlust, et nõid «Kolme venna» koo-

past ja Montespani koopa peata karu olid puhtal kujul müstikaga seotud. «Kunsti kunsti pärast» tollal veel ei tuntud, see on juba enam arenenud inimeste välja mõeldud. Ent esines ka mõningaid reeglist kõrvalekaldumisi. Näiteks pole mõnedel maalitud või uuristatud figuuridel müstikaga ilmselt midagi ühist, nad näivad olevat kunstniku vaba fantaasialennu tulemus. Tõtt-öelda, need mõlemad nähtused võisid väga hästi esineda kõrvuti. Aladel, kus võib teha kõige fantastilisemaid oletusi, on vaidluste peale alati kulutatud palju tinti ja kulutatakse veelgi.

See probleem kerkis mul üles korduvalt, kui silmitsesin neid Tassili nii rohkearvulisi freskosid. Otsisin kohti, mida kindlalt oleks võinud pidada pühakodadeks, kuid pean ütlema, mu tähelepanekud polnud veenvad. Kusagil ei allunud tööd kindlale reeglile, ainult mõnel väga harval juhul oli neil ilmne religioosne iseloom.

Taolised sügavad koopad nagu Tan-Zoumaitakis, Tamritis või Aouanrhetis — viimaseid käsitlen hiljem — meenutavad kahtlemata pühakodasid, ent kuna nendes leiduvate freskodega täpselt ühesuguseid esineb ka väiksemates koobastes, sealjuures ilma spetsiaalse paigutuseta, isegi täiesti läbisegamini, siis tuleb oletuste tegemisel olla väga tagasihoidlik.

Tassili elanikud maalisid tegelikult kõikjal, kus leidus selleks sobiv koht, eriti aga oma elupaikades. Kõige sagedamini nimelt seal. Pikkadel kaljuõõnsustel olid ideaalsed seinad, ning need on sõna otseses mõttes kunstitöödega kaetud. Kuna ruumipuudust ei olnud, paiknevad figuurid üksteise kõrval, üksteise peal väga harva. Ent sügavates koobastes seevastu, kus kasutada olev pind oli piiratud, täheldame rohkesti pealekuti asetsevaid töid. Nende koobaste elanikud maalisid lihtsalt mitmete epohhide vältel oma eelkäijate teoste peale.

Muide, me kohtasime maale ka üksikult asuvates kaljuõõnsustes, millel ei olnud mingisugust seost elanikega, nii et pole üldse võimalik teha järeldust, et kehtib mingi absoluutne reegel.

Samuti on raske kindlaks teha, kas kunstiteosed olid oma iseloomult religioossed. Pean ütlema, et meie leitud freskod ei olnud kaugeltki ühesugused ning neid oli vähemalt kuusteist erinevatest ajajärkudest pärinevat eriilmelist kihti. Kohtasime muidugi ka figuure, mis pidid kuju-

tama jumalaid või nõidu, ent esines samuti kompositsioone, mille puhul polnud kahtlust, et neid loonud suure kujutlusvõimega kunstnikku oli ajendanud puhas rõõm anda edasi teda ümbritsevat.

Nimelt nii, ma arvan, tuleb mõista (muidugi sealjuures ettevaatusega) kaljumaale perioodist, millele andsime nimeks veisekasvatajate periood. Tollest ajajärgust pärinevad esimesed kodustatud härja kujutised, ning Tassili kunstis on see periood tähtsal kohal, arvuliselt esimesel.

Tolle epohhi kunstitööde kiht esineb eespool nimetatud kuueteistkümnest kihist kõige sagedamini, kuna see on sageli pealmiseks kihiks. Ajaliselt on see kiht siiski vanem kihist, millel esineb juba hobune ja mis pole enam esiajalooline.

Selle ajajärgu kunstnike lemmiktööks on kujutada härga. Härg esineb kaljuseinal tuhandete eksemplaridena, enamasti suurte, karjaste poolt aetavate karjade näol. Need härjad on maalitud suure meisterlikkusega ning otse loodusest. Detailid on välja töötatud väga hoolikalt, eriti sarved, kõrvad, sõrad ja saba. Täpselt on edasi antud härja harmooniline kehakuju; täpid ta nahal on ära toodud erivärvilistena, enamasti valgetena. Tolle perioodi kunstitööd on mitmevärvilised. Kõige sagedamini on kasutatud punast ookrit, ent samuti ka kollast, rohekat ja isegi sinist.

Leidsime sadu sellesse ajajärku kuuluvaid freskosid. Paljud nendest olid üksteisega sarnased, ent mõni detail erines siiski alati või oli mõni vorm pisut teistsugune.

Veisekasvatajate perioodi kunstnikele oli omane huvitav, eripärane komme, missugust teistel esiajaloolise epohhi kunstnikel ei esinenud: nad graveerisid oma kujutised esmalt kaljuseina, enne kui hakkasid neid maalima. Leidsin mitmeid eskiise, mis joonte rohkuse poolest meenutasid tänapäeva kunstnike visandeid. Need jooned olid väga peened, nagu ränikiviga tõmmatud. Mitmed selliselt graveeritud figuurid olid juba osaliselt ookriga kaetud.

Mitmesuguses riietuses inimfiguurid olid samuti väga võluvad, harmoonilised ja elegantsed. Nende kehahoius väljendus eelkõige liikumine, nad olid kujutatud vibuga metsloomi küttivatena, kähmluses härjakarjade pärast või tantsuringi kogunenult.

Esines ka rohkesti majapidamistöid kirjeldavaid maale, ning need andsid selge ettekujutuse tolleaegse inimese

kodusest elust. Elati koonusekujulistes onnides, naised jahvatasid käsikividega viljateri, sõideti kaksiratsa härgadel, naised istumas meeste selja taga.

Härjad olid kogu majapidamise aluseks, kuid peeti ka kitsi ja lambaid.

Kas need inimesed olid mustad või valged? Meid hämmastas inimtüüpide rohkus: neid oli freskodel esileulatuvate põsenukkidega ja ka europiidse näokujuga, mistõttu võib oletada, et siin elas kõrvuti mitu rassi, nagu tänapäevalgi tuareegid ja nende mustad orjad. Riietusesemete mitmekesisus — pikast tuunikast kuni niudevööni või kiudainest riietuseni — kinnitas samuti seda seisukohta.

Ent kõige sagedamini esines etiooplase tüüp. Pole kahtlust, et idast tuli rohkesti karjakasvatajate suguharusid, kes vallutasid mitte ainult Tassili, vaid kogu Sahaara. Nende hulgas oli ilmselt levinud härja kultus, sest härja kujutisel esines mõnikord sümboolne märk sarvede vahel. Teatud perioodil oli neil inimestel isegi olnud kokkupuude egiptuse kultuuriga. Muide, viiel korral leidsime freskodel egiptusepärase paadi kujutisi, milline asjaolu ainult kinnitab meie oletust veisekasvatajate suguharude idapoolse päritolu kohta.

Arheoloogidel on oma jumal. Kuidas muidu seletada, et sattusin ühel päeval kaljujoonistega koopa lävel tuhasegusele mullahunnikule, mis kunagi oli olnud kuhik veisekasvatajate toidujäätmeid. Sellest tolmutaolisest huumusekihist, mis tõenäoliselt koosnes lagunenud ja tuhaga segunenud lehmasõnnikust, tõmbasin välja rohkesti konte, peamiselt härja ribikonte ja lambaid. Leidsin samuti käsikive, uhmreid, milles oli purustatud teri, kivikirveid, luust naaskleid, potikilde, väikseid aukudega kettakesi, mis olid lõigatud jaanalinnumuna koorest ja millest oli tehtud kaelakeesid, ripatseid ja kiltkivist sõrmuseid. Seal leidus isegi tükikesi sellest mitme ookritooniga savist, mis oli värvide toormaterjaliks.

Ekspeditsiooni jooksul leidsin viis sellist ladet, mis koosnesid samast materjalist ja mistõttu meil on nüüd veisekasvatajate perioodi inimeste arengutase täpselt teada. Tuhast leitud puusõe analüüsimisel süsinik 14 suhtes saame kunagi teada lademete täpse vanuse.

Ent juba praegu on kindel, et veisekasvatajad elasid Sahaaras väga niiskel perioodil, sest nende freskodel esinevad ka elevandid, ninasarvikud, jõehobud, kaelkirja-

kud. Kõik need loomad, härjad kaasa arvatud, vajasid joogiks palju vett ja söögiks palju rohtu. Ning veel üks oluline avastus: 2000 m kõrgusel, Tassili kõrgeima mäemassiivi Aouanrheti väikeses kaljukoopas leidsime seinalt kolme pilliroost piroogi kujutise, mis näisid keerlevat ümber kolme jõehobu!

Kuid õnn ei olnud pidevalt minuga: kuidas ma ka ei otsinud, ei õnnestunud mul ometi leida ainsatki inimese skeleti jäänust. Freskode leiukohtade juures polnud ainsatki monumenti ega muistset hauda. Siiani pole meil seetõttu teada, kuidas esiajaloolise perioodi inimesed Tassilis oma surnuid matsid. Ainuüksi pealuu järgi saaks juba rassilist kuuluvust täpselt kindlaks määrata. Ent lootust me ei kaota, küllap me kord ka mõne leiame.

Djébrine ei suutnud mõista, et kunagi voolas neis vadides rohkesti vett ning et maa oli kaetud rohuga. Kust kõik see vesi võis tulla? Kuidas võis siin rohi kasvada? Tema kujutlusvõime ei ole nii avar, ning kuna ta lapsest saadik oli näinud ainult liiva ja kive, ning kuna ka ta isa ja vanaisa polnud näinud midagi muud, siis tema jaoks on ta kodumaa alati olnud selline nagu praegu. Usun muide, et ka paljud prantslased mõtlevad selliselt.

Sahaara kuivaksjäämise kohta on palju oletusi, kuid ükski neist pole küllalt veenev. Kahtlemata mängisid selles härjad teatud osa, sest taimkattele olid nad vaieldamatult ohtlikud. Märkame ju tänapäevalgi Sudaani steppides, kuidas aladel, kus karjatatakse härgi, taimestik jääb kiduraks. Nende alade pidevat lagedamaks jäämist näeme selgesti, kui kõrvutame neid aladega, kuhu nomaade ei lubata. Ning me ei saagi eitada, et veisekasvatajad on kõigil aegadel olnud suured taimkatte hävitajad. Kui nüüd oletada, et mitme tuhande aasta jooksul liikus Sahaaras tuhandeid härgi, nagu seda tõendavad kaljujoonised, võib juba ette kujutada nende tehtud laastamistööd, ning pole sugugi liialdus, kui arvata, et nad selle maaala kuivaksmuutmisele suuresti kaasa aitasid. Oleks muidugi naeruväärne näha neis Sahaara praeguse olukorra ainsaid süüdlasi, peamist tähtsust omasid siiski klimaatilised tegurid, ent kahtlemata on neil olnud küllaltki suur osatähtsus.

Mis sai neist veisekasvatajatest ja nende härgadest? Kas nad kadusid jälgi jätmata? Pole siiski usutav, et nii suured inimesterühmad täielikult võisid kaduda. Vahest suundusid nad põua tõttu uusi karjamaid otsides Sahaara lõunaossa, Sudaani steppi? Seal elab veel tänapäevalgi kolm rühma veisekasvatajaid, kes peavad härgi. Need on maurid, tuareegid ja fulbed. Võimalik, et fulbed on Sahaara kunagiste veisekasvatajate esivanemateks. Maurid ja tuareegid hakkasid härgi kasvatama palju hiljem, kuna aga pärimuste järgi olevat fulbed toonud härjad Lääne-Aafrikasse. Seda kinnitab ka asjaolu, et paljude veisekasvatajate perioodist pärinevate inimfiguuride meeldivakujulistel peakatetel on täpne sarnasus tänapäeva fulbede peakatetega.

VI PEATÜKK

JABBAREN VIIE TUHANDE FIGUURIGA

Mu vana rännakukaaslane kolonel Brenans, kelle varajase surma tõttu meie ekspeditsioon jäi ilma väärtuslikust nõuandjast, ütles mulle mõni nädal enne meie teeleasumist: «Jabbareni nähes kangestud sa hämmastusest!»

Jabbaren? See on väike liivakivimassiiv, mis tagasihoidlikult kerkib Tassili platoolt nagu paljudki teised. Kuid tema juures on erosiooni toimel tekkinud kaljude jalamile sügavamad õõnsused kui mujal. 1938. aastal tuli Brenans siia, kusjuures ta juhiks oli meie tubli Djébrine, ja leidis imeilusaid freskosid, millest ta tegi ka koopiaid. Kahtlemata saavad need ülemaailmselt tuntuks, kui toome avalikkuse ette kõik kunstiteosed, mille täpseid koopiaid me omame.

Kopeerimistööd Timenzouzine'i koobastes lõppesid pärast kuu aega kestnud pingutusi ja heitlust loodusjõududega. Veel viimasel hetkel oleks tugev äikesehoog äärepealt mõne minutiga hävitanud mitmenädalase innuka töö tulemuse. Irène Montandon suutis veel kõik päästa, tehes õigeaegselt korralduse rullida koopiad hoolikalt kokku ja panna nad maapinnast kõrgemal asuvasse kaljuorva varjule. Sinna käskis ta viia ka fotoaparaadid, kaamerad, filmid ning meie jahukotid, mis samuti olid suure väärtusega. Vihm langes rabinal kividele ja vadis, kus oli meie laager, moodustusid veejoad, tekitamata siiski kahjustusi.

Djanetist, kus ma parajasti viibisin, andsin rühmale käsu minna Jabbareni, mis asus päevateekonna kaugusel. Irène lahkus meie juurest, et sõita Pariisi eksamitele. Ta võttis kaasa ka lõpetatud freskod, et viia need kindlasse kohta. Claude jutustas mulle hiljem, kuidas kõik olid Irène'i tuareegide kombe kohaselt tükike maad saatnud.

17. Ülem-Tamrit. Hobusekujulised antiloobid. Veisekasvatajate periood

18. Djébrine, ekspeditsiooni teejuht

19. Tamrit. Laastatud tarutipuu. On näha teejuht Sermi

TARTU ÜLIKOOLI

20. Timenzouzine. Figuurid tätoveeringutega. Veisekasvatajate periood

21. Timenzouzine. Kiviplaadile graveeritud elevant. Pühvli periood

22. Jabbaren. Elevandi kehaga antiloop

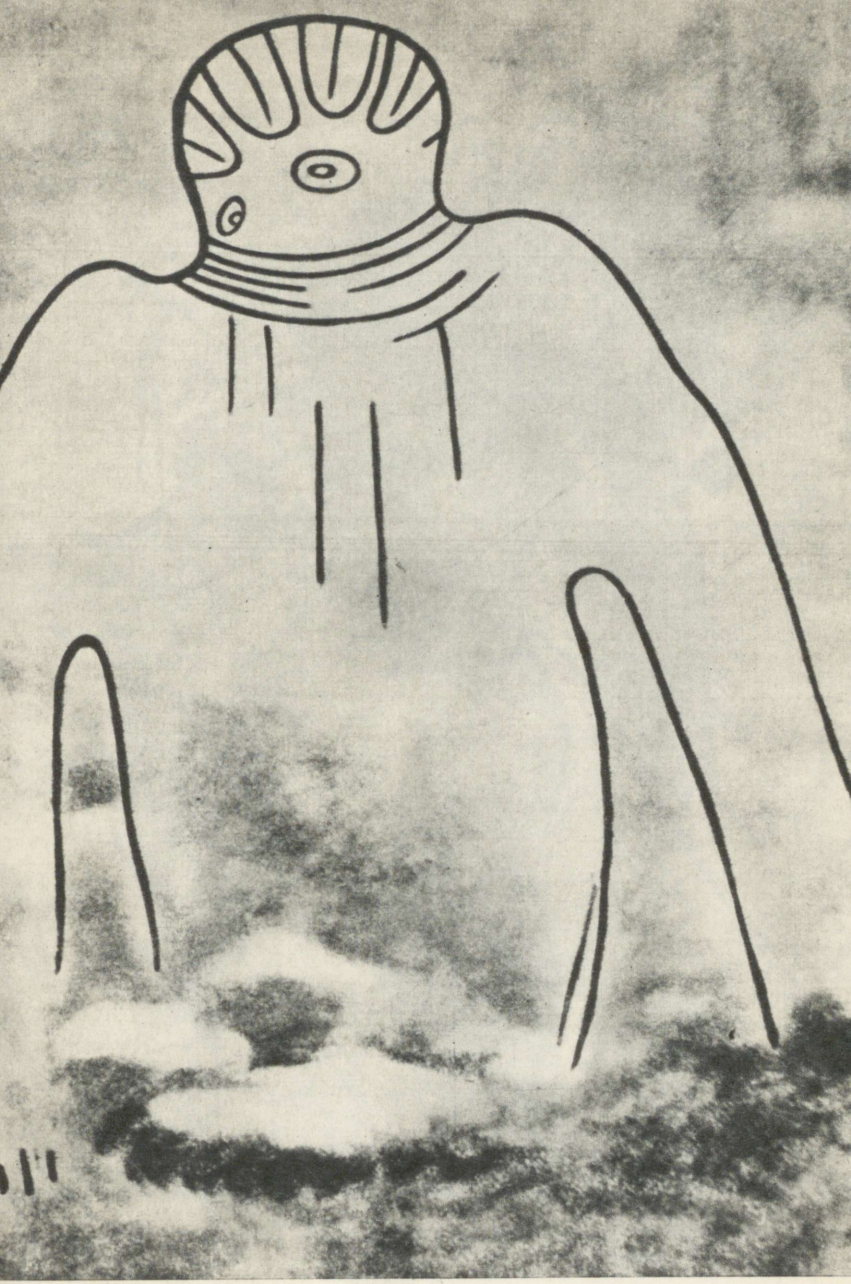

23. Jabbaren. „Marsielanike" suur jumal. Ümarpeade perioodi langus-ajajärk

24. Jabbaren. Sulgedest peaehtega vibukütt. Ümarpeade perioodi hilisem ajajärk

25. Jabbaren. Kuradikesed. Ümarpeade keskmine periood

26. Jabbaren. Fresko väikeste vibuküttidega. Ümarpeade vanem periood

27. Jabbaren. Niidikujulise kehaga tantsijad. Praegu veel kindlaks määramata periood

28. Jabbaren. Ohverdamisstseen. Egiptuse mõju (XVIII dünastia?)

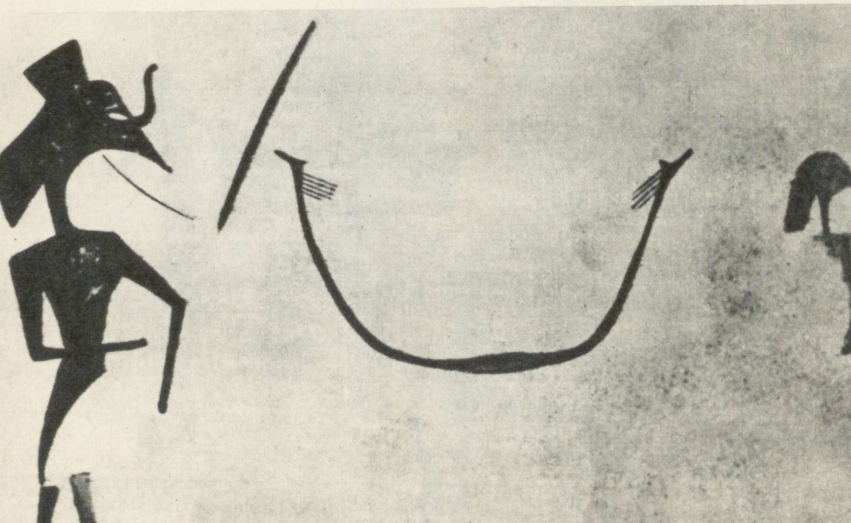

←29. Jabbaren. Kaljusse graveeritud veised ja inimfiguurid. Veisekasvatajate periood

←30. Jabbaren. Kaljusse graveeritud veis. Veisekasvatajate periood

31. Jabbaren. Mitmevärvilised härjad. Veisekasvatajate periood

32. Jabbaren. Vibuküttsuurest jahistseenist. Veisekasvatajate periood

33. Jabbaren. Väikese peaga naine. Veisekasvatajate periood

Hüvastijätu hetkel polevat nad suutnud heldimustunnet valitseda. Ning vanal Djébrine'il, kes oli harjunud olema neiu seltsis ja kes vestles temaga tamašeki keeles, olevat isegi pisarad silma tulnud.

Ekspeditsiooni elus algas uus etapp. Joonistuslauad, kokkupandavad redelid, kööginõude ja toiduainete kastid visati jälle kaamelite selga ning karavan hakkas Djébrine'i juhtimisel taas liikuma piki ühtlast, nukrat platood. Lõpuks ilmus küngaste foonil nähtavale Jabbaren. Oma liivakivikuplitega on Jabbaren kummaliselt sarnane ümarakujuliste ölgkatustega neegrikülaga. Algul pole näha midagi hämmastavat. Paik tundub isegi ilmetuna. Ent niipea kui tungisime liivakivikuplite keskele, libises kõikide huulilt üllatushüüe, niivõrd metsik ja võimas oli ümbritsev kaos. Jalamil sügavate uuristustega kaljudest moodustunud «onnid» on kõige kaunimad varjupaigad, mida siiani Tassilis oleme näinud. Kokku moodustavad nad tõelise linnakese kitsaste tänavate, ristteede ja väljakutega. Ning kõik müürid on kaetud sadade kõige erinevamas väljenduslaadis maalidega. Seame end eelseisvale suurele tööle vastavalt sisse. Jaguneme kaheks rühmaks, et vältida edasi-tagasi käimist: Gianni, Jacques, Jo ja Galigala asuvad tööle massiivi ülemises osas; Claude, Philippe, Rissa, mina ise ning Djébrine ja teised tuareegid seame end sisse allpool. Väikestesse koobastesse on hea laagrisse jääda. Jahedatesse öönsustesse paigutame oma mahlatagavara ja filmid. Esimestel päevadel me ei orienteeru just hästi kõigis neis keerdkäikudes. Ent peagi õpime oma esiajaloolises linnakeses teed leidma. Anname ka tänavatele nimed. Meil on näiteks Krokodilli käik, Kaelkirjakute tänav, Kihvhamba koobas, Rästiku risttee — Galigala tappis siin meie saabumise päeval rästiku —, Jänesepoiste kalju jne. Need nimetused vastavad seintel leiduvatele maalidele. Kaljulinnake, mis nii pikka aega oli tühi ja vaikne, on ootamatult elustunud.

Tuareegide keeles tähendab Jabbaren «hiiglased». Selle nimetuse tingisid lihtsalt kohalikud esiajaloolised maalid, millel mõned inimfiguurid on tõepoolest hiiglaslike mõõtmetega. Ühes sügavas, nõgusa laega koopas on näiteks üks figuuridest peaaegu kuue meetri kõrgune. Kahtlemata on see senituntud esiajaloolistest freskodest üks suure-

maid. Ta kontuuridest saab ettekujutuse ainult teatud kaugusest, ning alles pärast mitmekordset silmitsemist taipasime, mida ta kujutab. Figuur on tegelikult lihtne, primitiivne, ümmarguse peaga, mille näo osa keskel on ainsa detailina kahekordne sõõr. Umbes sellistena kujutame meie ette Marsi elanikke. Marsi elanikud! Missugune oivaline pealkiri kõmureportaažile! Kui Marsi elanikud tõesti kunagi Sahaaras käisid, siis kahtlemata väga palju sajandeid tagasi, sest need Tassili ümmarguste peadega inimeste kujutised on meie arvates ühed vanematest.

«Marsi elanikke» leidub Jabbarenis rohkesti. Tõime nähtavale mitu nende kihti kuuluvat suurepärast freskot. Juba Brenans oli märganud mõnda nendest, ent kõige kaunimad olid tal jäänud tähele panemata, sest neid tõesti pole näha, tõime nad päevavalgele alles tubli pesemisega käsna abil. Selline menetlus võimaldas meil teha esmajärgulise tähtsusega avastusi. Ettevaatlik pesemine, kordan uuesti, on taolistel juhtudel kõige efektiivsemaks meetodiks. Meil õnnestus mitte ainult vabastada ookervärvid neid katvast savikihist, vaid ka värvitoone täielikult elustada. Meie koopiate värvierksus suisa hämmastas neid, kellel oli võimalus neid silmitseda, nagu mulle kirjutati. Tegime ühtlasi kindlaks, et kõik ookritoonid olid püsivad, ainult mõni valge toon oli halvemini säilinud.

Jabbaren on terve omaette maailm! Üle viie tuhande kujutise nelinurksel maa-alal, mille külje pikkus on vaevalt kuussada meetrit! Pealekuti asetsevate maalikihtide järgi otsustades on siin üksteisele järgnenud üle kaheteistkümne erineva kultuuri-ajajärgu. See on midagi ainulaadset! Freskode all oleva pindala järgi võib Tassilit lugeda esiajaloolise kunsti kõige rikkamaks tsentrumiks maailmas. Põrandad varjualustes, kus me elame, on kaetud koopaelanikest kunstnike ja nende kaasaegsete poolt mahajäetud esemetega. Potikilde on siin tuhandeid, käsikive sadu, kivist uhmreid ja kiilusid samuti rohkesti. Paljusid neist oleks nagu alles äsja kasutatud. Orgudes vedeleb konte, mida vesi sinna on kandnud, ning ränikivist nooleotsi ja kirveid.

Enamik kaljujooniseid kuulub veisekasvatajate perioodi. Härgade kujutisi leidub kõikjal, neid on igasuguses suuruses, teostatud igasuguses kujutuslaadis, esitatud igas

asendis, alati suure meisterlikkuse, äärmiselt peente tõmmetega. Jabbarenis ma märkasin, et veisekasvatajate perioodi kunstnikud esmalt graveerisid oma teose kaljupinda, siis alles katsid selle värvidega. Samasse koolkonda kuuluvad toredad kaelkirjakud, elevandid, antiloobid, metseeslid, kodustatud kitsed ja lambad. Kesksel freskol on väga realistlikult kujutatud jahistseeni mitte vähem kui saja kolmekümne viie figuuriga. Vibudega relvastatud jahimehed kütivad gaselle ja antiloope; teose keskosa võtab enda alla haavatud, rünnakuvalmis ninasarvik, sõõrmeist tilkumas verd. Teose ühes servas valmistub rühm vibukütte ründama härjakarja, keda kaitsevad karjased. Teose pindala on kakskümmend ruutmeetrit. Pole kahtlust, see on üks esiajaloolise kunsti kauneimaid freskosid. Kahe viieliikmelise rühmana asume kõiki redeleid kasutades tegema sellest koopiat. Töö pole sugugi kerge, sest ülemised figuurid on peaaegu nelja meetri kõrgusel.

Ümarapealiste (Marsi elanike tüüpi) inimeste kihis leidsime samuti ebatavalisi figuure, näiteks elevandi kehaga antiloobi kujutise, mis oli kaks meetrit kõrge — ilmselt mõni tolle aja jumalatest. Iga päev toob kaasa uusi üllatusi. Kõik Jabbareni koobaste seinad on kaetud freskodega, kusjuures mitmed neist asuvad pealekuti. Seetõttu on võimalik neid üksteise suhtes ajaliselt klassifitseerida. Taolise, kuigi mitte just täpse kronoloogia abil saab kunagi hiljem kindlaks määrata kihtide päritolu ja mõjutusi, millistele kunstnikud allusid. Saame teada, mida kujutasid endast Sahaara muistsed elanikud, millist osa nad mängisid Aafrika asustuses, ning hulganisti muudki, mida me iial teada ei saaks, kui me neid kaljujooniseid poleks leidnud.

Jabbarenil oli meie jaoks varuks veel üks suur üllatus. Kaljuseina pesemisel tõi Claude nähtavale neli väikest linnupeaga naise kujutist, mis täpselt sarnanesid kujutistega mitmetel Egiptuse mälestusmärkidel. Need olid niivõrd tüüpilised, et tahtmatult hakkasime otsima stseeni selgitavaid hieroglüüfe. Ent tagajärjetult. Korduvast pesemisest hoolimata hieroglüüfe nähtavale ei ilmunud.

Tollel õhtul vestlesime laagris väga elavalt. Kaaslased suisa ründasid mind küsimustega. Kas on tõesti võimalik, et vaaraode alamad tungisid Tassilini välja?

Arvan, et kui taolisi figuure oleks Sahaaras leitud

palju, võiks sellele küsimusele vastata jaatavalt. Kuid siiani pole lugu nii. Meie väikesed linnupeaga jumalannad kuuluvad ajaloolisse perioodi, võib-olla XVIII või XIX dünastia epohhi, seega umbes aastasse 1200 e. m. a. On teada, et sellel ajajärgul olid liibüalased, kes elasid Fessanis, Tassiliga külgneval maa-alal, pidevalt sõjajalal Egiptusega ning püüdsid seda maad vallutada. Võib-olla võtsid egiptlased liibüalaste aladele ette karistusretki ning jälitasid mõnd salka nende varjupaikadeni Tassilis? Võimatu see pole, kuid näib siiski väheusutavana, et nad oleksid tunginud nii kaugele oma kodukohast, vaenulikule maale, kusjuures taganemistee polnud kindlustatud. Igatahes üheski Egiptuse kroonikas taolisi retki ei mainita.

Ent kuidas siis seletada nende freskode olemasolu? On veel kaks tõenäolisemat oletust. Kujutiste autorid võisid olla näiteks egiptlastest vangid või rändurid, kes, sattunud Tassilisse, said ümbritsevatest kaljumaalidest inspiratsiooni, või liibüalased, kes olid kas vabade inimestena või vangidena viibinud Egiptuses ja kes egiptuse kultuurist mõjustatuna olid koju tagasi pöördunult kaasa toonud ka Niiluse oru kunsti elemente. Sajandeid kestnud katkematud lahingud liibüalaste ja egiptlaste vahel selgitavad juba ise taolist mõju. Meie tulevased otsingud annavad võib-olla veel rohkem ja paremaid materjali selle küsimusega tegelevatele egüptoloogidele.

Niisiis rikastus meie kollektsioon tänu Claude'ile väikeste võluvate, linnupeadega jumalannadega. Le Poitevini rühm samal ajal uuris Kihvhamba koopa seinu. Nende tähelepanu oli köitnud tume laik, kuid selle piirjooned olid niivõrd ähmased, et poisid pidasid seda esmalt üheks neist peaaegu hävinenud freskodest, mida on võimatu restaureerida. Ent ka seekord tegi käsn imet: kolmandal pesemisel ilmus kogu oma kauniduses nähtavale suur põlvitav naine, peaaegu kaks meetrit kõrge, pea küünarnukist painutatud käsivarrel. Ta piklikud silmad ja klassikaliselt korrapärased näojooned meenutasid naist kreeka maalidelt. Ta soengut kooshoidev diadeem oli ilmseks tõendiks, et tegemist oli tähtsa isikuga, võib-olla koguni Liibüa jumalannaga. Igatahes olid tal tüüpilised Vahemere-alade naiste näojooned.

Teda vaadeldes mõtlen ma Antineale, kuulsale Liibüa jumalannale, kellest sai romaani kirjutamisel inspiratsiooni

Pierre Benoit* ja keda kreeklased nimetasid Ateenaks. Huvitav asjaolu — ta käe ümber on loor ning see on seotud nii, nagu seda teevad tuareegi naised tänapäeval, kui nad laulavad kooris pulmapeol. Kas ühtesattuvus? Side tuareegide ja liibüalaste vahel on liialt ilmne, et siin mitte näha sugulust.

Kolme kuu jooksul on Jabbaren tunnistajaks meie edasitagasi käimistele, joonistuslaudade tassimisele ühest koopast teise, boide ja tuareegide käikudele vee ja küttepuude järele. Djébrine'i kaamelid söövad samal ajal rahulikult naabruses asuvatel karjamaadel, ent väikesed eeslikesed käivad Aroumis posti toomas. Ümbruskonna tuareegid, meelitatuna väljavaatest saada maitsvat jahurooga või kuskusi**, külastavad meid tihti, samuti nende lapsed, kes on maiad keedisele ja küpsistele. Meie juures käimine teeb neile suurt rõõmu, mis on täiesti arusaadav, kui vaid mõelda, et nad päevade viisi kütivad igapäevaseks toidupooliseks sisalikke ja väiksemaid närilisi. Nad kraabivad puhtaks meie katelokid ning püüavad veidi teenida, müües meile kuivast kaamelisõnnikust meisterdatud kaltsudes nukke. Kuna ma teen neile iga kord väikese kingituse, kui nad toovad mulle lihvitud kivikirve, siis hakkavad kavalamad nende hulgast neid ise valmistama vadist leitud kiltkivitükkidest või ränikividest — ning tõesõna, need õnnestuvad neil päris hästi! See rahvas küll elustab meie laagrit, kuid paraku ähvardab meie kasinad toidutagavarad hävitada.

Kahel korral sunnib meid veepuudus mõtlema töö katkestamisele. Küllaltki suur lomp, mille me oma saabumispäeval leidsime, on meie pika siinviibimise tõttu kuivaks jäänud. Kuid arheoloogide jumal on meie poolt. Parajasti, kui ma, ängistus südames, asun tegema korraldust laagri kokkupanemiseks, hakkavad taevasse kerkima mustad pilved, tõuseb tugev tuul ning pool tundi hiljem langeb Jabbarenile vihma nagu oavarrest. Meie laager muutub sooks, vadi ajab üle kallaste. Nüüd hakkab omakorda

* *Pierre Benoit:* (sünd. 1886) prantsuse kirjanik, romaanide «Atlantis», «Koenigsmarck», «Gigantide tee» jt. autor. Romaanis «Atlantis» jutustab kirjanik ekspeditsioonist, kes avastas Sahaaras müütilise Atlantise riigi, mida valitses kuninganna Antinea. *(Tõlk.)*

** *Kuskus:* araabia rahvustoit. *(Tõlk.)*

tunda andma küttepuude nappus. Kolm kuud oleme põletanud vanu kuivi tarutitüvesid, mida leidsime ümbruskonnast. Kuid ajapikku saavad need otsa. Lõpuks oleme pärast lühikest ajapikendust siiski sunnitud veeprobleemi tõttu lahkuma. Kõik lombid kahekümne kilomeetri ulatuses on lõplikult tühjaks tehtud; juba mitu päeva joome lohkude põhjast hangitud haisvat, porisegust vedelikku.

Tuleb asuda teele, minna Djanetisse tagasi. Uus pakkimine, laudade ja redelite kokkupanemine, koormate laadimine kaamelite selga, taas ajajate hõiked. Jabbareni jumalad, veisekasvatajad ja nende karjad, väikesed egiptuse jumalannad on nüüd paberirullidel ja suunduvad Inimese Muuseumi poole. Aastatuhandeid vanad tänavad, mis kolmeks kuuks olid varjusurmast ärganud, vajuvad taas vaikusehõlma, rahulikku unne, milles keegi neid niipea ei sega.

VII PEATÜKK

AOUANRHETI PÜHAMU

Jabbarenist lahkumisel mõtlesin Brenans'ile ja ta sõnadele. Kogu sealset imepära nähes kangestusime tõepoolest hämmastusest. Ent ka teda omakorda oleks üllatanud, kui ta oleks saanud teada, et üsna lähedal, vadi vastaskaldal, varjavad Aouanrheti nõlvad veel teisigi kunstiaardeid.

Jabbareni võlukütkeis me ei oleks vahest kunagi läinudki Valge Daami pühamu juurde. Teele sundisid meid halvad ilmad, Guichard'i tahtmine asukohta vahetada ja minu vana harjumus meie sõbra Djébrine'i küllaltki subjektiivseid muljeid omamoodi tõlgendada.

Jabbarenist, mis kõrgub vaatluspunktina kogu Tassili idaosa kohal, avaneb vaade avarale nõole. See on üpris omapärane pilt.

Amazzari vadi, mis on uuristanud endale sängi sügavale liivakivisse, asub laia, V-kujulise oru põhjas, mis on üsna ebatavaline nähtus, sest Tassili vadid on peaaegu eranditult vertikaalsete nõlvadega kanjonid. Taimestik puudub, välja arvatud üksikud akaatsiad ja tšebrokisalud, kuid sellest monotoonsest vaatepildist kõrgemal laiub uhke maastik. Nii paremal kui vasakul reastuvad ühtsete rühmadena monumentaalsed kaljukuhikud, meenutades hiiglaste kätetööna valminud pikki kasematte.

Amazzari vadi ja piki selle mõlemat kallast Ouan Abouni kulgevad massiivid olid mul läbi uuritud. Ainult täpselt Jabbareni vastas, vadi teisel kaldal paiknev kaljuderühm oli mul jäänud uurimata. Djébrine küll käis selles massiivis, kuid ütles olevat märganud seal ainult mõningaid tähtsusetuid jooniseid.

Tegin Guichard'ile, kes tahtis jalgu sirutada ja natu-

kesekski ajaks oma pintslite juurest lahkuda, ülesandeks kontrollida kohapeal meie vana teejuhi sõnu, ise aga asusin koos Letellier'ga pisut pikemale uurimismatkale Tamriti suunas.

Õnn, et olin nii kahtlustav. Sest tulnud laagrisse tagasi, teatas Guichard, et oli näinud seal ülal huvitavaid maale, ning et tema arvates tuleks teha nendest koopiad.

Kuna tööd Jabbarenis hakkasid jõudma lõpule, jätsin Jo ja Violet lõpetama freskode koopiaid ülemises massiivis ning suundusin ise koos Guichard'i, Letellier ja Djébrine'iga vadi vastaskaldale.

Aouanrheti massiiv on tõeline kotkapesa. Ta nagu ripuks Jabbareni kohal, ulatudes vähemalt 2000 meetri kõrgusele. Juurdepääs sinna on väga raske. Mõlemad kaamelid ja eeslid, kes kandsid meie tagasihoidlikku varustust, nägid kiviveermetega kaetud nõlvadel kurja vaeva. Djébrine, kes on olnud teejuhiks kõikidele Tassilit külastanud isikutele, kinnitas, et oleme esimesed nendel kaljudel kõndivad eurooplased.

Jõudnud kohale, asusime kaljusid süstemaatiliselt uurima. Sügavas, võrdlemisi pimedas koopas märkasin otsekohe kaht ümarapealist, valgevärvilist kujutist, mis teostuslaadilt meenutasid üht Tan-Zoumaitakis leitud ookriga maalitud naisefiguuri. Üks neist kujutistest oli eriti selgelt nähtav. Ta oli tõenäoliselt 1,40 meetrit kõrge. Eraldasin kergelt visandatud profiili ja ümarapealistel kujutistel alati esinevaid väikseid koonusekujulisi rindu, sest ka seekord oli tegemist naisega. Ent kõige enam köitis mu tähelepanu omapärane kunstitöö ülal vasakul, teise figuuri kohal. Selle põhivärvuseks oli telliskivikarva ookritoon ning see kujutas veidralt triibulise kehaga maski kandvat meest. Mask oli hästi pika näoosaga ja meenutas antiloobi stiliseeritud pead. Selle sarvede vahel oli ümmargune pottmüts ning külgedel asuvatel kõrvadel kaks põiktriipu. Selliseid maske nagu esineks Lääne-Aafrikas. Tõepoolest, kui hiljem tutvusin Inimese Muuseumi kollektsioonidega, märkasin imestunult, et taolise maskiga väga sarnaseid maske kasutavad veel tänapäevalgi Elevandiluuranniku senufo suguharu liikmed täisealiseks pühitsemise tseremoonial.

Mind hämmastasid veel teisedki selle kujutise detailid, eriti jalad, mis olid harali nagu ratsanikul hobuse seljas, ning ka suureõielised, tulpidega sarnanevad lilled, mis

nagu oleksid kasvanud välja ta käsivartest ja reitest. Olin juba märganud samasuguseid kaunistusi ühel Jabbareni suure koopa figuuridest, millele olin andnud nimeks «Kõhukas jumal» ning mille juures arvasin märkavat neegrikunsti elemente. Mulle meenus, et silmitsedes taimi, mis näisid välja kasvavat ta kehast, nägin temas primitiivset jumalust, maapinna jumalat, taimestiku isandat või loojat, nagu neid leidub ohtralt Sudaani savannielanike folklooris ja usundis.

Niisiis olin ma aimanud õigesti. See nii tüüpiline mask oli ootamatuks, ent kindlaks tõendiks, et Sahaaras olid kunagi tõesti elanud neegrid ja et maskil oli neoliitikumist saadik täita osa, milline tal on praegugi animistlikes usutalitustes Lääne-Aafrika mõnede primitiivsete rahvaste juures.

See on väga tähtis avastus, ning kummutab kõik, mida siiani teadsime neegritest ja nende kunstist. Kahtlemata vaimustab ta ka Aafrika-uurijaid. Seepärast pöördusin tol õhtul rõõmsana laagrisse tagasi. Ka mu kaaslased polnud laiselnud. Nad olid isegi hoolitsenud mugavuse eest ja püstitanud meie «majapidamise» ja igaühe aseme ümber tuulevarjuks müürikese.

Aouanrhetis veedetud päevad kujunesid muide väga meeldivateks. Hoolimata hilisest aastaajast — oli juba juunikuu —, püsisid kevadised ilmad. Õhk oli kerge ja temperatuur mõõdukas, vastandina Jabbarenile, kus liivatormid olid muutunud peaaegu igapäevasteks. Kuid õnnetuseks puudusid nii vesi kui ka kütus, ning tuli võtta ette pikki ja vaevarikkaid retki, et neid nii hädatarvilikke aineid hankida. Mägimassiiv on taimestiku poolest niivõrd lage (tõtt-öelda leidsime küll ühe viletsa kidura oliivipuu), et tuareegid siin enam laagrisse ei jää. Siia satuvad veel ainult üksikud mufloonikütid. Vähemalt kaks mufflooni elas meie tulekuni kaljude vahel, ent meid haistes nad ilmselt põgenesid, sest nende värsked jäljed viisid Idjefani suunas.

Üsna laagri lähedalt leidsin väga ilusaid veisekasvatajate perioodi kuuluvaid freskosid kaelkirjakute kujutistega. Guichard oli läinud uurima massiivi teist serva, kuid tuli kiiresti tagasi teatega, et seal olevat omapärane figuur. Tema kirjelduste järgi oli see nii huvitav, et asusime otsekohe koos teele, varustatuna käsna ja joogiveepudeliga.

Fresko asus üksiku kalju varjus. Jälle avaldas vesi imepärast toimet. Claude niisutas ja tupsutas seina käsnaga, jälgides sealjuures silmanurgast, kuidas mina reageerin.

«Suurepärane!» ütlesin, andes talle tubli matsu õlale, sest suurepärane oli see tõesti.

Märjal kaljuseinal tuli nähtavale graatsilise, pikkade sammudega jooksva naise siluett. Üks jalg, põlvest kergelt kõverdatud, oli just puudutanud maad, kuna teine oli maapinnast kõrgemal tavalises jooksuasendis. Põlvedelt rippusid alla peened narmad, samuti ka vöö küljest ja väljasirutatud käsivartelt. Ning mõlemal pool pead, kahe horisontaalse sarve kohal, oli hulk punktikesi, mis meenutasid viljapõllul langevate terade pilve. Kuigi teos oli kompositsioonilt range, jättis ta ometi vaba, õhulise mulje, mida toonitasid eriti varrukatest paistvad peenikesed kiud ja tuules hõljuvad käsivarre-katte narmad. Kuju nõtkust rõhutasid omakorda väikesed, veisekasvatajate perioodi kuuluvad kujukesed. Need moodustasid kaks kuuest kuni kaheksast isikust koosnevat rühma, üks all, teine ülalpool, ning kõndisid hanereas. Meid hämmastas kontrast nende krampliku hoiaku ja keskse, neid ühendava kuju harmooniliste liigutuste vahel. Muide polnud nad kuigi hästi nähtavad, sest punane ooker, millega nad olid maalitud, oli kaunikesti tuhmunud, mistõttu nad esimesel pilgul tundusid läbipaistvatena.

Panin tähele, et naise keha, mis oli tagasihoidlikult värvitud kollase ookriga ja piirjoonestatud valgega, katsid õlgadel, kõhul, seljakumerusel ning rindadel huvitavad dekoratiivsed motiivid: valgetest punktidest koosnevad paralleeljooned, rõhutatud punaste kriipsudega. Polnud kahtlust, see võluv kujutis kuulus ümarapealiste inimeste stiili. Ümar kõht, tugevalt nõgus nimmeosa, teravad rinnad viitasid küllaltki selgelt muistsele neegrikunstile, mille iseloomulikke jooni me olime juba kohanud mitmetel Tan-Zoumaitaki ja ka muude paikade freskodel. Valged täpid olid tõenäoliselt tätoveering, mida mõnede Lääne-Aafrika rahvaste juures tänaseni esineb. Ent mina näen siin veel teistki mõjutust, mida ma aga praegu veel ei söanda täpselt sõnastada. Guichard on veendunud, et tegemist on jumalannaga. Igatahes on see kõige kaunim, kõige täiuslikum, kõige originaalsem figuur, millist oleme kohanud ümarapealiste inimeste loomingus. Algul andsime talle nimeks Sarvedega Juma-

lanna, ent hiljem, sarnasuse tõttu võluva Brandebergi Valge Daamiga. keda abee Breuil nii väga hindas (sarnasus seisnes muidugi ainult kunstipäras), nimetasime ta Aouanrheti Valgeks Daamiks.

Kas ta on jumalanna? Võimatu see pole, sest nii hoolikalt ehitud naine ei võinud olla lihtsalt harilik ilus tütarlaps. Ta võib olla ka preestritar, kes on end pühendanud mõne põllundusjumala teenimisele. Seda võis tõendada ta sarvede kohal kujutatud viljapõld.

Teiste maalide juures, mis me leidsime mõned päevad hiljem samas mäemassiivis, märkasin teatud iseloomulike joonte tõttu Egiptuse mõjutust. Meie Valge Daami juures ei tule need jooned teravalt esile, kuid mitmed detailid, näiteks rindade kuju, võimaldavad oletada, et figuur loodi ajastul, kui Egiptuse mõju hakkas end tunda andma. Egiptusele mõeldes tuleb kohe meelde Isis, keda koos Osirisega peetakse põlluharimise toojaks sellele maale. Kuid selle probleemi sügavama lahtimõtestamise jätame siiski egüptoloogide hooleks.

Ent taolisi probleeme on rohkemgi. Samal seinal esineb veel teisi kujutisi: põlvitav naine, jahisarve puhuja, rida väikesi, vilkalt puu otsa ronivaid olendeid ning lõpuks paks stiliseeritud kala ornamendiga, mis sarnaneb El Amarnas leitud Keskmisest Impeeriumist pärineva vaasi ornamendiga.

Kuid see pole veel kõik. Laagri vahetust lähedusest leidsime teisigi kummalisi freskosid, mille sisu näib olevat jällegi seletatav vaid Egiptuse religioonile omaste teemadega. Üks neist kujutab näiteks pika keha ja ebaloomulikult pikkade jäsemetega naist, kes nagu hõljuks mingis vedelikus. Oma tahapoole sirutatud pikkade kätega tõmbab ta enda järel ilmselt elutut meest, kes on vajunud kägarasse. Allpool põlvitav, ettepoole kummardunud kuju ning kuju, mis kõnnib, ülakeha viltu, ei näi kuuluvat stseeni juurde. Kuid neljas figuur, mis on maalitud samas laadis ja valge ookrivärviga, harmoneerib kummalisel kombel ülemise rühmaga: tegemist on mehega, kes parajasti kerkib välja mingist veidrast ovaalist, mis värvuselt ja kujult meenutab kokardi, tigu ja muna. Kas on sellel ilmselt allegoorilisel pildil kujutatud sündi, kuna üleval on tahetud edasi anda surma rännakut niisugusena, nagu muistsed egiptlased seda ette kujutasid? Olgu kuidas on, igatahes neil freskodel kujutatud isikutel peas olevad pu-

näsed mütsid sarnanevad täpselt mütsidega teistel maalidel, kus Egiptuse mõju on vaieldamatu.

Egiptuse ja neegrite kunsti elementide tungimisega veisekasvatajate perioodi kunsti seletubki osaliselt Aouanrheti kaljumaalide stiili keerukus ning omapära.

Freskol, kus olid meie «ujuv naine rindadega seljal», ja «mees teoga», sarnanes üks tätoveeritud rindade ja ümmarguse peakattega naine tätoveeringute poolest Valge Daamiga ja peakatte poolest kujutisega äsja leitud freskolt. Muide, mu kaastööline André Vila, teise grupi liige, näitas mulle Pariisis fotot, mille ta oli teinud tänapäeva lobidest. Nende tätoveeringud sarnanevad täpselt tätoveeringutega meie freskode figuuridel. Kas aafriklaste tätoveerimiskunst pole siis kuuekümne sajandi jooksul põrmugi muutunud?

Meie leiud sellega veel ei piirdunud. Loendan mõned neist, järjekorrast mitte kinni pidades, et rõhutada teemade mitmekesisust: rühm onne, hiiglaslik, veeputuka vastsega sarnanev loom, vibuküttide võitlus, ümarapealised figuurid elevandiga, kujutis taimeriigist, tõenäoliselt ahvileivapuu, stseen jõehobujahist, härjad jne.

Aouanrhetis leitud maalide arv on kahtlemata väiksem Tabbareni või isegi Timenzouzine'i maalide arvust. Kuid enamik neist on väga kunstipärased ja huvitavad oma uudsuse poolest.

Muide väärib tähelepanu, et selles raskesti ligipääsetavas ja elamiseks vähesobivas mäemassiivis leidub nii palju kauneid kunstiteoseid. Veisekasvatajad, kes oma tegevusala tõttu paratamatult olid seotud orgude ja loomadele ligipääsetavate mägedega, käisid siin ilmselt harva. Nende maale on siin vähe, ning ainult mõni üksik ilus varjualune, kus rohkesti leidsime potikilde, võis sobida neile eluasemeks.

Uurides kaljumaale, mis olid tehtud enne veisekasvatajate perioodi, kerkis tahtmatult üles küsimus: kas mitte Aouanrhet polnud kohaks, kus toimusid salajased religioossed kombetalitused? Igatahes mõnedes freskodega kaetud koobastes jäi niisugune mulje. Seepärast andsime Aouanrhetile teda hiljem meenutades nimeks «pühamu».

VIII PEATÜKK

SUVI SAHAARAS

Hoolimata rasketest päevadest Jabbarenis ja sealoleku viimastest ängistavatest tundidest jäi meile kõigile tollest esiajaloolise Sahaara võimsast tsitadellist erutav mälestus. Meile kõigile, vahest ehk ainult meie noorim, Philippe, välja arvatud! Tema viperus näitab, kuivõrd distsiplineeritud tuleb olla kõrbes ja kuidas Sahaara nuhtleb iga ettevaatamatu sammu eest, kuigi ta algul tundub kogenematule rändurile ohutuna. Seetõttu tasub tollest seiklusest rääkida.

Olime end just Jabbarenis sisse seadnud. Kerkis üles küsimus, kuidas organiseerida sidet Djanetiga. Olime ainult kahe kilomeetri kaugusel Aroumi mäekurust ning esialgu tundus asi lihtsana, kuigi seda mäekuru peeti raskesti ületatavaks. Philippe'il kui fotograafil oli momendil pisut vaba aega. Ta on tugev poiss, kes tarviduse korral ei jäta meid jõuga abistamata. Soovides teada, missugune Aroumi mäekuru täpselt on ja kui palju aega tuleb arvestada tema ületamiseks, otsustasin ma ühel hommikul saata Philippe'i luureretkele. Tavatsetakse öelda, et Sahaara kuuluvat neile, kes tõusevad hommikuti väga vara, mistõttu soovitasin Philippe'il aegsasti teele asuda. Kuid Philippe nautis liialt oma magamiskoti soojust. Pealegi keeldus Sermi viimasel hetkel väsimuse ettekäändel teda saatmast. Niisiis läks Philippe teele hilja. Kokku oli tal käia neli kilomeetrit. Poole sellest teelõigust moodustab variseva kiviklibuga järsk nõlv. Keskpäeval oleks ta pidanud tagasi olema, kuid kell 14 teda ikka veel polnud. Mõtlesin, et ta on mõneks tunniks palavuse eest varju otsinud, ega muretsenud liialt. Kuid kella 15 paiku jooksis minu laagri juurde ähmi täis Jacques: Philippe olevat lei-

tud poolsurnuna viiesaja meetri kaugusel koopast, kus töötasid Jacques ja Jo.

«On ta haavatud?»

«Ei, ei!...»

«Mis temaga siis juhtus?»

Et neli kilomeetrit võisid teda peaaegu tappa, polnud usutav, isegi mitte sellise palavuse juures. Läksin kohale ja leidsin Jo tema eest emalikult ja tõhusalt hoolitsemas, panemas talle märgi rätikuid pähe ja kehale ning andmas talle väikeste lonksude kaupa juua. Philippe oli pikali, käed laiali, ilmselt sügava minestuse piiril. Kuid ta pulss töötas korrapäraselt. Pikkamööda tuli ta täiesti teadvusele ning jutustas, mis temaga oli juhtunud.

Laskumine oli läinud hästi, ent kuna muutus üha palavamaks, polnud ta suutnud kiusatusele vastu panna ja oli joonud tühjaks oma veepudeli. See oli juba suur viga (sest pisut vett peab alati tagavaraks olema, kuni jõutakse järgmise punktini, kus varusid saab täiendada). Kui ta pidi hakkama uuesti üles ronima, oli aeg juba edasi läinud, päike oli vallutanud kogu mäekuru ja seal valitses põrgulik palavus. Sellisel juhul tuleb ettevaatuse mõttes minna kaljude taha varjule ning oodata suure palavuse möödumist. Ent Philippe tundis, et kõht hakkab tühjaks minema, ning ta eelistas teekonda jätkata. Viiesaja meetri kaugusel laagrist lõppes tal jõud otsa ja ta vajus kokku. Kuid enne jõudis ta siiski veel appi hüüda. Pealtnäha oli ta tugev poiss, kuid suvel kannatas ta palavuse all väga ning lõpuks palus ta end ära saata.

Mõni aeg hiljem leidis Jabbarenis aset veel üks sündmus, mis oleks peaaegu tervele rühmale õnnetult lõppenud. Gianni tuli Djanetist tagasi väsinult ning kurnatuna. Hiljuti oli tal olnud põlveliigese põletik ning kukkumise tagajärjel andis valu end uuesti tunda. Ta söögiisu halvenes üha ja õnnetu suisa kuivas kokku. Otsustasin saata ta Djanetisse tagasi ning kirjutasin kapten Rossile, paludes tulla talle mäekuru jalamile autoga vastu. Kokkulepitud päeval saatsime kõik Giannit esimeste nõlvakuteni. Philippe ja Galigala, nahklähker üle õla, pidid abistama teda laskumisel ning ootama temaga koos autot. Kuid selle asemel et võtta kaasa ainult kõige hädatarvilikumad esemed, oli Gianni pakkinud kokku kõik oma asjad, nii et lõpuks olid ka Jo, Jacques ja Claude sunnitud laskuma. Meie kahekesi Djébrine'iga läksime laagrisse

tagasi. Õhtuks ei olnud kedagi meestest veel näha. Esmalt arvasin, et poisid kasutavad juhust, lahutavad Djanetis pisut meelt ja tulevad tagasi alles järgmisel hommikul. Ning tõepoolest, ärgates leidsingi Claude'i ja Jo eest sügavas unes. Ent kui nad ärkasid, jutustasid nad mulle sootuks teistsuguse loo.

Laskumine oli olnud väga väsitav ja palavus ränk. Gianni, kes kindlalt jalgel ei püsinud, kukkus kolm korda ja vigastas muidugi uuesti põlve, mistõttu oldi sunnitud liikuma tunduvalt aeglasemalt. Tegemata endile sellest muret, et neil oli kuue peale ainult üks veelähker (viimasel hetkel oli nendega ühinenud boi Rissa vend), jõid nad Claude'i manitsustest hoolimata nii palju ja nii pidevalt, et mäekuru jalamil oli lähker tühi. Nad jõudsid kokkulepitud kohta, kus auto pidi neid ootama, ning asusid kalju varjus keha kinnitama. Janu piinas kohutavalt ning kõik kuulatasid pingsalt, kas ei kosta mootorimürinat. Korraks nad juba rõõmustasid, kuid see oli Djaneti ja Rhati vahel kord nädalas posti vedav lennuk. Kell 18 polnud auto ikka veel kohal, kuigi ta pidi saabuma kell 16. Mida teha? Gianni otsustas maksku mis maksab Djanetti minna. Philippe ja Jacques tegid ettepaneku minna kõik üheskoos. Janu ei olnud heaks nõuandjaks, üksmeelsele otsusele ei jõutud, ühegi ettepanek ei leidnud üldist heakskiitu. Päike vajus juba luidete taha, kuid auto ei ilmunud ikka veel nähtavale. Kas nad olid kaptenil meelest läinud? Või olime meie eksinud päevaga? Õhtujahedusest hoolimata muutus olukord juba täbaraks, sest kuidas läbida jalgsi kolmkümmend kilomeetrit, kui oled kuus tundi olnud ilma veeta ja tundud endale kokkukuivanuna? Jo ja Claude otsustasid lõpuks laagrisse tagasi pöörduda ja ka mind olukorrast informeerida. Nad asusidki koos Galigalaga koduteele, kuna Philippe ja Jacques hakkasid Giannit toetades Djaneti poole minema.

Kolme kilomeetriga, mis neid mäekuru jalamist lahutasid, tulid Jo ja Claude kuidagiviisi toime. Janu muutus üha piinavamaks ja samm raskemaks. Kõigele lisaks oli öö kätte jõudnud. Paarisajameetrise ronimise järel märkasid nad väikest platvormi ja jäid sellel ebamugavasti kokkusurutult ootama kuu ilmumist. Kannatanud kogu päeva palavuse all, oli neil nüüd külm, sest loomulikult

olid nad asunud teele väga kerges riietuses. Tihedasti üksteise vastu liibunud, janus ja surmani väsinud, ei jäänud nad kuidagi magama. Keel tundus muutuvat hiiglasuureks ja häiris tublisti. Ka tugev soolamaitse suus tegi muret. Need sümptoomid viitavad vee täielikule puudumisele organismis, olles minestuseelse seisundi tunnusteks. Elasin seda kõike kord läbi Hoggaris ning pääsesin viimasel hetkel tänu tuareegist jahimehe ootamatule ilmumisele. Veel paar tundi, ning ta oleks leidnud eest veretu ja liiva täis suuga laiba, käsivarred liival haardevalmis, — surija viimane liigutus, ülim jõupingutus veel leida vett.

Niipea kui kuu nähtavale ilmus, jätkasid Jo, Claude ja Galigala mäkketõusu. Keel paistes ja suulae külge kleepunud, liikusid nad edasi sõna lausumata, haarates kinni kaljunukkidest ja komistades pidevalt rahnudele. Õnneks valgustas nüüd kuu kõiki tõkkeid, kuid ronida tuli kõrgemale ja kõrgemale. Jalad väsisid üha enam. Sandaalid kärisesid. Nagu unes parandasid nad nende rihmu sellel külmast kuuvalgusest üleujutatud võimsal mägismaastikul. Varjude mäng tolles kirjeldamatus kaoses ajuti suisa vapustas neid kui kunstnikke. Kui palju neil kulus aega ülesjõudmiseks? Seda ei suutnud nad hiljem öelda. Laagri lähedus (minna jäi veel vaid kaks kilomeetrit) andis neile uut jõudu ning kell 5 hommikul võisid nad lõpuks kustutada janu. Seekord tundus neile meie lombi vesi imeheana. Kuid janutunne ja soola maitse piinasid neid veel kaks päeva. Ent nende jaoks oli see seiklus vähemalt lõppenud.

Mis oli aga saanud teistest? Ka neid vaevas suur janu, kuid nende eeliseks oli parem tee. Aroumi mäekuru ja Djaneti vaheline ala on pikk, ühtlane lagendik, millest kerkivad ainult siin-seal hiiglaslikud graniidirahnud. Kella 8 paiku õhtul tungis õhe autolaterna valgusvihk ja kostis mootorimürinat. Tunni aja pärast olid nad juba ohvitseride sööklas, kus võisid keha kinnitada ja väsimusest toibuda.

Mis oli siis õieti juhtunud? Ei midagi erilist: auto saatmise korraldus oli lihtsalt jäänud täitmata. Kapten, nähes, et oodatut ei tule, hakkas muretsema ning sai teada, et auto pole Djanetist välja sõitnudki!

Gianni viidi haiglasse, kus tehti kindlaks, et ta oli kaheksateist kilo kergemaks jäänud! Tema toibutamine Djanetis ei tulnud enam kõne allagi ning nädal hiljem istus ta lennukisse, et sõita Alžiiri ja seejärel Pariisi.

Kaheksa kuud tagasi, enne pealinnast lahkumist, hoiatasin ma kaaslasi, et meil seisab ees karm elu. Nad kõik liitusid minuga vabatahtlikult ja olid eelseisvast üritusest vaimustatud. Kuid mida kujutab endast vaimustus Pariisi sillutisel ning missuguseks muutub see pärast kuid kestnud katsumusi ja väsitavat tööd? «Kollektiivsustunne,» ütlesin ma neile, «peab olema esikohal; maal, kus raskused on igapäevaseks nähtuseks, toob elu kahtlemata kaasa mõningaid hõõrumisi ja kokkupõrkeid, see on juba paratamatu, kuid kõigest tuleb saada üle, me ei tohi hetkekski unustada, et meie ettevõte peab õnnestuma ning selle lõpul peame olema ühtsem kollektiiv kui teele asudes, sest katsumused karastavad.»

Missugune oli meie elu väljaspool koopaid? See sarnanes tublisti nende inimeste eluga, kelle freskodest tegime koopiaid. Ei tohi unustada, et Sahaara elaniku peamiseks omaduseks on oskus tulla toime vähesega.

Kogemuste põhjal võib öelda, et siin on edu pandiks kohaneda nii täpselt kui võimalik tuareegide eluga, teiste sõnadega, piirata energia kulu miinimumini. Kuidas saakski elada teisiti maal, kus puudub kõik vajalik ja kus selle kõige vajaliku hankimine on mitte just ületamatu, kuid siiski raskesti lahendatav probleem?

Rääkisin eespool raskustest toiduainete hankimisel, äpardustest teel, koormate vedamisest üle mäekurude, kus hõlpsasti võis end vigaseks kukkuda. Osalt seetõttu oligi meie menüü nii üksluine.

Kokakunstiga tegelesid Rissa ja Galigala, ning kumbki neist polnud lõpetanud keedukursusi. Sageli olime sunnitud, kas ühel või teisel põhjusel, ise sööki valmistama, mis oli muide väga lihtne. Mõned peotäied makarone või nuudleid keeva vette, lisaks paar kuivatatud tomatit, mis me eelnevalt kahe kivi vahel peeneks hõõrusime, lusikatäis margariini, kaks karpi lihakonserve, ning oligi kõik. See on klassikaline Sahaara šõrba. Vahel asendasid makarone või nuudleid õlis praetud mannaklimbid, vahel riis või kartulijahust valmistatud püree. Mõnikord sõime ka sardiine ja magustoiduks küpsiseid keedisega, mida me eriti armastasime. Kohvi ja teed jõime nii palju, kui tahtsime. Vitamiinipuuduse vältimiseks olid meil vitaminiseeritud kuivikud, mandlipasta, mesi ja eelkõige võrratu puuviljamahl. Boid küpsetasid kakkusid jahust või omajahvatatud teradest. Taignale lisasid nad kuivatatud pärmi ja

küpsetasid kakke tulisele tuhale kummuli keeratud vana kastruli all. Mõnda aega õnnestusid need imehästi, seni kuni Irène jahu- ja pärmihulga, taigna kerkimise ja küpsetamise järele valvas. Kuid pärast tema ärasõitu polnud boid enam kuigi hoolikad ning meil tuli sageli leppida tihke, maitsetu kliistriga.

Joogiks kasutasime vett. See oli tihti sogane, mõnikord sõna tõsises mõttes poriga segatud, ning selles ujus reipalt tohutul arvul pisiloomakesi. Tihtipeale muutis vee vastikuks uutest nahklähkritest pärinev räästunud või lõhn.

Meie aeg oli liialt kallis, et lubada endale meelelahutusi. Alustasime tööd päikese tõusul ja jäime õhtule öö tulekul. Üks puhkepäev meil siiski oli — lihavõtte esimesel pühal. Tapsime sel puhul tuareegide toodud lamba ja olime rõõmsad.

Hinge saime tõmmata ainult õhtuti, kui jõime koos tuareegidega teed. Vaikides popsutas siis igaüks oma piipu, sest hulk nädalaid kestnud kooselu järel polnud meil peale tööalaste küsimuste enam millestki rääkida, igaüks oli oma lugudetagavara juba ammendanud. Mõnel õhtul Rissa ja Galigala siiski tantsisid alumiiniumist flöödi helide saatel, mida Djébrine jõuliselt ja mitte just halvasti mängis.

Lausa uskumatu, kui hõlpsasti ja kui ruttu inimene harjub primitiivse eluga! Algul tegime endile midagi söögitoataolist ja säilitasime mõningad tsiviliseeritud inimese kombed, sõime näiteks lauanõudelt jne. Ent niipea kui Irène ära sõitis, loobusime suurema osa lauanõude tarvitamisest. Ning varsti sõime täpselt nagu tuareegid ühisest kausist tuareegide valmistatud puulusikatega, sest ühel ilusal päeval olid meie noad ja kahvlid kadunud. Jõime ükskõik missugusest nõust, ja kui räbalad otsa lõppesid, pühkisime nõusid liivaga. Mis puutub soolasse, mida tarvitasime, siis oli meil täiesti ükskõik, kas see sisaldas kitsesõnnikut või mitte.

Pärast suurte külmade möödumist ei maganud enamik meist enam telkides, vaid koobastes. Üsna peatselt oli meie välimus lausa jube: juuksed pikad ja sassis, habemed ebaühtlaselt pügatud. Kui meie varjud õhtuti koobaste seintele langesid, meenutasid nad tegelaskujusid muinasjutust «Ali Baba ja nelikümmend röövlit». Jo habe, mis oli juba soliidses pikkuses ja omapäraste mustade, valgete ning punaste karvadega, andis talle vana merekaru väli-

muse. Philippe, kes alati tahtis näida vanemana, oli teinud katset ka endale habet kasvatada, kuid tema noorukiudemed muutsid ta pigem habemega naise sarnaseks.

Ajapikku kulus meie varustus: meie püksid, kingad ja sandaalid muutusid räbalateks. Pükste puudumisel kandis Claude peaaegu kuu aega pidžaamat, kuni ka see ühel heal päeval kõikjalt kärises. Jo omakorda pidi pikkadel pükstel tagumised taskud küljest harutama, et paigata nendega lühikeste pükste istmikukohta. Niidi ja nõelaga käisime varsti oskuslikult ümber, meist said peagi lausa meisterlappijad. Et kaasavõetud jalanõud muutusid samuti tarvitamiskõlbmatuiks, asendasime need üksteise peale õmmeldud nahatükkidest tuareegi-sandaalidega, mida saab kanda jala ümber põimitud paelte abil. Taoline jalats on väga mugav ja sobib suurepäraselt kaljudel kõndimiseks, ent kuna ta kiiresti kulub, meie aga ei saanud nahka juurde hankida, siis tuli meil vahel käia paljajalu.

Mis puutub pesemisse, siis see oli piiratud miinimumini. Kohtades, kus vesi polnud just harulduseks, saime oma ihupuhtuse eest hoolitseda umbes iga kolme päeva tagant, kuid Aouanrheti mäemassiivis, kus tuli vett hankida päevateekonna kauguselt, oli meil võimalik end pesta kord poolteise kuu jooksul! Ühel päeval tekkis kahel meie kaaslastest kohatu vajadus puhtuse järele ja nad asusid äkki end pealaest jalatallani puhtaks küürima. Seda nägid tuareegid-teejuhid, üks neist jooksis hingeldades minu juurde ja teatas:

«Kuule, need kaks seal läksid hulluks!»

«Läksid hulluks?» küsisin. «Mis siis juhtus?»

«Nad hakkasid end pesema!» vastas ta põlglikult.

Tuareegil oli õigus: järgmisel päeval osutusid kõik veeanumad tühjadeks. Veevoor pidi aga saabuma alles ülejärgmisel päeval. Tuli olla kokkuhoidlik ja ajada läbi kohvita. Üldiselt muutus pesemata-olek siiski lühikese aja jooksul harjumuseks. Jäljendasime sellega tuareege, kes ei pese end iial. Nad väidavad isegi, et igapäevane pesemine tegevat haigeks. Tõsi, kui taolises kuivas kliimas end iga päev pesta, hakkab nahk kestendama. Seepärast määrivadki tuareegid oma ihu rasvaga, iga kord kui selleks võimalus avaneb.

Ka meie majapidamine hakkas aja jooksul alluma miljööle, muutudes lõpuks kummaliselt sarnaseks ammuste Tassili koopaelanike omaga. Kui jahutagavara otsa lõp-

pes, oleksime jäänud suurde kitsikusse, kui meil poleks olnud pisut Djanetist toodud teri. Jahvatasime neid vajaduse järgi siitsamast leitud kiviaegse käsikiviga.

Lühidalt, meie elu oli kaunikesti räbal. Poole retkeks ettenähtud aja jooksul olime kuuekesi kokku kaotanud kaalus üle neljakümne kilo — lõiv väsimusele ja alatoitlusele. Kuid see-eest olime vabad, nautisime võrratut sõltumatusetunnet, mille tagavad suured kaugused, imeväärske õhk, peaaegu alati sinine taevalaotus.

IX PEATÜKK

ÜHELT EKSPEDITSIOONILT TEISELE

Kaheksa kuud kestnud pingerikka töö tulemusena olime niisiis jõudnud avastusteni, mis kummutasid kõik senised andmed Sahaara esiajaloolise kunsti kohta, ja teinud rohkesti võrratult kauneid koopiaid. See ootamatu edu oleks võinud juba meie auahnust rahuldada, seda enam et ettenähtud programm oli tublisti ületatud. Oleksin võinud teha korralduse tagasipöördumiseks. Ent kui töö on kulgenud nii edukalt, kas tohib siis seda jätta lõpule viimata?

Ma polnud sugugi unustanud Djanetist teeleasumist, tohutuid pingutusi raske ja koormava varustuse vedamisel Tassilisse. Eriti püsis meeles Assakao mäekuru äärmiselt väsitav ületamine. Ei tulnud kõne allagi laudade, redelite ja muude esemete allaviimine, sest kuue kuu pärast oleks nad tulnud uuesti üles tirida. Ent tagasi me pidime tulema ning võimalikult pea, et jätkata nii paljutõotavalt alanud tööd, mis polnud veel kaugeltki lõpetatud ja mille üle oli veel vara otsustada, sest terves reas koobastes leidus siiani uurimata freskosid. Kui sind köidab töö, mis on valmistanud sulle palju rõõmu ja millele oled end jäägitult pühendanud, siis oled niivõrd tema kütkeis, et tunned kohustust ta lõpetada, kuigi see nõuaks üliinimlikke pingutusi.

Philippe ja Jacques olid otsustanud Pariisi tagasi minna, kus nad pealegi varsti pidid astuma sõjaväkke. Võtsin nõuks neile Prantsusmaale järgneda, et töö jätkamiseks uut rühma moodustada Esimesest rühmast, kes oli läbi uurinud kogu Djaneti kõrge platoo ja elanud üle juhtumused, millest pajatasin, jäid niisiis kohale ainult Guichard ja Le Poitevin. Nemad moodustasid uue ekspeditsiooni raudvara. Õnnetuseks haigestus Le Poitevin bronhiiti, pärast magamist Djanetis alasti lahtise akna all,

ning tal tuli minna pikemaks ajaks haiglasse. Vapper Guichard suundus üksinda teejuhi Djébrine'i ja boi Mohammedi saatel platoole tagasi. Kõik kolm sammusid Ti-n-Tazarifti mäemassiivi poole, kus olin märganud rohkesti freskosid ja kus meil seisis ees palju tööd. Joonistuslauad, redelid, kastid materjalidega olid taas kaamelite seljas ja said uuesti raputada kaljusel pinnasel, kus liiklemine on omaette probleemiks.

Oktoobrikuu esimesel poolel sai meie ekspeditsioon täiendust. Jack Chambrin ja Robert Martin olid head kunstnikud, kelle originaalsed tööd olid leidnud juba tunnustust. Vaimustatud meie avastustest ja soovides Sahaarat tundma õppida, tulid nad meile appi ning ühtlasi õpilasteks oma kolleegide juurde esiajaloolisest perioodist. Selles nad ei pettunud, kuid laagrielu ja üksluine toit erinesid sootuks nende senistest harjumustest. Kõigele lisaks langes temperatuur iga päevaga. Nad olid arvanud, et tulevad elama troopika-alale, kuid mõne nädala pärast uskusid nad endid olevat põhjapoolusel. Detsembrikuus pole Sahaaras sugugi soe. 1600 meetri kõrgusel, kus laager asus, tungis külm, mõnikord isegi jäine tuul kõikjale, pannes igaühel, ka kaamelitel ninad tilkuma.

Töötada sai ainult neil tundidel, kui päike soojendas; ka päevad muutusid lühemaks. 15. detsembril ilmus lombi pinnale jääkiht. See tuli igal hommikul purustada, et saada lähkrite täitmiseks vett. Lähkrites jäätus vesi öösel omakorda ja need läksid varsti üksteise järel lõhki.

Guaššvärvid muutusid nii paksuks, et neid oli võimatu kasutada, vedelaks aga ei läinud nad kuidagi. Ning kuidas olekski saanud joonistada ja maalida külmast kangete sõrmedega? Konservid olid küll kastides, kuid nendega juhtus sama lugu: türgi oad muutusid jääpangaks ning konservliha nägi välja nagu külmutatud liha. Ekspeditsiooni liikmed panid selga udusulgedega vooderdatud tuulepluusid ja soojad kampsunid, mistõttu külm neile liiga ei teinud. Mis aga puutub tuareegidesse, siis nende olukord oli halvem, sest nemad vaesekesed ei oska end külma vastu kaitsta.

Esimesena haigestus Matal, üks Djébrine'i poegadest, kelle ta oli Ti-n-Tazarifti kaasa võtnud. See viieteistkümneaastane poiss oli nõrga tervisega, ta põdes luutuberkuloosi. Tuli viia ta Djanetti ja paigutada haiglasse. Seejärel jõudis järg Djébrine'i enda kätte. Külma tõttu

ägenes ta reuma, muutes ta täiesti liikumisvõimetuks. Ta juba arvas, et lõpp on lähedal, ning halises, et on omadega läbi, et varsti ta maetakse. Kuid elurõõmu ta siiski veel päriselt ei kaotanud ja puhkes naerma, kui näitas oma kondiseid jäsemeid, mida ta enam kasutada ei saanud, oma kõhna keha ja pahklikke sõrmi. Ent mis seal ikka, elu on elu, tema oma sõnade järgi oli ta osanud seda kasutada, ja kui nüüd Allah kutsub ta paradiisi, siis peab see nii olema. Ning pole tähtsust, kas see toimub natuke varem või natuke hiljem, sest niikuinii ei saa ta enam jahtida Tassili naisi, missugune tegevus oli siiani olnud ta elumõtteks.

Kui Djébrine otsustas saduldada kaameli ja sõita Djanetti, olid kõik veendunud, et nad teda enam iial ei näe, et ta ei jõuagi sihtkohta. Kuid ta jõudis siiski pärale, niivõrd sitke oli veel ta vana keha, ja läks oma poja juurde haiglasse.

Töö muutus päev-päevalt vaevarikkamaks ja elu ise talumatumaks. Tuli mõelda asjade pakkimisele ja Djanetti tagasipöördumisele. Meeleolu oli räbal. Selle põhjuseks oli kuude viisi kestnud pingutav võitlus loodusjõududega ja ränk väsimus tehtud suure töö tagajärjel. Chambrin asus 20. detsembril teele Alžiiri suunas. Rühma ülejäänud liikmed jõudsid eeslite seljas Djanetti jõuludeks, parajasti jõuluõhtu vahuveini joomise ajaks. Le Poitevin istus lennukisse, et sõita Prantsusmaale.

Mõnepäevase puhkuse järel läksid Guichard ja Martin platoole tagasi, kavatsedes töö lõpule viia. Kuid loodusjõud osutusid nende heast tahtest tugevamaks. Oli niivõrd külm, et neil ei jäänud muud üle, kui otsida varju telgist ja pugeda sooja magamiskotti, kust oli juba väga raske välja tulla.

Nad viisid varustuse väikesesse koopasse ulualla. Freskod paigutasid nad seal kastidesse. Tõugates seejärel eesleid enda ees, mõtlesid nad vaid, kuidas jõuda Djaneti sooja sööklasse.

«Oleks meil ainult veini!» oigas Martin.

Kaamelisõnnikune vesi polnud jook, millest võis unistada. Hiljem meenutas ta neid kaht Tassilis veedetud kuud ilmse vastikustundega ja Djaneti sööklas kuuldi teda mitmel korral Lhote'i ekspeditsiooni sajatamas!

Väike rühm jäi ööseks peatuma järsu kaljurahnu alla Tafaleleti mäekurus. Vaevaliselt põlevale lõkketulele pandi kastrul veega ja keedeti kuuma teed. Boi Mohammed serveeris seda siis hariliku kombe kohaselt. Kui hea on kuum tee külma ilmaga! Seejärel puges igaüks võimalikult sügavale oma magamiskotti ja peagi paistsid kuuvalgel ainult kolm tumedat kuhikut, kust kostis vägevat norskamist.

Taevast langes peene tähevihmana kuukiirtes sädelevaid helbekesi. Kuid sel ööl ei julgenud keegi oma nina välja pista, isegi mitte šaakal, kes eelistas jääda kalju-urgu, rääkimata veel närilise käigu põhjas magavast külmakartlikust sarvrästikust.

Kui noormehed lõpuks üleni halli taeva all ärkasid, nägid nad, et maa oli valge, et nad olid maganud säravpuhta lumevaiba all.

«Valged linad!» unistas Guichard, kellele taoline luksus tundus unenäona. Juba kümme kuud oli ta maganud ainult magamiskotis, mis polnud enam kuigi puhas.

Oli kuues jaanuar. Lund oli sadanud kogu öö.

Mina samal ajal tegelesin uue ekspeditsiooni organiseerimisega. Olin juba mõned nädalad tagasi sõitnud Pariisi otsima uusi kaastöölisi ja hankima uut varustust. Ning selsamal 1957. aasta jaanuarikuul sammuski juba rühm noormehi hanereas piki Tafaleleti mäekuru järske nõlvu.

Guichard, ainuke eelmisest ekspeditsioonist osavõtnu, ootas meid Djanetis. Oma nelja noore kaaslase kõrval tundus ta põlise Sahaara elanikuna. Nendest rühma uutest liikmetest polnud ükski tunnustatud kunstnik, nad olid vaid pretensioonideta noormehed, kes oskasid käsitseda pintslit.

Michel Brézillon, 33 aastat vana. Pärit Juura mäestikust. Tema enda sõnade järgi põlvnevat ta mongolitest ning tõepoolest oli tal nendega sarnasust. Ta oli rõõmuga jätnud maha väga mugavad elutingimused, et minuga ühineda. Ta oli olnud sõjaväes luuraja ning talle oli jätnud sügava mulje jutustus minu retkest Sahaaras, mida ta oli kuulnud laagritule ääres pikutades. Sellest ajast peale polnud ta enam vabanenud soovist elada üle tõelist

seiklust. Elukutselt raamatukaupmees, oli ta mitu aastat Saigoni tähtsama raamatukaupluse juhatajaks. Ta oli üllatavalt hea kohanemisvõime ja suurte üldteadmistega; ronimine mööda Tassili kaljusid ja freskode kopeerimine poleks nagu olnud tema jaoks sobiv tegevus. Indo-Hiinas oli ta siiski maalinud paar maali, mis ta klientuuri hulgast olid ka ostjaid leidnud.

Michel osutus heaks kaastööliseks, ja mis taolistel ekspeditsioonidel on eriti oluline, arukaks poisiks. Tema sammuski Tafaleleti mäekurul kõige ees. Talle järgnes mitme üle õla heidetud kotiga paks sell, kellel oli peas ebatavaline linasest riidest kübar, missugust kohtab pigem la Canebière'il * kui siinsetel kaljudel. Selle kübar-päevavarju kandjaks oli André Vila, ameti poolest hambatehnik, asjaarmastaja fotograaf, Uurijate Klubi noorima haru Liotard'i rühma innukas liige. Pärit Dordogne'ist, oli teda toidetud hanerasvaga, mistõttu ta ka nii hea välja nägi. Ma ei vajanud hambatehnikut oma rühma, mind huvitas ta ainult kui fotograaf, kuid filmiala asjatundja olin ma juba tööle võtnud. Mul tekkis kiusatus jätta ta Pariisi, kuid ta käis mulle nii agaralt ja samal ajal nii sümpaatselt peale, et ma lõpuks lasksin endale augu pähe rääkida. Hoiatasin teda, et tal tuleb teha kõiki mõeldavaid töid, ja ta nõustus meeleldi võtma enda peale kõige argipäevasemad toimetused.

Kinooperaator J.-D. Lajoux omas juba mõningaid kogemusi, sest ta oli töötanud operaatorina armees ja vändanud isegi filmi moi suguharu elust. Seda filmi näidati Viini antropoloogide kongressil. Ta oli türklase kehaehitusega, päevitunud, niisama mustade juustega kui mooramaamees, kuigi pärines Vogeesidest, ning peaga, mis osutus Tassili kaljudest kõvemaks. Ma ei liialda, kui ütlen, et see oli kvartsi kõvadusega, niivõrd kõva, et mingi väikese vahejuhtumi ajal (üks kast vist kukkus alla) vigastas Guichard selle vastu oma käe! Ometi koosneb Lajoux toit peamiselt piimast, puuviljamahlast, mineraalveest ja maiustustest.

---

* *La Canebière* — tänav Marseille's. *(Tõlk.)*

Mis puutub neljandasse mehesse, siis see oli põline monparnaslane, kutseline maalikunstnik, kelle töömaneer seisnes, nagu ta ise mulle selgitas, lõuendite katmises väikeste erivärviliste punktikestega. Tema töödel polnud vähimatki sarnasust Sahaara freskodega, selles veendus ta peatselt. Kahjuks ei suutnud see kunstnik, Lajoux kolledžikaaslane (nimetagem teda lihtsalt Y. X.), Tassilis üle kolme nädala vastu pidada. Ta tuli kiiresti toimetada Djanetti ja sealt edasi Pariisi. Mainin teda siin ainult möödaminnes. Juhtum temaga pole kaugeltki ainulaadne ja näitab, et Sahaara ei kujuta endast Ermenonville'i *, ning et igaüks seal ei kohane.

Kaotasime selle ebameeldiva vahejuhtumi tõttu kunstniku ja meie töö ähvardas edeneda aeglasemalt. Olin sunnitud kutsuma kiiresti kohale reservis olnud kandidaadi, sest pärast meie esimeste leidude kirjeldust ajakirjanduses olin saanud üle kahekümne sooviavalduse ekspeditsioonist osa võtta ning mitte ainult Prantsusmaalt, vaid ka Hollandist, Belgiast, Šveitsist ning eriti Saksamaalt, sealhulgas mitmelt naiselt.

Uustulnuk, Jean Lesage, elukutselt raamatukaupmees Tarbes'is (võiks arvata, nagu värbaksin peamiselt raamatukauplustest!), armastas maalida, oli tegelnud speleoloogiaga, omas amatöörlenduri diplomi — küllaltki hea ettevalmistus osavõtuks Sahaara ekspeditsioonist.

Oli kokku lepitud, et «Dodge» viib kogu selle rahva Tafaleleti jalamile. Seal oli ka mu kaamel, sest Djébrine, kes muretses mu prestiiži pärast, mis tuareegide juures on väga oluline, toimetas selle kohale — juht tohtivat sõita ainult noobli ratsu seljas. Kuid Djébrine'il polnud õnnestunud hankida kuut kaamelit, kes oleksid vedanud meie rohke toidutagavara Ti-n-Tazarifti, mistõttu tuli hakata rekvireerima ning see ei olnud sugugi lihtne. Iga kord kui Djanetti saabus mõni tuareeg puukoormat vedava loomaga, teatas piilurina tegutsev Djébrine sellest kohalikule võimukandjale ning see läkitas kohe mehe loomale järele. Kuue kaameli hankimiseks kulus kümme päeva! Kogu retke vältel olime seda laadi hädade kammit-

* *Ermenonville* — loss imeilusa pargiga, kus elas üksindust nautides J. J. Rousseau. *(Tõlk.)*

sas, nende peale kulus hulk aega ja nad maksid kenakese summa. Eeslite saamiseks pidime toimima täpselt samuti, ja kuna neid kohapeal polnud, tuli Agaouedil, meie teejuhil, minna neid tooma Tassili tuareegide laagritest.

Ei tulnud kõne allagi, et koormatega kaamelid läheksid üle Tafaleleti mäekuru. Djébrine asus koos oma sõbra Kel Medakiga teele üle Assakao mäekuru, sama teed mööda, mida oli kasutanud esimene rühm. Ti-n-Tazarifti jõudmiseks, kus ta poeg Matal valvas meie laagrit ja varustust, tegi ta niiviisi muidugi suure ringi.

Olime Agaouediga kokku leppinud kohtuda Tafaleleti esimesel astangul. Läksime sinna jalgsi. Esimene vahejuhtum. Agaoued, jäänud kohtumisele hiljaks, mõtles, et me pole veel kohal, ja ei tulnudki üles, vaid jäi mäekuru jalamile. Kell 10 õhtul, külmast kanged, ilma tekkideta, ilma toiduainete ja puuraasuta tule tegemiseks, olime kõrgete kaljude vahel jäises tuules ootamisest niivõrd tüdinenud, et Guichard, Brézillon ja Lajoux otsustasid minna alla tagasi teisi otsima. See teekond on raske isegi päise päeva ajal, kottpimedal ööl on ta aga sootuks ebameeldiv, seda enam, et alles äsja jõudsime suure vaevaga üles. Alguse kohta olid uued ekspeditsiooni liikmed küllaltki tublid, üritus võlus neid oma erakordsusega ja nad astusid ka uutele raskustele vapralt vastu. Kuid uued boid ei suhtunud olukorda nii optimistlikult, ja kui Guichard käskis neil kanda magamiskotte, veeanumat ja väikest toiduainete tagavara, lipsas üks neist sõna lausumata ööpimedusse, olles lõplikult tüdinenud meie retkest, mille algus ei tõotanud midagi head. *

Alles järgmise päeva hommikul jõudis Agaoued oma eeslitega meie juurde. Algas lõputuna tunduv tõus mäekuru teisele ja seejärel kolmandale astangule. Sammusime piki võimsate, kõrgete kaljude vahel kulgevat tuhandeid aastaid vana teed, mida mööda kunagi väga ammu

---

* Järjest kasvavad raskused personali hankimisel olid tingitud geoloogilistest uurimistöödest Sahaaras. Edjelé naftapuuraugud asuvad Tassilist ainult mõnesaja kilomeetri kaugusel ja naftatööstuse insenerid värbavad tööjõudu oaasidest. Djaneti oaasist näiteks värvati korraga 150 töölist. Neile kõigile makstakse väga kõrget palka, kaks korda kõrgemat tavalisest töötasust, ning lisaks võimaldatakse neile mitmesuguseid soodustusi. Seetõttu pole oaasidest head tööjõudu leida.

olid läinud jõehobude ja elevantide kütid suure Tafasseseti jõe äärde, mida tänapäeval enam ei ole, ja härjakarjused oma karjadega Admeri lagendikule, kõik need, kes kasutasid seda Rhati ja Djaneti oaasi platoo kaudu ühendavat mäekuru kas rahulikel või sõjalistel eesmärkidel. Eesliajajate hüüded kajasid kaljuste võlvide all vastu nagu katedraalis. Kõndimisel valla pääsevad kivid tekitasid salapärast heli. Meie uued kaaslased, kes polnud veel seda laadi ümbruse ja helidega harjunud, sammusid vaikides, haaratuna ängistustundest. Jõudsime vahejuhtumiteta kolmanda astangu jalamile ning nüüd pidime kogema, et Tassili ekspeditsioon ei ole lapsemäng.

See nõlvak on üks ohtlikumaid Tassilis. Meie eeslid olid sellest teadlikud, sest nad jäid kohe seisma ja vahetasid salamahti pilke, milles väljendus ärevus ja hirm. Eeslid pole sugugi rumalad, kuigi neid selleks peetakse, neil on kavalust küllalt, et mõista, mida neilt oodatakse, ja õigeaegselt kõrvale hoiduda, kui on ette näha mõne raskema ülesande täitmist. Meie omad olid juba mitukümmend korda seda teed mööda käinud, neile oli see hästi tuttav ja nad ei ilmutanud vähimatki üllatust. Nähes meid endi taga, jätkasid nad tahes-tahtmata teekonda, kuid juba kümne meetri järel peatus esimene, tõkestades teistele tee, ise selle viivituse üle äärmiselt õnnelik. Läbikäik oli niivõrd kitsas, et kaks meest kõrvuti edasi ei pääsenud, ja tuli ronida nagu akrobaat üle kaljunukkide, et äiata süüdlasele paar korda malakaga. See pistis traavima, hüpates kividel vilkalt nagu gasell.

Sama manööver kordus vähemalt paarkümmend korda. Kuid lõpuks loomad väsisid ja vandusid alla. Mitmed neist kukkusid, päästes valla ohtlikke kivilaviine. Kitsusest tuli iga hinna eest välja pääseda. Asusime mitmekesi iga üksikut looma edasi ajama, üks tõmbas eest, teine lükkas tagant, kuid uusi kukkumisi me vältida ei suutnud. ja ka mitte seda, et ühe eesli saba jäi Vilale pihku! Kaljude vahel oli võimatu mahakukkunud koormaid eeslitele uuesti selga upitada, teadsime seda juba kogemuste põhjal ning olime sunnitud need enda turjal üles viima. Ma ei unusta kunagi, kuidas üks eeslitest jälgis Guichard'i ja Agaouedi, kes olid oma kandami all peaaegu kokku vajumas, ja kuidas ta pilgutas silma, nagu tahtes öelda: «Toreda vembu mängisime neile kahele, kes muudkui piinasid meid juba teekonna algusest saadik!» Minu ees-

like ületas viimased nõlvad vähimagi vaevata, laskmata end paluda ja liigutades rõõmsalt kõrvu. Jõudnud üles, urineeris ta rõõmu pärast Agaouedi jalgadele, keda niisugune ebaviisakus ülimalt pahandas.

Tafaleleti mäekuru ületamine pani meie loomad sõna otseses mõttes põlvili: isegi pärast peatust, mida olime sunnitud tegema, et koormaid kohendada, vajus mõni veel kokku. Valus oli näha, kuidas need õnnetud asjatult vaeva nägid, et tõusta, kuidas nende musklid väriseva naha all pingule tõmbusid ja kuidas nad ninasõõrmete vabisedes lõõtsutasid. Enamik neist polnud võimelised ise jalgu alla võtma, nende kapjade alt tuli kivid eemaldada ja aidata neil siis tõusta. Esimeses vähegi sobivas kohas jäime ööseks laagrisse.

Need Tassili mäekurud olid tõesti hirmsad! Teadmine, et meie siinviibimise lõpuni tuleb veel mitmel korral saata karavan toiduaineid tooma, kusjuures tuareegidel oli üha suuremaid raskusi kandeloomade andmisega, polnud meeldiv ja tegi mulle muret. Nii raskesti ligipääsetavas piirkonnas oleks parimaks lahenduseks transport helikopteri või langevarjude abil. Helikopterid ei tule siiski kõne alla, neid on Sahaaras liialt vähe, aga kui prooviks langevarjudega? Olin hiljuti kuulnud, et Fort-Flatters'is loodi mõni aeg tagasi lennuväeeskadrill, ning et sealt sõitis regulaarselt lennukeid Fort-Polignaci ja Djanetti. Otsustasin kirjutada vastava avalduse Alžeeria õhujõudude ülemale, keda tundsin juba aastaid, ning olin veendunud, et ta teeb meie heaks kõik võimaliku.

Öö andis kõigile jälle jõu tagasi. Meie eeslikesed olid hommikusel kogunemisel üsnagi kõbusad ning koormate selgatõstmine jättis nad üpris ükskõikseks. Meie väike karavan hakkas taas liikuma. Istusin kaksiratsa oma kaameli selga, kes Tassili vana elanikuna oli korduvalt ja eriliste vahejuhtumiteta rännanud Tafaleleti nõlvadel. Tõsi, rasket koormat tal sealjuures kanda polnud.

Tamriti platool meenutas meie karavan stseeni piiblist. Kaamel sammumas kõige ees, eeslid ja keppidega mehed tema taga — nii sarnanesime Egiptusse põgenejate või Petlemma rändava väikese beduiinide rühmaga. Pärast kaheksatunnilist rännakut ja väikest peatust geltade ääres, kus igaüks end pesi, jõudsime Ti-n-Tazarifti. Djébrine oma kaamelitega oli juba paar tundi varem pärale jõudnud.

X PEATÜKK

UUS RÜHM TI-N-TAZARIFTIS

Ti-n-Tazarift on tõenäoliselt kauneim kõigist paikadest, kus me siiani oleme viibinud. Igatahes nimetus «linn» pole kusagil mujal olnud nii sobiv kui siin nendes liivakivimägedes, mille tsentrumi moodustab avar, enam kui viiesajameetrise diameetriga tsirkus. See sarnaneb hiiglasliku linnaväljakuga, mille ümber on grupeerunud majad ning mille juurest lähevad kiirtena laiali puiesteed, tänavad ja tänavakesed. Nagu meie teisteski asulapaikades, nii paiknevad maalid ka siin kaljude jalamil õõnsustes. Liiv, kantuna tuulest, on hõivanud terve rea koridorkäike, mõned neist on isegi ummistunud, täitunud suurte, päikesekiirtes kullana sädelevate luidetega. Luited muudavad ümbruse veelgi maalilisemaks. Ent vaimustus selle kõige vastu kindlasti kaob, kui oleme kuude viisi sunnitud iga päev kõndima veerevate kvartsiterade kihil, kui peegelduvad päikesekiired meil silmi pimestavad ja õhu koridorkäikudes umbseks muudavad. Laagrisse jäime kaljunukile, saja meetri kaugusel geltast, mis varustab meid veega. Meie tuareegid leidsid endale siinsamas lähedal ulualuse, kus nad on tuulte eest hästi kaitstud. Ti-n-Tazarifti sügavat vaikust lõhestavad ainult nende hüüded, kui nad käivad puid või vett toomas, sest lähikonnas pole teisi inimolendeid, siin elame ainult meie silm silma vastu kaljudega.

Meie «linn», sest tegemist on tõepoolest esiajaloolise linnaga, laiub umbes kahekilomeetrise läbimõõduga maaalal. Meie laager asub umbes selle keskel, et oleks hõlpsam igas suunas liigelda.

Enne sõitu Pariisi tegin ma siin ringkäigu, vaatasin läbi koridori koridori järel, võtsin arvele kõik maalid. Mis

mind tookord hämmastas, oli asjaolu, et ma ei leidnud maalitud seintega grottides potikilde, käsikive ega kiviuhmreid, nagu neid oli rohkesti Jabbarenis. Seevastu lebas kõikjal kohmakaid kivikirveid ja suuri lihvitud kive, mida oli töödelnud inimkäsi. Jabbarenis olid seinad kaetud sadade härjakujutistega — ka neid ei leidnud me siit. Suurem osa Ti-n-Tazarifti freskodest kuulub ümarapealiste inimeste, nn. «Marsi elanike» varasemasse perioodi. Üks huvitavamatest figuuridest kujutab silindrikujulise kehaga jalgadeta naist, kes lamab selili, käed üleval. Tema kõrval on kaks hiiglasuurt muflooni. Ilus see fresko muidugi ei ole, kuid ta on väga haarav. Samasse koolkonda kuuluvate figuuride hulgas torkab silma vibukütt-hiiglane ja mees, kes näib ujuvat. Tutvunud kõigi nende «ümarapealiste inimeste» kujutistega, tulin järeldusele, et nende epohhil ei tuntud ei savinõusid ega käsikive ja et nemad tarvitasidki neid nii primitiivseid kirveid, mis juba ammu mu tähelepanu olid köitnud.

Ühe teise koopa seinad olid kaetud käte kujutistega, millest vähemalt üks oli veisekasvatajate-aegse maali peal. Käte kujutisi on leitud mitmetes paleoliitikumiaegsetes Euroopa grottides. Neid peetakse väga vanadeks, sest nende valmistamisviis oli järgmine: inimene kastis oma käe värvainesse ja vajutas seejärel seinale. Taolisi kujutisi leidub kogu maailmas rohkesti ning üldiselt oletatakse, et nad omasid maagilist tähendust, tähistades kas omandiõigust millelegi või olles märgiks, mille abil kas peletati eemale või hoiti kinni halbu vaime, et muuta neid kahjutuks.

Tassilis kohtasime kaht liiki käte kujutisi seintel. Ühel juhul olid käte kontuurid joonistatud, teisel kaetud peene värvitolmuga. Esimene liik on vanem ja esineb kõrvuti ümarapealiste inimeste kujutistega, kes on maalitud lillaka ookriga. Käsi on kujutatud küünarnukini, kaetud geomeetriliste kaunistustega, mille sisu jäi meile arusaamatuks, ning eraldab üht osa freskost teistest. Ta ei ole natuuri täpne koopia, ebaproportsionaalsete sõrmede tõttu näib ta olevat joonistatud silma järgi. Teisiti on lugu teise Ti-n-Tazariftis esineva kätekujutiste liigiga, mida olin juba varem kohanud Jabbarenis ja Sefaris. Tegemist on käe «negatiiviga»: käsi asetatakse seinale ja pihustatakse üle valge värviga. Käe koht seinal jääb niiviisi värviga katmata, värvikorra saab aga selle ümbrus. Kujutis tuleb

tõetruu. Meid hämmastas, kuivõrd peened on selliselt kujutatud sõrmed. Ilmselt kuulusid nad mõnikord naise käele. Sellesse liiki kuuluvad tööd on oma mõttelt joonistatud töödest selgemad. Näib tõepoolest, et tegemist oli kahesuguste kombetalitustega, nagu seda väidavad tänapäeva etnoloogid. Esiteks suu kaudu toimuv pihustamine, mis oli seotud tugeva puhumisega; see pidi halbu vaime eemale peletama. Teiseks käe asetamine seinale, mis võis sümboliseerida millegi enda valdusse võtmist. Veel tänapäeval vajutab Põhja-Aafrika külades naine oma käe uue maja läve kohal pehmesse savisse. «See toob õnne!» ütleb rahvasuu. Ehe, mis kannab nimetust «Fatima käsi», on samuti seotud muistse kombetalitusega. Pole kahtlust, kõik nood tavad pärinevad vanadest esiajaloolise epohhi maagilistest rituaalidest.

Need koobaste seintel kujutatud käed mõjuvad kuidagi kummaliselt, loovad paratamatult tunde, nagu viibiksid kummituste keskel või iidses pühapaigas, kus meie kauged esivanemad, suutmata taibata nähtuste tõelist olemust, uskudes kurjadesse loodusjõududesse ja tundes end võimetuna nendega võitlema, püüdsid endi arvates efektiivsete religioossete talitustega nende tegevust mõjustada või mujale suunata.

Taoline mulje on seda tugevam, et ka meie tuareegid usuvad veel koopa-, tuulte- ja vetevaimudesse. Assakao mäekuru kohta, mille me Tassilisse tulles ületasime, räägivad nad, et seal käivat väga sageli «dženun», ning seepärast asetasid ka meie teejuhid mäekuru sissepääsu juurde suurele kaljule kivi. See oli nagu ohvrianniks kohalikule vaimule. Taolisi kohti on tuareegi-Sahaaras tuhandeid.

Jalal või sandaalil on maagias samuti suur osatähtsus. Paljudes kohtades, peamiselt raskesti ületatavate paikade lähedal, leidub Sahaaras hulganisti kiviplaatidele kantud jala kontuure. Need peavad tõmbama halva vaimu tähelepanu endale, sellal kui inimene rahulikult mäekuru ületab.

Tassili ise on nõidade ja loitsijate maa. Rhati naised on tuntud oskuse poolest valmistada meeste võlumiseks suurepärast armujooki. See on kuulus «borbor». Selle toime seisab mehe füüsilises nõrgestamises, millega ühtlasi ta vaimne vastupanujõud väheneb, võimaldades teda hõlpsamini oma meelevalla alla painutada. Kui mõni mees

34. Jabbaren. „Antinea". Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju

35. Jabbaren. „Kohtunikud". Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju

36. Aouanrhet. Sarvedega jumalanna ehk „Valge Daam". Ümarpeade perioodi hilisem ajajärk, kus avaldub Egiptuse mõju

37. Jabbaren. Fulbe neiud. Veisekasvatajate periood

38. Aouanrhet. Neegrimask. Langusajajärgu stiilidele eelnenud ümarpeade periood

39. Aouanrhet. „Maratonijooks". Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju

40. Aouanrhet. Tätoveeritud rindadega neegrinaine. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju

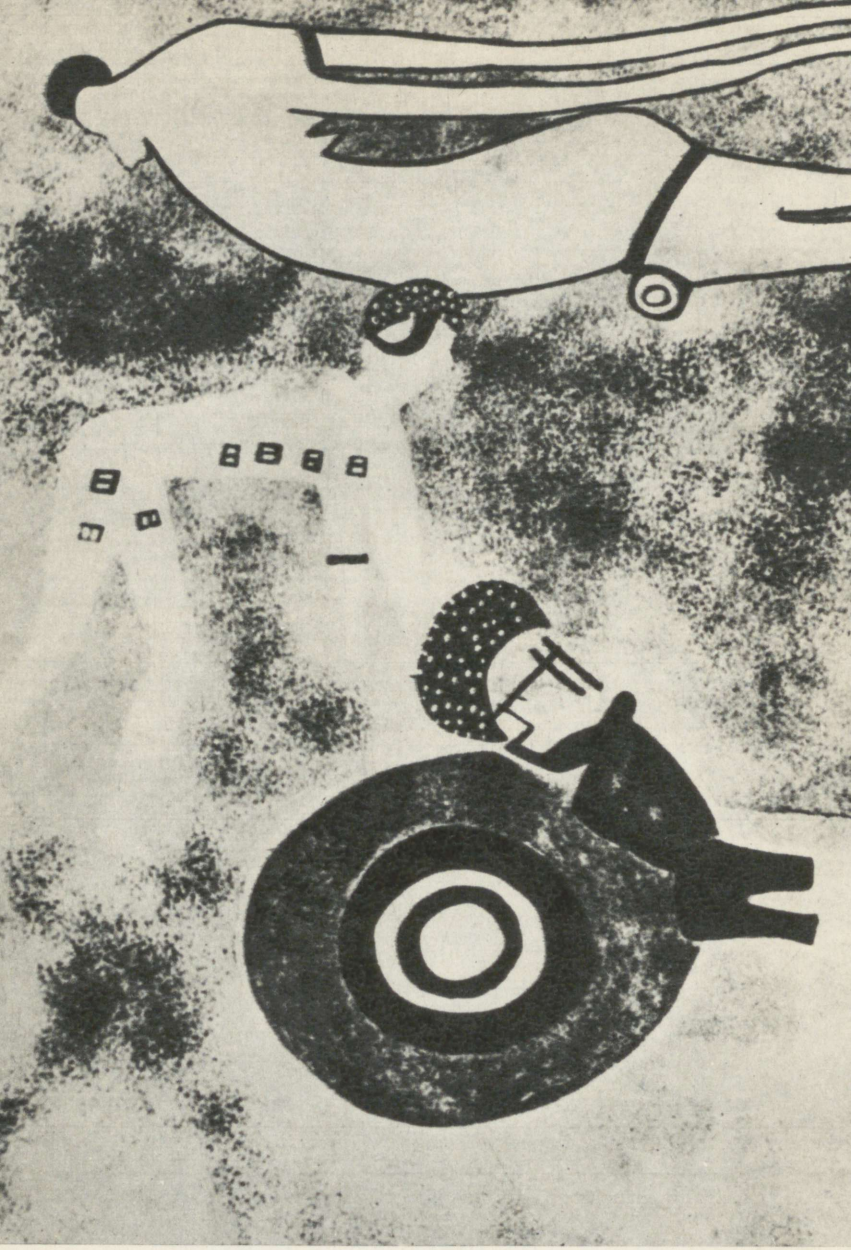

41. Aouanrhet. Ujuv naine rindadega seljal. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju

42. Aouanrhet. Jaht jõehobule. Veisekasvatajate periood

43. Ti-n-Tazarift. Meie laager

44. Ti-n-Tazarift. Vibukütid. Veisekasvatajate periood

45. Ti-n-Tazarift. Ujuja. Ümarpeade hilisem periood

46. Ti-n-Tazarift. Vibukütt. Ümarpeade hilisem periood

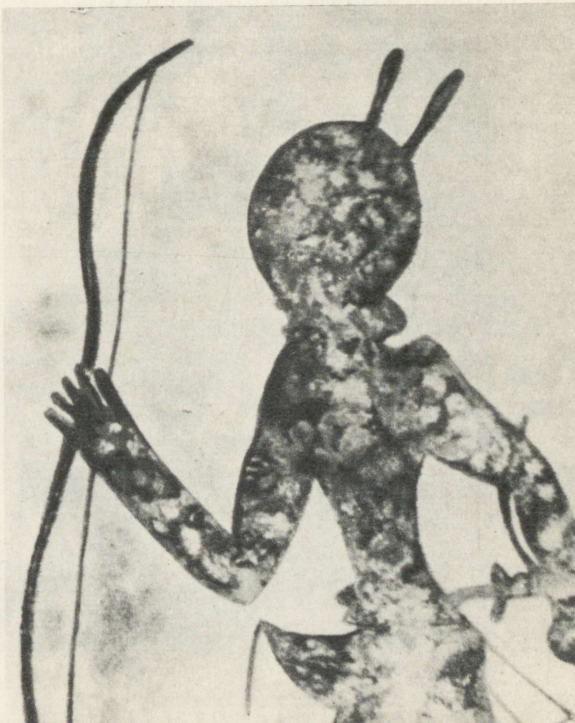

47. Ti-n-Tazarift. Lamav naine. Ümarpeade perioodi langusajajärk

48. Ti-n-Tazarift. Stiliseeritud härjad. Veisekasvatajate periood

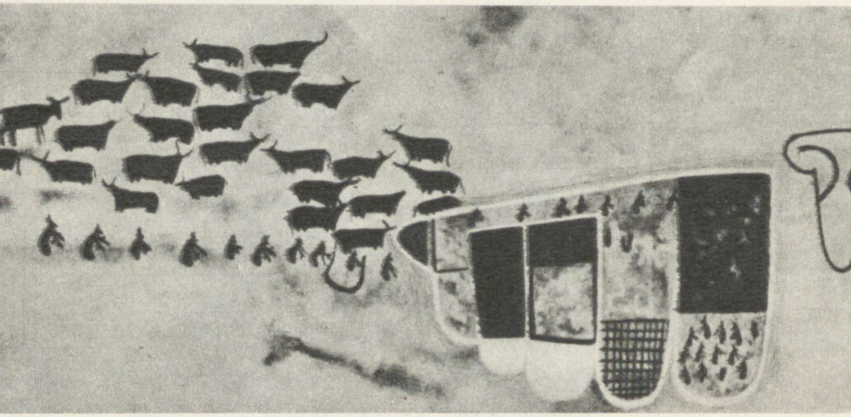

49. Ti-n-Tazarift. Tantsiv neeger sääresidemetega. Veisekasvatajatele eelnenud periood, mida pole suudetud kronoloogiliselt kindlaks määrata

50. Ti-n-Tazarift. Tantsijad. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju

51. Ti-n-Tazarift. Jõehobud. Veisekasvatajate periood

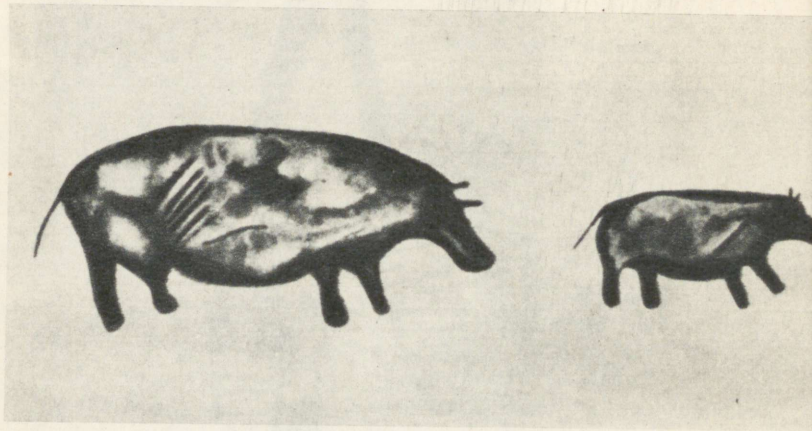

näiliselt põhjuseta haigestub, siis öeldakse, et ta on «borboriseeritud».

Ka mind kui lõunaprantslast olevat «borboriseeritud». «Borboriseerimisega» seletati ka geoloog C. Kiliani haigust ja õnnetut surma. Kiliani peetakse Sahaara nafta avastajaks. Tegelikult ei «borboriseerinud» tuareegi naised ei mind ega ka Kiliani, ent kuuldused, nii veidrad kui nad ka olid, püsisid visalt.

Ennustamised on kaetud nägudega inimeste juures samuti suure au sees. Keegi ei võta ette reisi ega alusta mingit üritust, pidamata nõu «rästikuga, kes kõnnib liival». Tema käest saadakse teada, kas ees on oodata head või halba. Djébrine, küsitlenud «rästikut», tõotas meile kõigile uskumatuid hüvesid: armastust ja raha. Kuid mind huvitab momendil kõige enam, et ta ennustaks meie retkele head kordaminekut. Hm! . . . Elame, näeme!

Nagu ma juba eespool nimetasin, ei viinud Guichard'i—Le Poitevini—Martini—Chambrini rühm Ti-n-Tazarifti freskode koopiate tegemist lõpule, külmalaine sundis neid lahkuma. Jäi teha veel umbes kümmekond koopiat. Meil avanes nüüd suurepärane võimalus tutvustada uustulnukaid oma töövõtetega ja harjutada neid Sahaara eluga.

Kui telgid olid püstitatud ja elu laagris sisse seatud, läks kõik üllatavalt hästi. Ilmad olid kevadised, sootuks teistsugused kui aasta tagasi samal ajal.

Esimest korda Tassilis viibimise jooksul nägime õhust langemas rohutirtse. Esimesed parved polnud veel suured, kuid tuareegidele rõõmu tegemiseks täiesti piisavad. Varavalgest saadik püüdsid tuareegid neid puudelt, kuhu nad olid laskunud. Rändrahvastele on rohutirtsud lausa taevamannaks. Araablased, tuareegid ja maurid — kõik peavad neist väga lugu.

Matal ja Agaoued, läinud karjamaale eesleid vaatama, tõid kaasa kotitäie rohutirtse ja viskasid need otsekohe elusatena sütele. Ausalt öeldes pole rohutirts just maiusroog, vähemalt prantslase jaoks mitte, kuid neile alati näljastele inimestele, kes on harjunud sööma sisalikke ja närilisi, on nad rohkem kui vastuvõetavaks toiduks. Kui rohutirts on küps, tõmmatakse tal küljest hüppejalad, mis on varustatud hambulise liistuga, ja veel kõrbemata tiiva-

jäänused; pea eraldatakse kehast, tõmmates samaaegselt välja ka söömiseks täiesti kõlbmatu, rohelist ainet sisaldava seedetrakti. Seejärel krõbistatakse neid süüa täpselt nagu väikseid krevette. Mõnikord hõõruvad tuareegid nad pärast küpsetamist pulbriks. Pulber pannakse nahksetesse kotikestesse ja süüakse rännakutel piima või vee hulka segatult.

Mis minusse puutub, siis mulle rohutirtsud maitsevad, olen mõnikord toitunud nendest nädalate kaupa, kuid nõustun, et igaühele see toit meelepärane ei ole. Näib siiski, et Ouargla baarides, kus käivad naftatöölised, on peeneks kombeks serveerida rohutirtse (viis franki tükk!) aperitiivi juurde. See on küll ekstravagantsus, kuid harmoneerub suurepäraselt kohaliku koloriidiga.

Mõistagi tahtis kogu rühm neid proovida. Seejärel avaldas igaüks oma arvamust. Michel Brézillon väitis, et rohutirts maitsvat nagu papjeemašee, Vila arvates aga nagu pähkel, Lajoux leidis tal olevat rohu maitse, mulle aga tundus ta krevetina. Guichard ütles, et see on s . . ., ja süütas tirtsu pärast asjatuid katseid teda alla neelata vastikustundega välja.

Maitse ja värvide üle ei vaielda, see on vana tõde. Värvide suhtes ei lähe meie arvamused õnneks nii palju lahku . . .

Sellal kui Ti-n-Tazariftis kärmesti tööd tehakse, võtan mina ette uurimisretke Sefarisse, kahetunnise teekonna kaugusel asuva mäemassiivi juurde, kus teadsime olevat rohkesti freskosid. Teen vajalikud ettevalmistused siia laagri püstitamiseks. Djébrine'il on lõpuks õnnestunud hankida pool tosinat kaamelit ja niisama palju eesleid. Algab taas vaevarikas laagri kokkupanemine, materjali transportimine ja uue laagri püstitamine . . .

XI PEATÜKK

SEFARI SUUR JUMAL

Sefari mäemassiivis pole enne meid käinud ükski eurooplane (ja ometi öeldakse, et kogu Sahaara olevat tuntud, siin polevat enam midagi uurida!). Ta on Ti-n-Tazariftist veelgi maalilisem. Poolitatuna väga sügava kanjoni poolt ning lõhestatuna kitsastest kuristikest, mis kulgevad kohati hiiglasuurte liivakivist rahnude ja sammaste vahel, on ta üsna ebaühtlase kõrgusega, mis meile rändamist muidugi hõlpsamaks ei tee. Rida tsirkusi, millest mõni nagu ripuks õhus, meenutavad väljaku, aeruüde ja tänavakestega linnu. Mõned kaljuderühmad on äravahetamiseni sarnased Angkori templiga *, teised Reimsi katedraaliga, mis sõja ajal pommitabamuste läbi kõvasti kannatada sai. Jällegi tundusime endile nende kivihiiglaste ees naeruväärsete kääbustena. Kas nemad mõjusidki halvasti Y. X-i psüühikale . . ., samal ajal kui teised mehed imetlushüüdeid kuuldavale tõid? Kes teab! Igatahes siin ütlesid ta närvid üles ja peagi tuli mõelda ta kodumaale tagasisaatmisele. Guichard'il oli kavatsus võtta paariks nädalaks puhkust ja nii nad asusidki koos teele. Kuid meie töörütmi see aeglustas ning ma küsisin endalt murelikult, kas suudame täita oma programmi enne lõõskavate suvepäevade saabumist. Oli meil ju kavas teha koopiad kõikidest Sefari freskodest!

Kõik mõistsid, mida tähendab kaks meest vähem, ja igaüks püüdis anda oma parima. Muide, uus rühm, kellel oli võimalus otsustada oma eelkäijate töö üle, oli võtnud endale südameasjaks mitte laitust pälvida ja ta käitus algusest saadik vastavalt. Brézillon, töötanud koos Gui-

* *Angkori tempel:* XII saj. pärinev tähelepanuväärne khmeri kultuuri mälestusmärk Kambodžas. *(Tõlk.)*

chard'iga, vastutas nüüd enda eest ise. Paari nädalaga saavutas ta niivõrd hea kopeerimistehnika, et võis asuda kõige keerulisemate freskode kopeerimisele. Ühel hommikul tuli Vila, kes siiani oli tegelnud ainult fotograafiaga, minu juurde ja teatas, et kuna meil on puudus kunstnikest, paneb ka tema käed külge. See oli julge, ent kahtlemata head tahet väljendav ettepanek. Andsin talle algul kopeerida lihtsamaid freskosid, õpetasin teda, parandasin ta tööd, kui osutus vajalikuks. Ta omandas kiirelt tarviliku oskuse ja temast oli rühmal edaspidi rohkesti kasu.

Mis puutub kinooperaator Lajoux'sse, kes pliiatsi käsitsemises pole põrmugi osavam, siis tema ma värbasin endale appi. Kandsime kahekesi suure osa Sefari koopiatest kalkale, hõlbustades seega kunstnike tööd ja võimaldades neil aega säästa.

Pole kahtlust, uut rühma oli haaranud võistlusmeeleolu ning ma võin öelda, et mehed olid oma ülesannete kõrgusel ja õigustasid täiesti mu lootusi.

Kõigile valmistas Sefar palju rõõmu. Siin ei olnud küll nii rohkesti freskosid kui Jabbarenis, Sahaara esiajaloolise kunsti varaaidas, kuid siinsed freskod olid äärmiselt huvitavad oma kvaliteedi ja mitmekesisuse poolest.

Seisime taas kummaliste, klassikalisele esiajaloolisele kunstiperioodile omastest töödest niivõrd erinevate figuuride ees, et meile näis, nagu viibiksime mingis iselaadses maailmas. Nimelt iselaadses, sest meie avastused avavad Aafrika mineviku suhtes täiesti uue lehekülje, on tunnistajaks selle võimsusest ja originaalsusest. Kuid nende mälestusmärkide rohkus tõstab üles niisama palju probleeme, kui ta toob lahendusi. Kerkivad esile ootamatud sidemed, suhted, üksiknähtustest moodustub oletustekude, mis ei ole veel tervik, mille üksikud niidid tuleb kokku koguda ja korrastada. See aga nõuab kauakestvat, innukat uurimistööd.

Avastada on küll meeldiv, kuid avastamisest üksinda ei piisa. Peab tungima nende rohkete kultuuriajajärkude olemusse, kust vastavad maalid pärinevad, neid ajajärke tuleb osata mõista, tuleb leida nende koht ajas ja ruumis, tuleb püüda neid seletada. Taoline dešifreerimine on seda raskem, mida rohkem on maale ja nende erinevaid kihte.

Iga uus freskode leiukoht, mille avastasime, andis ainet uuteks diskussioonideks ja võimaldas teha varasemate andmete põhjal täpsustusi, mis tõid ühte või teise maalirühma ootamatut selgust. Mõningate freskode juures esines ühesuguseid detaile, mille kaudu tulid ilmsiks kasutatud tehnilised võtted või esiajaloolise perioodi inimeste religioossed tõekspidamised. Selgus, et arheoloog on vaid kauge mineviku detektiiv.

Tamritis ja Jabbarenis kopeerisime nii palju veisekasvatajate perioodist pärinevaid stseene, et kunstnikud lõpuks härgadest tüdinesid!

Pidevalt ühtede ja samade motiivide kopeerimine on kunstnikule ebahuvitav ja väsitav, kuigi need motiivid üksteisest pisut erinevad. Praegu meil laos oleva mitme tuhande härjakujutise hulgas ei ole ühtki, mis mõne teisega täpselt sarnaneks. Sefaris lootsime saada täpsemaid andmeid veisekarjuste ajaloo kohta. Leidsimegi tõepoolest maale, milliseid varem polnud esinenud. Neil oli kujutatud põldu harivaid naisi kodustatud koertega. Siiani meil ei olnud andmeid, millal Sahaaras koer kodustati. Teadsime ainult, et rändrahvastel olid koerad, kuid nüüd, tänu Sefari maalidele, teame, et ka veisekarjused neid omasid. Küllaltki väike detail, ent seda liiki detailide abil arheoloog minevikku taastabki. Mis põllundusse puutub, siis võimaldas juba käsikivide ja uhmrite rohkus oletada, et veisekasvatajad ka sellega tegelesid. Kuid neid primitiivseid tarberiistu võidi kasutada ka metsikult kasvava vilja jahvatamiseks. Seik, et leidsime põllul töötavaid naisi kujutavaid freskosid, kõrvaldab siiski igasuguse kahtluse.

Sefaris kopeerisime ka tantsustseene, kus naistel oli käes midagi käristitaolist või keraga varustatud kepp, ilmselt kepp maa kõplamiseks. Need ja hulk teisigi detaile, mida me varem polnud kohanud, andsid meile täpseid andmeid veisekasvatajate elu kohta.

Kokku võttes on Sefaris veisekasvatajate perioodist pärinevaid stseene hulga vähem kui teistes leiukohtades. Imestamisväärset selles midagi pole, sest olles tutvunud kogu mäemassiiviga, võib öelda, et peale kahe või kolme oru on ülejäänud massiiviosa veisekarjadele ligipääsmatu. Seetõttu võib oletada, et karjused ei otsinud maalimiseks

kõrvalisi paiku, vaid kaunistasid kaljuseinu seal, kus nad oma karjadega viibisid.

Kõige tähelepandavamad maalid kuuluvad «Marsi elanike» rühma. Neil on kujutatud samasuguseid ümarapealisi inimesi, missuguseid juba Jabbarenis rohkesti kohtasime ja kus üks kuue meetri kõrgune meid oma suurusega eriti hämmastas.

Sefaris on kujutised küll pisut väiksemad, kuid oma valitud asetuse ja kummaliste pooside tõttu jätsid nad meile väga tugeva mulje. Esimeses koopas vaatas üks meile ülevalt alla. Ta on peaaegu kolme meetri kõrgune. Käsivarred sirutatud valguse poole, käes mingi munakujuline ese, seisab ta majesteetlikuna sadade mitmesugustest ajajärkudest pärinevate kujutiste keskel. Nendest on mitmed veenirede poolt osaliselt rikutud, kuid äratuntavad on siiski samas stiilis maalitud väiksemat kasvu naisfiguurid, kes nagu midagi anudes sirutavad käed hiiglase suunas. Vasemal seisev tohutu suur, peaaegu kolme meetri pikkune härg on kogu varjualuse imposantsemaks tööks.

Võimsamat tervikkogu on raske kujutleda. Muljet tugevdab veelgi selle raamistus meie kohal kõrguva, ettepoole kalduva kaljuseina näol. See kõik näib mulle seniolematult jõulisena ja samaaegselt müstilisena. Nende kogu oma pikkuses seisvate tegelaskujude ees tundume endile sissetungijatena. Me nagu teotaksime pühapaika, mingi primitiivse jumaluse auks püstitatud templit. Siinseis figuurides on ühtlasi midagi koletislikku. midagi inimesele mitteomast, mistõttu annamegi neile nimeks «liivakoletised».

Kuid Djébrine, kes on selles võimatus tänavaterägastikus meile juhiks, viib meid ühte teise tsirkusse, mis asub üsna lähedal. Midagi niivõrd grandioosset ei oleks me üldse osanud kujutleda. Varjualuse keskel seisab samuti «liivakoletis», kolm meetrit kakskümmend viis sentimeetrit kõrge, teostatud eelnevaga samas stiilis, ent on paremini säilinud. Temast vasakul sammub viis naist nagu mingis protsessioonis, käed sirutatud keskse kuju poole, keda nad näivad paluvat. Paremal on suur, punase ookriga maalitud antiloop ja selili, jalad laiali, äärmiselt kummis kõhuga lamav naine, kes näib iga hetk sünnitama hakkavat. See stseen on kahtlemata maagilise sisuga, ilmses seoses viljakuse või emaduse kultusega. Naised, kelle hoiakus selgelt väljendub hirm ja austustunne keskse

kuju vastu, nähtavasti paluvad, et ta laseks saada neil emaks ja võimaldaks kerge sünnituse. Hiljem kohtame ka teistel Sefari freskodel palujate kujutisi, kusjuures peaaegu alati esinevad nende läheduses suurte loomade figuurid. Näiteks ühel seinal on nad paigutatud hiiglasuure kaslase, tõenäoliselt lõvi kohale, kelle pikkus ulatub üle nelja meetri.

Ent kuidas taolisi freskosid kopeerida? Suur kummardamisstseen näiteks võtab enda alla peaaegu kolmkümmend ruutmeetrit! Kuid me ei tohi hoida ainult endale seda ainulaadset elamust, seda haaravat tõendit naiivsest usust, — usust, mis on naise hinges nii tugevasti juurdunud, et kohtame selle sugemeid veel tänapäevalgi Bretagne'i ja teiste Prantsusmaa provintside mõningates religioossetes kombetalitustes. Niisiis fotografeerime, filmime ja kanname oma fresko kalkale. Praegu on see oma kolmekümnest ruutmeetrist hoolimata täielikult taastatuna Inimese Muuseumis. See pole ainuke, Sefaris leidub veel teisigi samasse koolkonda kuuluvaid teoseid, terve rida inimfiguure, nendest mitmed ilma peata, ning loomi, nagu elevant, suured antiloobid, kaelkirjak, mufloon, metssiga jne.

Mis puutub muflooni, siis tundub, et see loom mängis Sahaara muistse elanikkonna usulistes tõekspidamistes väga tähtsat osa. Tema kujutisi leidub Tassili kaljuseintel rohkesti, nii vanemates kui ka hilisemates kihtides. Mufloonikäppadega nõia kujutis, mille leidsime Timenzouzine'is, kandis tantsukostüümi ja õlgadel mufloonинahka. Hiljem kohtasime joonistusi, mis kujutasid selle looma sarvi. Neil oli Tassili kunstnike hingeelus kindlasti tähtis koht. Mufloone esineb tänapäevalgi küllalt rohkesti Tassilis, Hoggaris ja teistes Sahaara mäemassiivides. See on vilgas, julge, erakordselt hea haistmismeelega loom, kellele on väga raske läheneda. Tuareegide hulgas ei oma gaselliкütt mingit prestiiži, kuid mofloonikütisse suhtutakse suure lugupidamisega. Selle looma, ta kommete ja väärtustega on seotud terve folkloor. Väidetakse isegi, et leiduvat mufloone-dženune, kes olevat võimelised eksiteele viima mitte ainult kitsi, vaid ka naisi.

Mufloonijaht sarnaneb tõelise rituaaliga. Varem viidi see läbi peamiselt koerte kaasabil ning relvana kasutati piiki. Tänapäeval on relvaks püss. Ent ükskõik milline ka oleks mufloonijahile mineva tuareegi relv, ei pühenda ta

kunagi kedagi oma ettevõttesse, kartes ebaõnne välja kutsuda. Mõned küttidest asetavad teele minnes oma pealaele kivi, liiguvad edasi hüpeldes ja kordavad kiiresti nõiasõnu.

XII PEATÜKK

IIDNE TEE LÄBI SAHAARA

Meie teejuht Djébrine on püsimatu. Pikad peatused ühes ja samas kohas tüütavad teda, üks ja sama ümbrus muutub talle ruttu igavaks. See iseloomujoon on muide omane kõigile Sahaara tuareegidele. Uusi karjamaid otsides on nad alati olnud sunnitud liikuma ühest paigast teise. Rändamiskirg pole neil kahtlemata tingitud mitte ainult karjakasvatuse vajadusest, see on lihtsalt sünnipärane omadus. Djébrine tuleb järjest sagedamini minu juurde küsima, kuidas me töö edeneb. Ta ütleb suisa välja, et talle meeldiks, kui me kiiremini lõpetaksime ja oma telgid mujal üles lööksime. Oma kavaldamisega on ta läinud isegi nii kaugele, et on paaril korral varjanud meie eest lähedasi freskodega koopaid. See oli muidugi kasutu vaev, saime ruttu asjale jälile, sest pidevate edasi-tagasi käikude tõttu tundsime mäemassiivi varsti nii hästi, et meil ainult mõni üksik fresko võis jääda kahe silma vahele.

Et aega surnuks lüüa, püüab ta kaduda paariks päevaks, kas vee toomise või kaamelite ja eeslite hankimise ettekäändel. Soovitan tal minna naabruses asuvatele mäemassiividele ja vaadata, kas seal ei leidu maale.

Meie juures elades on ta maalitud seintega koobaste otsimise alal omandanud suuri kogemusi. Olles oma aastatest ja reumast hoolimata vilgas nagu ahv, ei hoidu ta seda laadi tegevusest kunagi kõrvale, oskab liikuda igasugustel mäemassiividel ning uurida kaljuseinad nende kõige ligipääsmatumate soppideni metoodiliselt ja väsimatult läbi.

Ise otsingutele minnes täheldasin korduvalt, et ta oli minust ette jõudnud. Ta sandaalide jäljed, olles liival selgesti nähtavad, tõendasid, et ta oli seinu äärmise tähele-

panuga uurinud. Kuid Aouanrhetis näisid väga kaunid maalid tal siiski olevat jäänud tähele panemata. Neid oli tõesti väga raske märgata, ainult tubli pesemisega sai nende värve elustada. Sellest hoolimata kahtlustan ma seniajani, kas ta neist mitte meelega ei vaikinud, sest kahtlemata oli tal vastumeelt mõelda, et seame end sisse selles kotkapesas, kuhu on väga raske pääseda, kus pole ei vett, ei kütust, ei taimestikku . . .

Vahel ei pidanud töö mind laagris kinni. Siis andsin Djébrine'ile käsu saduldada kaamelid, mis teda väga rõõmustas, ja me asusime kahekesi viieks-kuueks päevaks hea õnne peale teele. Ühel sellistest rännakutest avastasin, uurides Adjefou kaljujärsaku serva, suure freskodega koopa. Neil freskodel oli kujutatud terve seeria väga omapärases stiilis, punase ookriga maalitud figuure. Figuuride keha oleks nagu koosnenud kahest kolmnurgast, jäsemed olid neil pikad, saledad ning pea aset täitis kriips. Nad kandsid vöö kohalt kokkutõmmatud tuunikat; ühes käes oli neil piik, teises ese, mis sarnanes väikese kandilise korviga. Seda liiki maalid ei olnud mulle tundmatud. Taolisi leidub Djerati, Tamajerti ja Tirori koobastes, kus käisin 1934. aastal, samuti ka Hoggaris, Titi küla lähedal, ning isegi Tanezrouftis Ti-m-Missao allika lähedal.

Esimesed Tassilis leitud freskod kuuluvad sellesse kaksikkolmnurk-stiili. Neid ei või nimetada lihtsalt esiajaloolisteks: nad on tõendiks, et Sahaarasse ilmus uus inimesterühm kodustatud hobustega, missugune loom oli siinsetel aladel senini tundmatu, kes kasutas sõjakaarikuid.

Adjefou kaljudel silmasin kaht sellise toreda kaariku üsna hästi säilinud kujutist. Minu selgitustest hoolimata ei taibanud Djébrine neist vähimatki. Kuid ka need kaarikud ei olnud meie jaoks uudiseks. Juba oma esimestel retkedel Tassilisse olime neid leidnud kaheksa: viis Ti-n-Bedjedj'is ja kolm Tamritis.

Adjefou kaarikutel on eriline väärtus: nad on siiani leitud *maalitud* kaarikutest kõige idapoolsemad. Toonitan, «maalitud», sest rohkem idas, Fessanis, leidub kaljusse graveeritud kaarikuid. Need avastati 1933. aastal itaalia arheoloogide poolt.

Veidi aega hiljem, uurimisretkel Ala-n-Edoumenti piir-

konnas, leidsin veel ühe, punase ookri ja kaoliiniga maalitud kaariku ning see ei esinenud mitte sõjastseenis, vaid hoopis antiloobile peetavas ajujahis. Nägime kaarikuid ka Tiroris, Tin Abou Tekas ja I-n-Itinenis, Medakist Ihériri viival teel. Kõik need sõjakaarikud on väga huvipakkuvad.

Esimeste kaarikute leidmine põhjustas arheoloogide hulgas palju kõmu ja andis ainet tulisteks vaidlusteks. Kes on need kaarikud maalinud ja mida need sõiduriistad endast kujutasid? Kas nad tõesti kunagi liikusid mööda Sahaarat? Otsiti välja Herodotose vana tekst, milles autor räägib, et liibüalaste hulka kuuluv rahvas garamandid (elasid tänapäeva Fessanis) kasutasid sõjas taolisi kahe rattaga sõidukeid, mida vedasid kaks või neli hobust, ning jälitasid nendega üht teist Sahaara rahvast — troglodüüte, kes elasid koobastes või kaljuõõnsustes. Herodotos suri umbes aastal 425 e. m. a., seega leidsid tema jutustatud sündmused aset 5. saj. e. m. a.

Esmalt omistatigi need kaarikud Herodotose garamantidele, kuid teadlaste Dussaud ja Salomon Reinachi põhjalikuma uurimuse tulemusena ilmnes, et galopeerivate hobuste väga omapärane kujutluslaad oli äärmiselt sarnane Kreeta Mükeene kunstile omase «lendgalopi» stiiliga. On muide kindlalt teada, et umbes aastal 1200 e. m. a. maabusid Kreeta saarelt tulnud inimesed Kürenaikas, kavatsusega rünnata egiptlasi. Aja jooksul segunesid nad liibüalastega. Seega osutusid kaarikud palju vanemateks, kui esialgu arvati, ning on veelkordseks kinnituseks mererahvaste sissetungile, nagu ajaloolased seda egiptuse tekstide järgi nimetavad. Võib oletada, et pärast egiptlaste vastu suunatud sõjakäikude ebaõnnestumist tungisid need Kreeta saarelt pärinevad vallutajad (tegelikult näivad nad olevat tulnud palju kaugemalt, võib-olla Euroopa põhjaosast, sest egiptlased on neid kujutanud sinisilmsetena nagu põhjamaalasi) Sahaara alade suunas, kus nad hiljem ilmselt oma liitlaste liibüalastega segunesid.

See probleem köitis mind. Rännakutel mööda kõrbet leidsin ma korduvalt kaarikute kujutisi. 1935. aastal, tagasiteel Gaost, sattusin Adrar-Iforase mäemassiivi ületamisel Arli allika lähedal, Hoggarist Sudaani berberite iidsesse Tademekkasse, Es-Souki viival teel kaljuseina graveeritud kaarikule. Niivõrd madalal laiuskraadil oli see täiesti ebatavaliseks leiuks ning otsekohe sähvatas

mõte: vahest läbisid need inimesed kaarikutega Sahaara? Kas see oli tõenäoline? Ent üheainsa tõendi põhjal oleks olnud ennatu anda jaatavat vastust ning ma hoidusin vähimagi oletuse tegemisest.

Läksin uuesti põhja suunas, läbisin Tanezroufti ja läksin janu kustutama Ti-m-Missao allikale, mis asub umbes Adrar-Iforase ja Hoggari poolel vahemaal. Siit peavad paratamatult läbi minema kõik põhja suunas liikuvad karavanid. Ilmselt on see nii olnud juba muistsetest aegadest, sest allika juurde viivate teede ääres leidub kaljuseintel rohkesti graveeritud või maalitud kujutisi ning raidkirju, mille päritolu ulatub veisekasvatajate perioodist tänapäeva araablasteni välja. Tuareegi raidkirjade kihi alt tõin päevavalgele viis kaarikute kujutist. Hobused olid peaaegu tervenisti hävinud, kaarikute rattad ja sõitjad ise aga olid veel hästi nähtavad. Kaarikute teostuslaad oli samasugune nagu Tassili kaarikutelgi. Enam polnud võimalik kahelda: viibisin Syrti lahest Niigeri äärde viival iidsel teel. Kui nüüd inimesed tulid Ti-m-Missaosse kaarikutega, siis kahtlemata mitte juhuslikult. Hoggarist sinna jõudmiseks tuleb kõndida tervelt kuus päeva piki kõrbetaolist regi, mistõttu sihitu hulkumise võimalus on täielikult välistatud. Kaarikul sõitjate sihiks võis olla ainult Adrar-Iforas, ainus linn, mis asub Niigerist kuue päevateekonna kaugusel. Kuid üks lünk oli kogu loos siiski: Hoggaris polnud siiani leitud ainsatki kaarikut. Tassili ja Ti-m-Missao vahele jäi ulatuslik «valge laik», mis ei võimaldanud oletatavat teed kindlaks määrata. Selle «valge laigu» kaotamiseks kulus mul tervenisti viisteist aastat.

1950. aastal leidsin I-n-Daladj'is Koudia tsentrumis Hoggarit põhjast lõunasse läbiva teelõigu tähtsamas osas eraldi asuvatel kiviplaatidel kolm kaariku kujutist. Mõned päevad hiljem sattusin Hirafokis, Hoggari põhjanõlval asuvas väikeses kultuurikeskuses, kus on rohkesti kaljumaale, jälle kahele kaarikule. Seejärel, uurides mäemassiivi lõunapoolset osa, leidsin neid üksteise järel Titis ja Aguennaris, kokku kümme kaarikut. Nüüd oli kõik selge. Sai võimalikuks taastada Syrtist Niigeri äärde viiv tuhandeid aastaid vana tee kogu ta pikkuses. See kulges mööda kõva pinnast, läks kõige soodsamas kohas üle mäemassiivi või tegi selle ümbert ringi, vältis liivakõrgen-

dikke ja otsis üles tähtsamad vee leiukohad, missuguseid võis lugeda püsivateks. *

Maalitud kaarikud (neid tuleb pidada graveeritud kaarikutest üldiselt vanemaks) tõendavad, et hobusekasvatajad, kes pärinesid mererahvastest ja liibüalastest, jõudsid Niigeri äärde peaaegu tuhat aastat enne meie ajaarvamise algust. See uus seisukoht kummutas kõik eelnevad, samuti arvamuse, et liibüa rahvad asusid Sahaarasse hilisemal ajal. Aafrika muistse geograafia spetsialistid, toetudes Pliniuse ja Ptolemaiose tekstidele, olid arvamusel (paljud on seda veel praegugi), et nende kahe autori poolt mainitud Mustade maa ei asunud Niigeri laiuskraadil, vaid algas Põhja-Aafrika viljakandvate alade piirilt, teiste sõnadega Sahaara Atlase ja Aurèsi mägede jalamilt. See hüpotees oleks pidanud toetuma kindlatele arheoloogilistele faktidele. Kuid neil aladel pole kunagi leitud mingeid materiaalseid tõendeid, ei ühegi küla jäänuseid, ei ühtegi muistset matusepaika ega ainsatki skeletti, mida oleks võinud pidada kuuluvaks mustadele, kahe eespool nimetatud autori kaasaegseile.

Kaarikute ja nendel sõitjate kujutised Tassili, Hoggari ja Adrar-Iforase kaljudel võimaldavad jälgida mitte ainult lõunasse, vaid ka idast läände, kuulsast Syrti—Niigeri teest, mis ilmselt oli keskseks liiklussooneks, mõlemale poole kulgevat ekspansiooni.

Üks avastus toob kaasa teise, võimaldades tihti selgitada nii mõndagi lahendamata probleemi. Mõtlen praegu roomlaste tungimisele Sahaarasse. See teema võib küll tunduda meie Tassili-rännakutest pisut kaugena, sest tegemist ei ole enam esiajalooga. Kuid miks me peaksime andma Tassili uurimisretkele kindlad piirid? Otse vastupidi, tuleb kasutada juhust, mida me ka tegime, jätmata sealjuures kahe silma vahele ainsatki arheoloogiasse puutuvat probleemi. Oma rännakutel oleksime kergesti võinud sattuda mõnele roomlaste raidkirjale või kivisambakesele, kuid seda siiski ei juhtunud. Uurisin Tassili pla-

* Kaarikute kujutisi on leitud ka Lääne-Sahaaras. Seal näib samuti olevat kulgenud tee, kuigi pisut hilisemast ajast. 1955. aastal õnnestus mul endal leida Orani lõunaosas, Dermeli vadi lähedal, sada kümme järsul nõlvakul kiviplaatidele graveeritud kaariku kujutist.

toole viivaid ja platool kulgevaid teid, sest kahtlemata kasutasid roomlased mitmeid neist, kui nad majutasid Gadamesi (Cydamusesse) Augustus III leegioni garnisoni ning hõivasid Rhati (Rapsa) linna, mis asub Djanetist kaheksakümne kilomeetri kaugusel kirdes.

Tänu tekstidele on meil kindlaid andmeid, et kaks roomlaste retke, Septimus Flaccuse oma aastal 70 ja Julius Maternuse oma aastal 86, tungisid võrdlemisi sügavale kõrbesse, ent kui kaugele, pole teada. Oletatavasti eelnes nendele retkedele aastal 19 e. m. a. retk, mille ajal esmakordselt vallutati Kürenaika ning seejärel Fessan. Roomlased hõivasid osa Alžeeria territooriumist lõuna pool Biskrat. Seda retke juhtis legaat Cornelius Balbus. Rooma naasmisel korraldati talle triumf, millest kõik Rooma väepealikud unistasid. Traditsiooni kohaselt istus triumfaator uhkel kaarikul ning talle järgnesid võidetud vaenlased ja lipukandjad. Lippudel ilutsesid alistatud rahvaste ja linnade nimed.

Osa Balbuse vallutusretkega ühenduses olevate linnade nimedest vastab mõnel määral tänapäeval tuntud linnanimedele, näiteks Thuben on Tobna, Vescera — Biskra, Tabudeos — Touda, Cydamus — Gadames jne. Kuid osa pole meil siiani õnnestunud identifitseerida, kas seetõttu, et need kuulusid kadunud ja tänini leidmata linnadele, või seepärast, et nad esinevad muudetud kujul või korduva transkriptsiooni tõttu moonutatult.

Kaarikute poolt läbitud tee avastamine oli uus saavutus. Äkki tulin ma mõttele kontrollida, kas mitte selle tee ääres ei asu mõned Balbuse vallutatud maad või linnad, mille nimetusi pole õnnestunud identifitseerida. Oli see ju suur Fasaaniast Niigeri äärde viiv magistraal ning mitmedki tähised näisid tõendavat, et roomlaste vallutusretkede ajajärgul oli see olnud karavaniteeks, mida mööda veeti Sudaanist kulda, elevandiluud, jaanalinnusulgi ja orje põhjapoolsetesse kaubanduskeskustesse, kus nad olid roomlaste juures kõrges hinnas. Ent kas seda teed ei kasutatud ka nagu varem, garamantide ajal, sõjalisel otstarbel?

Asusin lugema Pliniuse kuulsat teksti, mis pajatab Balbuse triumfist. Ning mu hämmastus oli suur, kui kohtasin geograafiliste nimede loetelus kaht nime, mis kõla poolest tundusid tuttavatena: Alasi ja Balsa. Koht, kuhu on püstitatud Fort-Polignaci valvepunkt, kannab tõepoo-

lest tuareegide keeles nimetust Ilezy ning asub Syrti—Niigeri vahelisel teel, Gadamesist lõuna pool. See on oaasiga ühenduses hilisema kuulsa Edjelé naftaallikate tee kaudu. Kui roomlased pärast Gadamesi jõudmist suundusid kaugemale lõunasse, pidid nad paratamatult jõudma Ilezysse. Nende kahe nimetuse väike ortograafiline erinevus võib silma torgata ainult prantslasele, ent mitte tuareegile, sest tamašeki keele kirjapildis esinevad ainult kaashäälikud. Mis puutub nimetusse Balsa, siis see on foneetiliselt niivõrd sarnane Abalessaga, et ma nende identsuses enam ei kahelnud, seda enam et Abalessa on väike kultuurikeskus Hoggaris ning asub kaarikute teel. Seal on ka väikese kindluse varemed, kust leiti Rooma rahaühikute jäljendeid imperaator Constantinuse kujutisega ning klaasist vaas ja mõned rooma lambid.

Need leiud pärinevad kahtlemata mitte hilisemast ajast kui III sajand ja nende olemasolu on kahtlemata seletatav kohalike rahvaste ja roomlaste vaheliste kaubanduslike suhetega. Kuid kerkis üles uus hüpotees, mille tõenäosus näis leidvat kinnitust nimede Balsa-Abalessa identsusega: nimelt võis arvata, et roomlased ise kasutasid seda karavaniteed. Olin selles veendunud. Mulle ei tundunud sugugi võimatuna, et roomlased ise ehitasid Abalessa kindluse, mille arhitektuur on Kesk-Sahaaras ainulaadne, berberi või araabia iseloomulike varemete suhtes vähimagi analoogiata.

Kuid oma dešifreerimistöös tegin veelgi ebatavalisema tähelepaneku. Plinius mainib, et Cornelius Balbus jõudis mitme suure jõe äärde, milledest üks kandis nime Dasibari. Kreeka ja ladina autorite tekstide põhjal teame, et nende poolt kirjeldataval epohhil sarnanes Sahaara juba tublisti kõrbega. Vadid, nagu neid tänapäeval nimetatakse, voolasid veel vaid ajuti. Olles juba muutunud kuivadeks orgudeks, polnudki nad enam jõed. Kuid see ei olnud siiski veel tänapäeva Sahaara, sest hobustega saadi siin veel liikuda. Ent ettevaatlik tuli juba olla. Rännakutel asetasid liibüalased juba veelähkreid oma ratsudele kõhu alla.

Kus võisid asuda need jõed, milleni Cornelius Balbus jõudis? Kas Abalessast, s. o. Hoggarist lõuna pool? Kas ta liikus, juhituna liibüalastest, mööda kaarikute teed? Näib, et seda oli ta siiamaale teinudki, ning kui ta eesmärgiks

oli läbida kogu garamantide territoorium ja tutvuda suure karavaniteega, siis tuli mul oma otsingud suunata lõunasse. Kuid Hoggarist lõuna pool ei silmanud ma ühtegi orgu, mis oleks kunagi võinud olla suure jõe sängiks. Uurisin veel kord hoolikalt oma kaarte, kuigi tundsin kogu seda ala hästi. Ainus org, milles kunagi võis voolata jõgi, oli Tilemsi org, mis algas Adrar-Iforasest, kuid selle oru nimetusel polnud vähimatki sarnasust nimega Dasibari. Jäi veel üle Niiger. Ent polnud usutav, et Cornelius Balbus oleks jõudnud selle jõe äärde. Olin alustanud dešifreerimist kella 8 paiku õhtul ning pärast esimeste sarnaste nimede leidmist olin nagu tulistel sütel. Mulle näis, nagu oleksin leidnud lõngaotsa, mis võimaldab lahti harutada eriti sassis kera. Heitsin magama kesköö1, ent kuna ma ei suutnud uinuda — nimed Pliniuse tekstist sagisid niivõrd mul peas —, siis süütasin uuesti lambi. Kontrollisin ühes vanas raamatus ühe koha nimetust ja jätkasin tööd. Äkki (aeg oli vist juba väga hiline) tuli mul meelde, et üks Niigeri-äärne rahvas — sonraid — kutsus Niigerit Isabariks, «isa» tähendab «jõgi» ja «bari» — «suur», kokku — «suur jõgi».

Sarnasus Dasibariga oli ilmne. Pliniuse tekst võis olla pisut muudetud, nimetus ise võis olla valesti transkribeeritud, taolisi juhtumeid esineb tihti. Ent kas ma tohtisin pidada probleemi lahendatuks? Otsisin edasi, lappasin leht lehe haaval läbi oma vana sonraikeelse sõnaraamatu, milles olin «tuhninud», viibides Timbuktu ja Gao piirkonnas Niigeri kalurite keskel. Mälu tuli mulle uuesti appi, üks detail sonraide folkloorist aitas mind õigetele jälgedele. Jõeäärsete rahvaste hulgas veel praegugi jutustatava legendi järgi oli jõe valitsejaks da-nimeline suguharu, kelle liikmeid kutsuti «vee isandaiks» või «jõe valitsejaiks», ning veel tänapäevalgi nimetatakse Niigerit puhuti «Da Isa Bari», mis tähendab «da suguharu suur jõgi». Dasibari oli seega lihtsalt Da Isa Bari kontraheeritud kujul ning tegemist oli tõepoolest Niigeriga. Vastupidi igasugustele ootustele selgus niisiis, et aastal 19 e. m. a. olid roomlased läbinud Sahaara põhjast lõunasse ja jõudnud Sudaani suure jõe äärde välja. Kell kuus hommikul, kui hakkas juba koitma, vajusin sügavasse unne, tundes end eepostes kujutatud lahingu võitjana.

Ärgates mõtlesin esmalt, et nägin und. Ent põrandal vedelesid kaardid, punase ja sinisega allakriipsutatud

märkmed olid öökapi aset täitval laual, tõendades, et ma siiski polnud näinud und.

Need tagasihoidlikud väikesed kaljumaalid või -joonised, kantud tundmatute poolt Tassili, Hoggari, Adrar-Iforase ja teiste paikade kivistele seintele, arvatavasti puhkehetkil, avaldasid meile seega saladuse, mille kallal hulk tarku mehi oli aastaid tulemusteta pead murdnud.

Mõistagi pole kõik minu järeldustega nõus. Loetakse vastuvõetavaks mõned, mis pole vaieldavad, teisi aga eitatakse. Loomulikult hajutaks Hoggarist või Adrarist leitud Augustus III leegioni kaunis raidkiri või roomlase täies relvastuses skelett kõik kahtlused, ent mu otsinguist hoolimata pole neid siiani päevavalgele toodud. See muidugi veel ei ütle, et neid tulevikus ei leita. Sattusin küll kord ühes Sefari koopas ilusale liivakivist plaadile, millele oli punase ookriga kirjutatud: «III LEGIO AUGUSTA. *Iter Praeter Caput Saxi*», kuid selle autorit polnud tarvis kaugelt otsida: Michel Brézillon lõi niisuguste vempudega aega surnuks.

Arheoloogilised uurimistööd sellel hiiglaslikul maal tegelikult alles algavad, siiani pole nad veel olnud küllalt ulatuslikud. Mõne aja pärast on uurijail kasutada transpordivahendid, mis asendavad arhailist kaamelit, kelle osutatud teeneid muide alahinnatakse, ning siis on juba võimalik kauem viibida neil raskesti ligipääsetavatel aladel. Osutub võimalikuks süstemaatiliselt uurida tuhandeid esiajaloolisest perioodist pärinevaid haudu, mis katavad kõrbe pinda Atlase eelmäestikust Niigeri kallasteni, ning selgub rida uusi tõsiasju.

XIII PEATÜKK

VÄLJASUREV HÕIM: TASSILI TUAREEGID

Djébrine muutub üha kärsitumaks ja leiab järjest uusi ettekäändeid, et laagrist eemal olla. Kuna jääme veel mitmeks nädalaks Sefarisse, ei jätku tema jaoks tõesti enam tööd. Kogu mäemassiiv on läbi uuritud ning peale paari eesli karjatamise, keda igaks juhuks hoiame laagri läheduses, et nad alati käepärast oleksid, pole tal mitte midagi teha. Ma ei saa temalt nõuda, et ta Djanetiga sidet peaks. Selleks on ta kahtlemata liiga vana, mäekurusid mööda ronimine muutub talle järjest raskemaks. Meie juures püsib ta seetõttu, et saab siit süüa ja rahalist tasu, mis on tema jaoks olulise tähtsusega. Tuareegile langeb harva osaks õnn saada neliteist kuud järjest kindlat palka. Kuid mehele, nagu Djébrine, kes üle kõige armastab vabadust, kes ei suuda taluda mingisuguseid kitsendusi, on see aeg pikk ja igav. Seda enam et ta säästud, mis oleksid võinud olla küllaltki suured, on kokku kuivanud. Harjunud juba iidsetest aegadest elama peost suhu, ei oska tuareeg raha koguda. Saanud mingi summa omanikuks, ei suuda ta enam Djaneti kioskite võlule vastu seista. Kõigepealt ostab ta endale nn. malta puuvillast riiet, mis on indigoga siniseks värvitud ja tubli läikega. Selle annab ta oma naise kätte, et too valmistaks talle avara gandura * ja saruali **, milledes ta siis omaste keskel uhkeldab. Olgu tuareeg rikas või vaene, riietusesemetega peab ta kehklema. Nii mehed kui ka naised on samuti väga maiad lõhnaõlidele. Eriti armastavad nad Bulgaaria roosiessentsi, mida nad kallavad endale peale nii rohkesti, et neid ümbritsev õhk ajab

---

* *Gandura* (araabia k.): tuunikaga sarnanev riietusese; araablastel on ta varrukatega, tuareegidel ilma. *(Tõlk.)*

** *Sarual* (araabia k.): väga laiad püksid. *(Tõlk.)*

iiveldama. Mehe taskute tühjendamisel aitab naine suuresti kaasa. Olles niisama edev kui mees ning pealegi ahne, ta lausa jumaldab läikivat gandurat ja erksavärvilisi kunstsiidist, pikkade narmastega, Lyoni manufaktuuridest pärinevaid salle. Neil sallidel on Meka mošee kujutis, mis annab neile ilmselt talismani väärtuse.

Djébrine on üks Tassili tuareege, kellel on kolmekümne aasta jooksul prantslastest kõige enam kasu olnud. Omades täiesti õigustatult parima teejuhi kuulsust, on ta juhtinud kõiki ekspeditsioone, kes on tulnud sõjalisel või ükskõik missugusel muul eesmärgil platood uurima, ning samuti ka mõningaid turiste, üksilduse ja miraaži nautijaid. Kuna ta oli ka meie meharistide rühmadele teejuhiks, pakkusid itaallased, kui Rhat veel nende valduses oli, ta pea eest kõrget hinda. Ent tema oli liiga kaval, et sattuda nende küüsi.

Djébrine on oma eluea jooksul teeninud palju raha, ent kui imelik see ka ei tundu, on ta praegu siiski vaene. Ta vaesuse põhjuseks on peamiselt asjaolu, et kõik kelmedaki suguharu liikmed on teda ära kasutanud. Kui ta tõi teed, suhkrut, teravilja, datleid, riidekangaid, olid kõik kohe ta külalisteks. Suguharu kõige kasutoovama mehena peeti temast kõikides laagrites väga lugu. See ongi üheks põhjuseks, miks ta nii hõlpsasti pääses itaallaste saadetud politseiagentide käest, kes püüdsid meelitada teda Rhatti, et ta seal lõksu langeks.

Djébrine on vana rebane, kellega tuleb kogu aeg kavaldada. Kuigi ma teadsin, et raskuste korral võib temale loota, pidin siiski ekspeditsiooni vältel pidevalt jälgima, et ta meile kahju ei teeks, võiks isegi öelda, mul tuli võidelda tema kui väljapressijaga, sest äärmiselt kasuhimulisena olid kõik vahendid (ning neid oli tal varuks palju) talle head küllalt. Mõnikord andsin talle järele — alt ta mind sealjuures siiski vedada ei saanud —, sest tundsin tuareege ja nende iseloomu juba hulk aastaid. Ei võinud ka jätta tähele panemata teeneid (mõistagi sai ta nende eest head tasu), mis ta oli osutanud meharistide salkadele ja meie ekspeditsioonile.

Tuareegide kommet aina manguda tunnevad kõik, kes on elanud nende keskel. Olgu nad kõrgemast või madalamast soost, kõik nad käituvad ühteviisi häbenemata, nii et isegi nendesse kõige paremini suhtuv inimene lõpuks raskustesse satub. Oma pideva mangumisega ei lase nad

sul hingegi tõmmata; vaevalt oled saanud nendega kontakti, kui nad juba küsivad teed ja suhkrut või nuruvad isegi särki su seljast. Kes ei oska end kaitsta, see võib nende juurest kergesti tagasi tulla paljana nagu porgand. Seda on juhtunud enam kui üks kord. Ning rumal oleks oodata nende poolt vähimatki tänulikkust. Aouanrhetis, kus me peatusime mitu nädalat, tuli näiteks ühel päeval meie juurde kolm kel-medaki suguharu tuareegi. Saanud teada meie viibimisest selles üksikus, teedest kauges paigas, olid nad teinud meie juurde jõudmiseks üle kaheksa kilomeetri pikkuse ringi. Kombekohaselt tervitasid nad kõigepealt mind ja võtsid siis istet tule ääres, millel meie boi Mohammed toitu valmistas. Söögi ajal tühjendasime ühiselt kastrulid ja jõime koos teed. Kuna meie puudetagavara oli lõpukorral, palusin üht neist, et ta tooks lähedal asuvast vadist pisut kütet.

«Kui sa raha annad, siis lähen, kui ei anna, ei lähe,» vastas too.

Ning ta jäi edasi oma kaaslaste kõrvale liivale põõnutama. Õhtusöögi ajal ilmusid kõik kolm jälle lõkke äärde. Nüüd tahtsin anda neile hea õppetunni. Tõin ettekäändeks, et meil on vähe puid ja andsin mõista, et nende jaoks toitu ei valmistatud. Tõsiselt pahastena tõusid nad püsti, tegid hästi väärika näo ja lahkusid hüvasti jätmata. Selline käitumisviis on tuareegidele täiesti omane. Peale otsese külalislahkuse pole neil ühiskondlikest kohustustest aimugi. «Tasuta ei mingit tööd,» näib olevat nende põhimõtteks eurooplastega suhtlemisel ja nad teevad midagi vaid siis, kui loodavad meilt mingit kasu saada. Nende vabanduseks olgu siiski öeldud, et kõrbetaolises looduses, kus nad elavad ja millega neil pidevalt tuleb võidelda, on neil elatusvahendeid tõesti napilt. Sahaara seadused on niisama karmid kui džungli omad. Omavahel käituksid tuareegid täpselt samuti nagu eurooplastega, kui nad elu alalhoiu mõttes lihtsalt poleks sunnitud üksteist abistama.

Tassili tuareegid, keda on umbes kolm ja pool tuhat ja kes elavad Prantsusmaaga peaaegu võrdsel territooriumil, on Sahaara suguharudest kõige vaesemad. Mööda Hoggarit või Sudaani rännates pole ma kunagi kohanud nii palju viletsust. Mõnel üksikul tuareegi perekonnal on korralik telk, kuna Hoggari laagrites käiks igaühele au pihta, kui ta ei elaks heas telgis, mis on õmmeldud hoolikalt valitud

muflooninahkadest ja kaunistatud tupsudega, millel on omakorda väga peenemaitselised, ent lihtsad ilustused. Kel-adžeri suguharu liikmete telgid seevastu koosnevad ainult aukudest ja lappidest. Telk, mida kombekohaselt peab omama iga värske abielupaar, on halvasti pargitud nahkadest ja naeruväärselt tilluke. Tassili elanikud on eelkõige troglodüüdid, millist asjaolu tingivad nende maa struktuur ja liivakivis leiduvad rohked looduslikud koopad. Seega käivad nad esiajalooliste inimeste, peamiselt neoliitikumiaegsete veisekasvatajate jälgedes, kes peale õlgedest hüttide, missuguseid võib leida paljudelt freskodelt, kasutasid koopaid köögina ja loomade ulualusena. Kohtasime mitut perekonda, kes elasid sellises tuhandeid aastaid vanas koopas kahe kividest müürikese taga, ning raske oli öelda, kas need müürikesed olid püstitatud hiljaaegu või hoopis esiajaloolisel perioodil. Kui küsisime koopa elanikelt, saime vastuseks, et nende teada on need alati seal olnud. Vahel eelistavad tuareegid küll püstitada endile uut eluaset, mis ei nõua ei aega ega kulu, sest kive leidub rikkalikult. Miks vajavad nad mõnikord uhiuut eluaset? Lihtsalt seepärast, et ühes või teises koopas elavat dženunid.

Nagu kõik tuareegid, on ka Djébrine äärmiselt ebausklik ja kardab vaime. Sattusin korduvalt peale, kui ta põletas sütel mingi väikese taime vastikult lehkavaid seemneid, et võimalikult kiiresti eemale peletada lähikonnas elutsevaid halbu vaime. Ta seletas mulle seda kõike äärmiselt tõsisena, peaaegu kinnitades, et on neid oma silmaga näinud ja oma kõrvaga kuulnud

Neis algelistes ulualustes, mis talve külma ja suve palavuse eest siiski teatud määral kaitsevad — meil oli endil võimalus kuueteistkümne kuu jooksul selles veenduda —, on sisustus äärmiselt primitiivne. Üks või kaks savipotti (mõnikord asendab neid poest ostetud emailkastrul), üks või kaks traadijuppidega kohmakalt parandatud puust kaussi, kulunud uhmer koos puust tambiga, kaks-kolm vana lusikat, katel vee keetmiseks, kaks emaileeritud nõgist teekannu, väike tamarindipuuhalust uuristatud vaas, mida kasutatakse kitsede lüpsmisel ämbrina, samast materjalist lehter, nii üks kui teine kaetud mustusekihiga, üks või kaks veelähkrit, väike lähker, mis täidab kirnu aset, — ja ongi kogu majapidamisse kuuluv varandus. Kõik need esemed on igivanad, kuid sellest pole midagi,

vaesus on siin niivõrd tavaliseks nähtuseks, et ei häiri enam kedagi.

Naised pole siin nii osavad kui mujal. Mõned nendest küll tegelevad mingil määral nahkade töötlemisega, kuid pargivad halvasti ja nende valmistatud sadulakotid on kvaliteedilt vägagi keskpärased. Hoggarist ja Adrar-Iforasest pärit sadulakotid on aga seevastu äärmiselt kaunid. Kuigi viibisin Tassilis korduvalt, nägin seal vaid üksikuid korralikult tehtud sadulakotte.

Hoggaris oskavad kõik naised valmistada mõne tunni jooksul vanast nahatükist mugava sandaalipaari, kuid Tassili naised on selle töö unustanud, ning kõik käivad nii talvel kui suvel paljajalu, mis siinsel kiviklibul pole sugugi mõnus. Kui nad tahaksid pisutki vaeva näha, oleks kingsepatöö neile küllaltki tõhusaks tuluallikaks.

Kel-adžeri suguharu liikmed saavad sissetulekut ainult oma kariloomadest ja puukoormatest, mida nad Djanetis müütavad. Seda on väga vähe, eriti kui arvestada, et aastas õnnestub ühel majapidamisel parimal juhul müüa umbes kakskümmend kitse, mõni nael võid, mõned veelähkrid, paarkümmend koormat puid, kokku umbes 70—80 tuhande frangi eest, kusjuures perekonnas on viiskuus liiget, lapsed kaasa arvatud.

Kuna neil pole küllaldaselt kaameleid, ei soorita nad ka karavaniretki Sudaani ega võta osa soola kaevandamisest Amadroris, nagu seda teevad kel-hoggari suguharu liikmed.

Alatoitlus on nende juures üldine, paljud perekonnad on sunnitud leppima ühe söögiajaga päevas. See koosneb kas datlipudrust või tadželast (õhuke, juuretiseta taignast kook, küpsetatud kuumas tuhas), millele lisatakse veidi haput piima ja üks või kaks lusikatäit võid.

Lapsed, kes on juba kitsekarjuse eas, püüavad endale ise toitu hankida. Nad peavad jahti sisalikkudele ja väikestele närilistele, keda kutsutakse gundideks ning kes on tähelepanuväärselt vilkad. Sisalik või gundi on taolisele jõnglasele heaks biifsteegiks, kuid talvel nägime neid tihti tagasi tulemas tühjade kätega, sest loomad ei väljunud oma urgudest. Sellistel puhkudel tulid lapsed söögiaegadel meile külla ja kraapisid hoolikalt kastrulite põhjad puhtaks. Ka täiskasvanuil ei ole midagi sisaliku või gundi vastu, ent kui laagris on lapsi, jätavad nad need siiski neile, teades, et noortel on alati hea isu. Kõhtude poolest

sarnanevad need inimesed muide kaamelitega, sest nad on võimelised alla neelama kõikvõimalikke taimi, eriti meelsasti valesparglit, mis on väga kibe, merobka * seemneid, laukapuu marju, metsikult kasvava hapuoblika lehti. Vahel õnnestub neil püünisraudadega kätte saada jänest või šaakalit, ning siis on alles pidupäev! Mõni suurepärane kütt tapab aeg-ajalt ka muflooni või gaselli, kuid seda juhtub siiski haruharva.

Hoolimata tervest välimusest ja heast vastupidavusest rännakutel põeb suurem osa tuareege alatoitluse tagajärjel rahhiiti. Loomulik valik on siin karm, sest laste suremus ulatub peaaegu 50%-ni. Djébrine'il, kellel kahest abielust oli olnud kokku kaksteist last, on neid nüüd ainult kuus ning neist kuuest üks ei ela ka enam kaua. Lapsed kasvavad üles vähimagi ettekujutuseta hügieenist. Elades loomade keskel, pakub neile lõbu imeda kitsesõnnikut ja määrida end kokku kitsede uriiniga, kusjuures emadel ei tule mõttessegi lapsi selles takistada. Nende alati vesistele silmadele istuvad kärbsed, põhjustades konjunktiviiti, oftalmiat ja trahhoomi, millest nad kogu elu jooksul ei vabane. Paljud tuareegid on füüsiliste puudustega: kohtasime mitmeid inimesi, kellel olid lamppõiad, sünnipäraselt deformeerunud käed või jalad või kes vaatasid kõõrdi. Vigased hambad on nende juures tavalised, olles põhjustatud tõenäoliselt vitamiinide või kaltsiumi puudusest.

Talvel on toidupuuduse tagajärjed kõige saatuslikumad. Harva kohtab laagrit, kus ei leiduks haigeid. Siinsed nomaadid pole külma vastu piisavalt kaitstud. Enamasti kannavad nad mingit vana õhukest puuvillast kehakatet; villaseid riideid neil ei ole. Kõik kaebavad «külma üle kontides», nagu nad ütlevad, ning mis on üks liigesereuma liike. Talve kardavad nad üle kõige, kuna see on halastamatu ja viib nõrgemad kaasa. Talvel, mille veetsime tuareegide juures, surid üks Djébrine'i naistest ja ta tädi mõne nädala jooksul. Djébrine ise ja ta kuueteistkümneaastane, skeletiga sarnanev poeg Matal oleksid peaaegu läinud sama teed. Kuulsime mitmetest surmajuhtumitest naaberlaagrites. Ent mingil juhul pole tuareegid nõus minema Djanetti, et lasta end ravida nende tarbeks ehi-

---

* *Merobka* (araabia k.): taim, mida sageli võib kohata Sahaara kesk- ja lõunaosas. *(Tõlk.)*

tatud suurepärases haiglas. Nagu nende maa mufloonidki, eelistavad nad surra oma kaljude vahel. Kui Djébrine mõnikord läheb haiglasse ravile, siis seetõttu, et tema on üks edumeelsemaid mehi Tassilis. Ent nii mitmeski suhtes on ta jäänud samasuguseks nagu teised.

Ühel päeval, läinud omaste juurde laagrisse, leidis ta ühe oma poegadest rästiku hammustuse tagajärjel raskesti haigena eest. Selle asemel et saata kedagi meie laagrisse seerumi järele, mille olemasolust ta oli teadlik, kuna olin talle mitmel korral sellest rääkinud, eelistas ta traditsioonilist ravimeetodit — sisselõike tegemist hammustatud jäsemesse ja vere väljaimemist. Sellest on aga vähe kasu, eriti kui hammustus on sügav ja selles leidub rohkesti mürki. Haige seisund halvenes, kuid õnneks juhtus Djaneti meharistide rühma leitnant sealt läbi minema ning jõudis veel õigeaegselt abi anda.

Djébrine usub muide rohkem kompvekkide kui seerumi ravitoimesse. Niisuguse veendumuse omandas ta isikliku kogemuse põhjal. Mõni aasta tagasi salvas ka teda rästik ja ta vaakus kolm kuud elu ja surma vahel. Niipea kui ta end pisut paremini tundis, läks ta Djanetti arsti juurde. Arst vaatas ta jala üle, konstateeris, et haav on paranenud, ja soovides Djébrine'i tervenemise puhul rõõmustada, kinkis talle karbitäie kompvekke. Saamata selle sõbraliku žesti mõttest aru, kugistas Djébrine karbi sisu alla, nagu oleks see olnud ravim. Nüüd tundis ta end veelgi paremini ja kinnitas hiljem, et nimelt sellel päeval olevat valu lõplikult kadunud.

Koolisse suhtuvad tuareegid samasuguse eelarvamusega nagu arstiteadusse. Nad keelduvad saatmast oma lapsi Djanetti, kuigi kooli administratsioon on nõus laste toiduja ülalpidamiskulud enda kanda võtma.

«Ei,» ütles mulle Djébrine, «me pole loodud elama savist majades ja õppima arvutama nagu kaupmehed. Meie, Tassili tuareegid, oleme loodud elama oma kivide vahel koos oma kitsede ja kaamelitega, ainult niiviisi. Taoline elu meeldib meile. Nii elasid meie isad ja vanaisad. Praegu pole meil enam mingit väärtust, seda me teame, kuid me ei ole ka kel-džaneti suguharust ja oma lapsi me kooli ei saada.»

Kel-džaneti suguharu liikmed elavad oaasis, kasvatavad palmipuid, harivad maad, saadavad oma lapsed kooli, töötavad ehitustel, samuti ka kokkadena või teenijatena

prantslaste juures jne.... Nende inimeste vastu tunnevad tuareegid kõige suuremat põlgust, kuigi nad mõistavad, et elutase oaasis on nende endi elutasemega võrreldes sootuks kõrgem.

Tahtmatult küsid endalt, mis saab Tassili tuareegidest kõige lähemas tulevikus. Veendunud kaljuelanikena ja uuenduste suhtes tõrksate inimestena, kes alatoitluse tagajärjel on füüsiliselt küllaltki nõrgad, kelle veri on sagedaste sugulasabielude tõttu rikutud, näivad nad olevat määratud kadumisele suhteliselt lühikese aja jooksul. Võib muidugi vastu väita, et Hoggari tuareegide suhtes ennustati täpselt sama juba viis aastakümmet tagasi, ning et praegu nad elavad küllaltki hästi. Nende arv on isegi kahekordistunud, kuid ka nende elutingimused on tunduvalt paranenud. Nende Tassili vennad on hädavaevalt oma rahvaarvu säilitanud, nende olukord pole aga põrmugi paremaks muutunud. Kas leiduks siin mingi abinõu? Põhiliseks probleemiks oleks kohalike ressursside suurendamine. See oleks ainus võimalus anda uut elujõudu sellele inimesterühmale, kelle minevik on olnud kuulsusrikas, kuid kes praegu on hääbumas.

Tassili tuareegid etendasid tõepoolest kunagi ajaloos tähtsat osa. Sajandeid olid nad Fessani tunnustatud peremeesteks, nende juhid valitsesid Hoggarit, nende kontrolli all oli Tripolist Sudaani viiv suur karavanitee, mis tõi head kasumit. Nende pealinna Garama järgi hakati nende rahva liikmeid kutsuma garamantideks. Garamantide kuulsus ulatus koguni teisele poole Vahemerd, kui nad koos meie esivanemate gallialastega võtsid Hannibali juhtimisel osa lahingutest Trebia ja Cannae all ning Trasimenuse järve ääres, kusjuures nemad moodustasid küllaltki tähtsa osa ratsaväest. Nende langus algas araablaste sissetungiga, kes nad Fessanist välja tõrjusid. Selle asemel et tunnustada võõraste võimu ja võtta vastu muhamedi usk, eelistasid nad tõmbuda Tassili kaljude varju, kuhu araablased ei söandanud neile järgneda. Ent kuna neid oli liialt palju, võttis maad nälg. Suguharude vahel tekkisid lahkhelid, paljud olid sunnitud emigreerima parema pinnasega ja väiksema rahvaarvuga aladele. Suured rühmad jäid peatuma Aiiri. Hiljem sundisid uued saabujad, kes samuti paremat elupaika otsisid, esimesi emigrante edasi liikuma ning nii jõudsidki need Tšaadini välja. Seal segunesid nad neegritega ning tänapäeval on neil oma tua-

reegi-päritolust ainult ebamäärane mälestus. Sellest ajast peale on Tassilis toimunud loomulik selektsioon. Kelle jaoks pole jätkunud toitu, on olnud sunnitud lahkuma.

Hiljem, enne prantslaste tulekut, elasid Sahaara tuareegid, kes olid asustanud Hoggari ja Ajjeri, oaasielanike riisumisest ja Sudaanis vangilangenud orjadega kaubitsemisest. Niiviisi, relv käes, mujalt seda nõutades, mida nende oma maa neile ei suutnud anda, hoidsid nad endil elu sees. Need ajad on möödunud ning jääb vaid loota, et nad ei kordu. Kuid Tassili tuareegide traagiline olukord püsib, sest kuna nad on sunnitud elatuma oma kivise platoo ressurssidest, on nende elu küllaltki vilets.

Tuareegide kohalikke ressursse peaks saama suurendada, võttes arvesse, et nende peamiseks elatusallikaks on karjakasvatus. Seega on karjamaade küsimus kõige olulisem. Ent karjamaa tähendab ühtlasi ka vett. Tassilile tuleks anda tagasi tema neist aegadest pärinev rohelus, kui siin leidsid küllaldaselt toitu elevandid, ninasarvikud, kaelkirjakud ja hiiglasuured härjakarjad. Kas see oleks teostatav? Kahtlemata, kui teadlased suudaksid ühel heal päeval tekitada kunstlikku vihma. Ent nii kaugele me praegu veel jõudnud ei ole, kuigi sellel teemal on väga palju kirjutatud. See oleks olukorrale ainsaks lahenduseks, sest ma ei taha uskuda, et tuareegid emigreeriksid Edjelé naftaallikate juurde.

Kui nad seda siiski teevad, siis tuleb harjuda mõttega, et Sahaaras pole enam neid näokatetega inimesi, neid uljaid, sümpaatseid teeröövleid, kes sajandeid olid Sahaara valitsejaiks ja kelle paljas nimi juba sundis oaaside ja Sudaani vaeseid neegreid ja isegi nende araablastest naabreid hirmust kangestuma.

XIV PEATÜKK

KAHETEISTKÜMNEKIHILINE FRESKO

Töö Sefaris jätkub. Michel Brézillon ja André Vila maalivad hommikust õhtuni. Nende tehtud koopiate kvaliteet on nüüd laitmatu. Asume Micheliga kahekesi huvitava fresko kallale, mis osutub seninähtutest kõige keerukamaks. See paikneb madalas liivapõrandaga koopas ja on üle üheksa meetri pikk. Lähemal uurimisel selgus, et see koosneb kaheteistkümnest maalikihist, millest igaüks pärineb erinevast ajastust. Kõik kihid on väga vanad, maalitud enne veisekasvatajate perioodi. Lajoux aitab mind kalkale kopeerimisel, kuid ikkagi kulub meil selleks terve nädal. Kui asume kopeeritut värvima, muutub töö veelgi komplitseeritumaks, sest kalkal on ju ainult kontuurid. Paljud kujutistest on pealekuti asetuse tõttu osaliselt tuhmunud, üsna mitmed aga tublisti rikutud. Seetõttu peame töötama äärmiselt ettevaatlikult. Oleme sattunud ainulaadsetele kaljumaalidele (ma ei usu, et abee Breuil mulle selles suhtes vastu vaidleks). Iial pole ükski arheoloog seisnud nii rohkete ja nii korrapäratult asetsevate freskokihtide ees. Vahel lähevad Micheli ja minu arvamused lahku: Michel näiteks väidab ühe kohta kahest kihist, et see asub peal, mina aga olen veendunud vastupidises.

Pritsime kaljuseinale vett, et elustada värve, ja püüame tabada paremat valgust. Hüvakult tulev külgvalgus toob paremini esile punased ja kollased ookritoonid, vasakpoolne aga rõhutab valgeid ja rohekaid varjundeid. Seetõttu peame ühe ja sama fresko-osa juurde erinevatel kellaaegadel ikka ja jälle tagasi tulema. Taolise pideva kontrollimise tulemusena jõuame lõpuks ühisele arvamusele. Ent selline töötamisviis võib ka viia ebaõigete järeldusteni ja on küllaltki väsitav, sest tihti tuleb meil olla väga

ebamugavas asendis. Sinna pole aga midagi parata, ainult niiviisi saame igast teostuslaadist parema ettekujutuse, mis võimaldab meil hiljem lahendada äärmiselt tähtsaid arheoloogia-alaseid probleeme. Värvides koopiaid kohapeal, oleme sunnitud freskode iga osakese lahti mõtestama. See meetod pole võrreldav ühegi teisega, ei lihtsa kopeerimisega kalkale ega isegi fotografeerimisega infrapunaste kiirte abil. Neid meetodeid võib kasutada ainult täiendavaks kontrollimiseks, iseseisvatena on nad ebapiisavad.

Kohtame oma freskol uuesti väikseid lillaka ookriga maalitud figuure. Need näivad kuuluvat kõige vanemasse kihti. Domineerivad siiski valged, punase ookriga piirjoonestatud mufloonid. Need läbivad rongkäiguna fresko terves pikkuses. Ent siin on ka elevante, üks kaelkirjak, hobusega sarnanevaid antiloope ja mingist teisest perioodist pärinevaid mufloone. Olles maalitud kollase ookriga ja ääristatud punasega, erinevad need valgetest mufloonidest pikkade karvade tõttu kaelal ja jalgadel. Mufloonid kuuluvad ümarapealiste «Marsi elanike» koolkonda ja on maalitud samades värvitoonides kui needki. Freskol leidub ka kaks ümarapealist inimfiguuri ning valgega maalitud, peente, saledate liikmetega inimeste kujutisi. Üks neist šokeeris Micheli ... ja ta süüdistas mind, et sunnin teda kopeerima «ebasündsaid» stseene! Üleval on sõda kujutav stseen vibudega relvastatud inimestega. See kuulub veisekasvatajate perioodi maalidekihti.

Täheldan hämmastusega, et need sõdalased on tegelikult naised, kusjuures igaühel on ainult üks rind. Naisi-vibukütte me siiani kohanud ei ole, nad on meile täiendavaks materjaliks kummaliste veisekasvatajate kohta. Ent kas neil ainult näib freskol olevat üks rind või oli see neil tõesti amputeeritud? Meenuvad Behanzini amatsoonid, verejanulised naised musta kuninga ihukaitseväest, kes lasksid endal parema rinna ära lõigata, et see neid sõjalistel harjutustel ei segaks. Kas veisekasvatajatel olid samuti amatsoonid?

«Väikeste mufloonide fresko» — nii me ta lõpuks ristisime — osutus väärtuslikuks andmeteallikaks. Tänu sellele saime kindlaks määrata kõigi kaheteistkümne kihi kronoloogilise järjekorra, mis omakorda andis võimaluse varasemate tähelepanekute najal saada selgemat ettekujutust esiajaloolise kunsti arenemisteest Tassilis.

Ütlen nimme «kunsti arenemisteest», sest elanikkonna üksteisele järgnevus on omaette küsimuseks. Teeme küll kindlaks, et freskod esinevad erinevas kujutuslaadis, kuid miski ei anna alust väita, et kujutuslaadi muutumine oleks olnud sõltuvuses rahvastiku muutumisest või et mingi maalikiht oleks olnud seotud mingi kindla inimesterühmaga. Võib ainult öelda, et enne veisekarjuste Sahaarasse tulekut oli siin ilmselt mustanahaline elanikkond. Mis faunasse puutub, siis see ei näi epohhide vaheldudes olevat läbi teinud märkimisväärseid muudatusi, mis viitaksid kliimamuutustele. Otse vastupidi, näib, et siinne fauna on olnud väga pikka aega küllaltki stabiilne, sest samu loomaliike kohtame nii vanematel kui ka veisekasvatajate perioodist pärinevatel maalikihtidel. Alles hobuse perioodil, mida tähistab sõjakaariku ilmumine, on märgata fauna tunduvat muutumist. Freskodel ei esine enam suuri loomi nagu jõehobu, ninasarvik ja elevant (kaelkirjak, antiloop ja jaanalind püsivad). Sahaara kõrbeks muutumine algas seega ilmselt IV ja II aastatuhande vahel enne meie ajaarvamist. Peab ühtlasi märkima, et Tassili kunstnike loomad ei anna täielikku ülevaadet ajastu faunast.

Teisest varjualusest, millele andsime nimeks «Suur tsirkus», saime samuti rea väga huvitavaid andmeid stiilide arenemise kohta. Siin kohtab pealekuti asetsevates kihtides ülekaalukalt ümarapealiste inimeste kujutisi. Aegade jooksul näib see stiil olevat läbi teinud hulga muudatusi, mille erinevaid variante meil on oluline tundma õppida. Ent missugune töö see on! Mõned maalid asuvad maapinnast nelja meetri kõrgusel ja nende juurde jõudmiseks tuleb olla lausa tasakaalukunstnik. Meie kokkupandav raudredel on aja jooksul saanud tublisti kannatada. Kohendasime teda küll kuidagiviisi nöörijuppide abil, ent tunneme, kuidas ta meie jalge all ohtlikult kõigub, kui võitleme tuulega, mis meil lehti kergitab ja meie ümber liivapööriseid tekitab. Tuleb end teisiti abistada, asetada joonistuslauad üksteise peale. Lõpuks õnnestub meil pärast väsitavaid töötunde ühiste pingutuste tulemusena teha koopia kogu tervikust, mille suurus on üle kümne ruutmeetri. Ainult mõned liiga kõrgel asuvad ja liiga kustunud figuurid jäävad meie pintslitele kättesaamatuks. Veendume taas, et esiajaloolised kunstnikud kasutasid taolises kõrguses maalimiseks tellinguid, sest maapinna kõrgus vahepeal muutunud ei ole.

Loodame, et kunagi saame oma töö ja vaeva eest ka väärilise tasu. Ent esialgu tuleb meil leppida ühe ja sama nuudlitoiduga, mis ootab meid nii hommikul kui õhtul. Kesine lohutus!... Ka isoleeritus hakkab juba mõjuma rusuvalt.

Päris unustatud me oma kaljude vahel siiski ei ole. Igal pühapäeval sõidab Alžiirist tulev postilennuk meie peade kohalt üle. Meeskonnaliikmed on meile tuttavad. mõnega neist oleme koos sõitnud, mõnda oleme kohanud Djaneti sööklas. Meie asukoht on neil teada ja nad tervitavad meid iga kord tiibade kõigutamisega. Meie lehvitame neile oma laagrist.

Ent ühel päeval kerkis üks lennukeist kõrvulukustaval mürinal ootamatult meie kohale, lennates nii madalalt, et koopad kaikusid ja meil oleksid peaaegu trumminahad lõhkenud. Meie pilootidest sõpradel harilikult niisugust kommet ei olnud. Lajoux, kes istus parajasti ühel kaljurünkal, et teha panoraamvõtet, tõstis võõra tervitamiseks instinktiivselt käe. Seejärel tuli ta pisut hämmeldunult meie juurde ja me naersime kõik koos piloodi vembu üle.

Kuid kaks päeva hiljem saabusid laagrisse mu kunagine teejuht Sermi ja veel üks tuareeg, mõlemad väsimusest kokku langemas. Sermi ulatas mulle ümbriku, millel tundsin ära meie sõbra Rossi, Djaneti sõjaväeposti ülema käekirja:

«Kallis Lhote! Äsja Djanetis maandunud DC 3-e piloot teatas mulle, et nägi Tassilis eurooplast, kes meeleheitlikult kätega vehkis, paludes ilmselt abi. Saatsin otsekohe teie juurde kaks tuareegi. Kui selle mehe signaalid midagi tähendasid, saatke Sermi kiiresti tagasi. Kui need olid mõeldud lenduri tervitamiseks, siis palun oma noormeestele öelda, et nad taolist nalja enam ei teeks. Sõbralikult tervitades R.»

Lugesin kirja meestele ette. Nende ilmest oli näha, et hambuni relvastatud tuareegide saabumine neile muret valmistas, et nad kartsid mõnd halba uudist. Ent vaevalt jõudsin lugemise lõpetada, kui rahutus vallandus üldiseks naerupuhanguks.

Sermi ja ta kaaslane olid kõndinud kaks ööpäeva järjest, sest nad ei teadnud meie laagri täpset asukohta. Esmalt olid nad läinud Jabbareni, seejärel Ti-n-Bedjedj'i ning lõpuks Tamriti, kus nad olid leidnud meie kuu aega vanad jäljed. Tuareegid on kahtlemata suurepärased jäl-

jekütid, nende võrratu oskus jälgedest kõike välja lugeda räägib nende tähelepanuvõime kohta nii mõndagi.

Kogu selle aja jooksul polnud nad midagi söönud, sest nad ei olnud kohanud ainsatki hingelist. Nüüd olid nad nagu meie isegi ära teeninud nuudlitoidu, ent kahekordse portsjoni ja nii rohke teega, kui süda himustas.

Rahustasin Rossit ja tänasin teda soojalt, sest see vahejuhtum tõendas, et Djanetis meid ei unustata, et meil on seal sõbrad, keda võime häda puhul arvestada.

Sefaril oli meie jaoks varus rohkemgi huvitavaid leide. Esiteks suur figuur, mis on vaevalt nähtav, sest ta värvid on niivõrd tuhmid ning paiguti rikutud. Figuur kannab harjaga kiivrit, mis sarnaneb muinas-Kreeka kiivriga. Tegemist on Jabbareni «Antinea» tüüpi kujutisega: samasugune tuhkjashall värvitoon, samasugune punaste paeltega kinnitatud soeng, samasugused valged piirjooned. Erakordselt väärtusliku kunstiteosena on ta, nagu mitmedki teised samasse koolkonda kuuluvad tööd, raskesti lahendatavaks mõistatuseks. Vadi vastaskaldal asuval maalil on kujutatud suurt neegritari. See on maalitud juba arenemisastme läbiteinud ümarpeade stiilis. Ta nägu on kaetud. Samal seinal leidub rohkesti väikseid veisekasvatajate-aegseid kujutisi. Need ei paku ainet mõistatamiseks, kuid kujutavad äärmiselt realistlikke, hämmastavalt elulisi stseene. Näiteks ülekeevalt temperamendikas vibuküttide lahing, kus vastaspoolte emotsioonid on selgelt edasi antud.

Sadade leidude hulgas väärib mainimist veel üks. Vaatasime Lajoux'ga kõik varjualuste seinad läbi. Kuna meie kinooperaatoril oli rohkem aega kui ta kaaslastel, uuris tema esimesena uusi paiku, ning kui ta midagi huvitavat leidis, läksime koos seda vaatama. Olime just terve rea varjualuseid läbi käinud ja kavatsesime laagrisse tagasi pöörduda, kui silmasin auklikus kaljus mustavat nišši.

«Kas sa sinna vaatasid?»

«Ei,» kostis Lajoux, «see nurk ei näi maalide jaoks sobivana.»

«Vaatame siiski järele!»

Koobas on võrdlemisi hästi varjatud, pikk ning pole sugugi võimatu, et teda kunagi kasutati eluasemena. Seinu lähemalt silmitsedes märkasime pikka punast joont, mis

kolmes kohas katkes. Tavaliselt suudan mõningate tunnuste järgi peaaegu alati kindlaks määrata, missuguse maalikihiga ja missuguse ainestikuga on tegemist, isegi kui maal on väga luitunud või tolmukorra tõttu täiesti tuhm. Ent siin ei öelnud ähmased jooned mulle midagi, ma ei suutnud eristada ühtegi detaili.

«Päh,» jõudis Lajoux otsusele, «lihtsalt tähtsusetud kriipsud!»

Vett meil enam polnud, et seina niisutada, ja gelta juurde oli tükk maad. Ütlesin siiski Lajoux'le: «Mine ikkagi vett tooma, usun, see tasub vaeva. Kui me ka midagi ei avasta, on mul vähemalt süda rahul.»

Väikesest lähkrist pritsitud vesi polnud veel jõudnud seina mööda alla niriseda, kui me juba tõime kuuldavale imetlushüüde. Sest vesi tegi ka seekord imet, tuues nähtavale kolm stiliseeritud neegrimaski. Need asetsevad kõrvuti, ühel ja samal kõrgusel, ning neid võiks pidada moodsa sisedekoratsiooni motiivideks. Nina ja suu on neil huvitavalt visandlikud, nägu lihtne ovaal. Kogu tervik võtab seina pikkusest enda alla kaks meetrit. Uurinud teost tähelepanelikumalt, märkasin soengutes mitut erivärvilist paralleelset paela, mis täpselt sarnanevad meie kiivrikandja paeltega. Kasutatud on sama tuhkjashalli värvitooni ja samasugust valgega ääristatud punast ookrit. Stiilide ega ainestiku vahel pole vähimatki sugulust, ent ometi on tehnika identsus vaieldamatu.

Nähtavasti harrastasid ühe ja sama ajajärgu kunstnikud nii naturalismi kui ka sümbolismi. Pole võimatu, et need teosed on egiptuse ja neegrikunsti kokkusulamise tulemus, et nad võivad olla tunnistuseks rahvaste kooseksisteerimisest, rahvaste üheaegsest olemasolust, kes olid saanud mõjutusi ühelt poolt kreeka-egiptuse kultuurist ja teiselt poolt neegrite kultuurist. See aga näitab omakorda, kuivõrd suurt huvi Tassili freskod teadlastele võivad pakkuda.

Tagasiteel sattusime veel kahele võrratule teosele. Ühel neist oli kujutatud veidrat looma. See oli enam kui meeter pikk, maalitud kollase ookriga, ääristatud punasega ja suure triitoni sarnane. Teisel oli hiiglasliku metssea taoline loom esileulatuvate kihvadega, kes pärines «Suure Jumala» epohhist.

Ja lõpuks meie rännaku viimane tulemus: märkasime, et kõik väljapääsukohad orust olid kivimüürikestega sule-

52. Sefar. Suur jumal palvetavate naistega. Ümarpeade perioodi langus-ajajärk (kaljuseinalt tehtud foto)

53.
Sefar. „Kreeka"
sõjamees.
Veisekasvatajatele
järgnenud
periood, kus
avaldub Egiptuse mõju

54. Detail keskmisest maskist. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju (foto on tehtud kaljuseinalt)

55. Sefar. Stiliseeritud neegrimaskid. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju

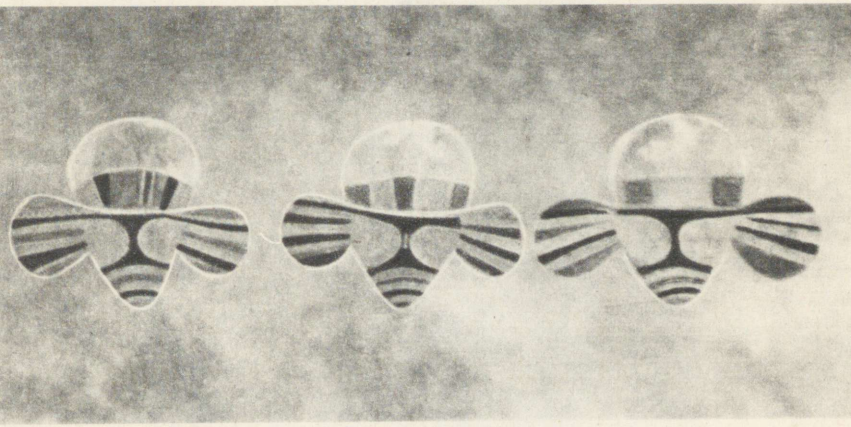

56. Sefar. Negatiivis käed. Veisekasvatajatele järgnenud periood (foto on tehtud kaljuseinalt)

57. Sefar. Amatsoonide koobas. Kitsed ja maalitud käsivars. Veisekasvatajatele järgnenud ja veisekasvatajate periood

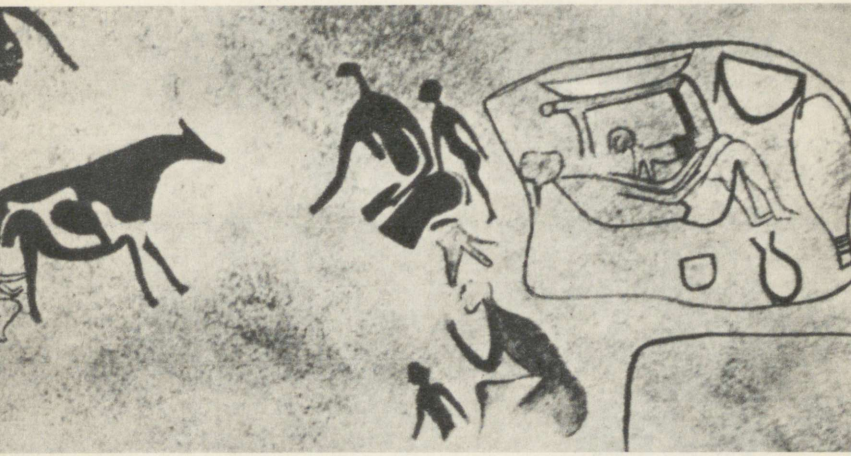

58. Sefar. Laste koobas. Veisekasvatajate periood

59. Sefar. Neegritari tänava koobas. Vibukütt ja koer. Veisekasvatajate periood (foto on tehtud koopaseinalt)

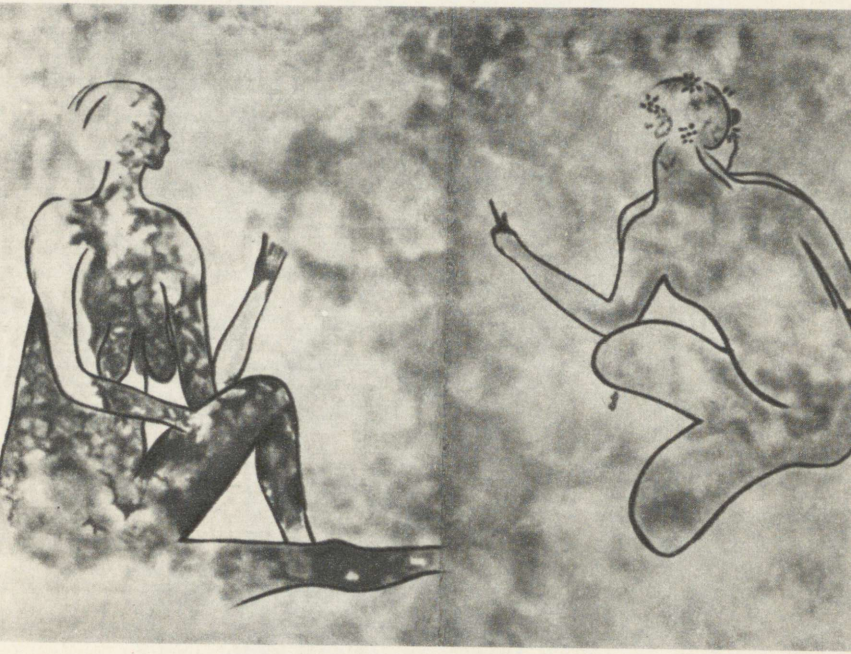

60. Sefar. Istuvad mees ja naine. Veisekasvatajate pericod

61. Sefar. Mehed kolmikhaigiga. Ümarpeade vanem periood

62. Sefar. Tantsivad mehed ja naised maskides. Ümarpeade hilisem periood, kus avaldub Egiptuse mõju

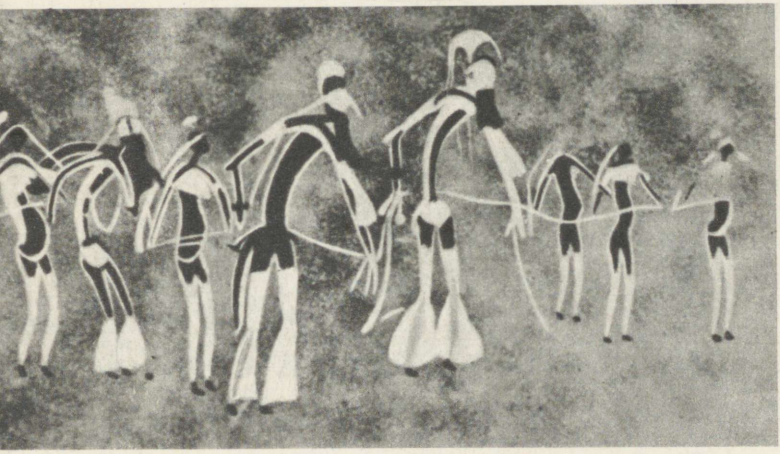

63. ja 64. Tin Abou Teka. Sõjavanker. Tuhatnelja kihutavate sõjavankrite periood

65. Ala-n-Edoument. Sõjavanker. Tuhatnelja kihutavate sõjavankrite periood

66. Adjefou. Kaksikkolmnurgakujulised mehed. Tuhatnelja kihutavate sõjavankrite ja ratsahobuse periood

67. Adjefou. Suur kaelkirjak. Erinevad perioodid

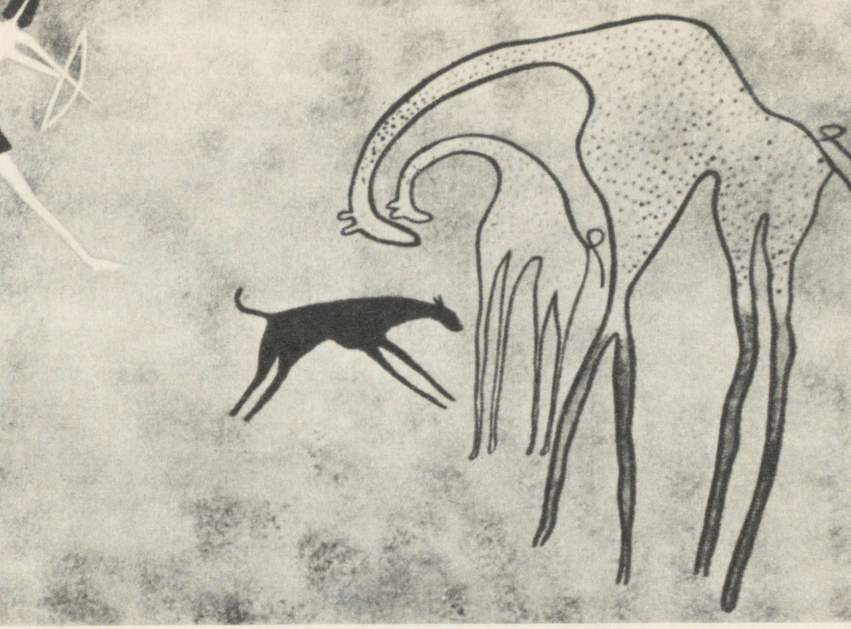

68. Adjefou. Jaht kaelkirjakule. Ratsahobuse periood

69. Adjefou. Jaanalinnud ja antiloobid. Ümarpeade periood

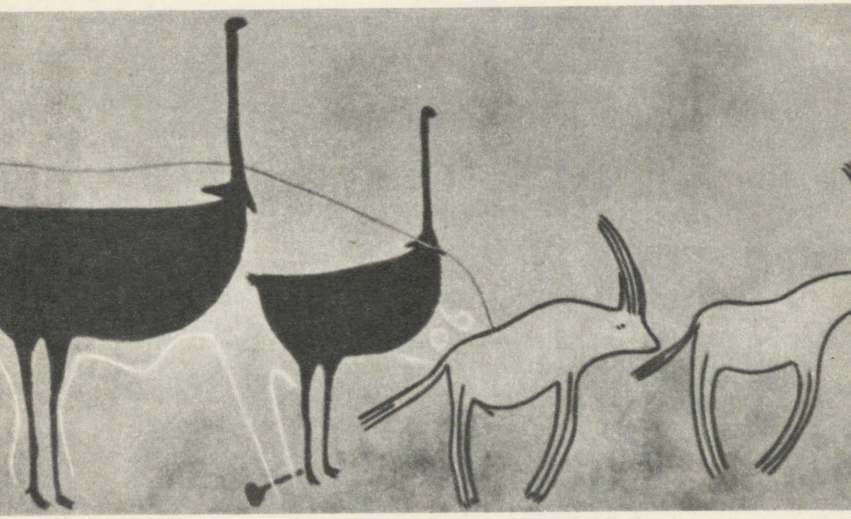

70. Adjefou. Loomapeaga kütid. Veisekasvatajate periood

71. Ouan Abou. Kaelkirjakute võitlus. Veisekasvatajate periood

72. Tassili ahelik Tafaleleti ümbruses

73. Kivikõrb Tamriti ümbruses, Ti-n-Bedjedj'is

74. Teravad kaljud Sefarist põhja pool

tud, et seisime nagu mingis väikeses kindlustatud laagris. Taolisi paiku olin ma juba kohanud Jabbarenis ja Ouan Abous, ning kuna kõigis kolmes kohas leidus veisekasvatajate-aegseid kunstiteoseid, siis oletasin, et see kaitsesüsteem pärineb tollest perioodist. Pealegi leidsime Sefaris koridorkäigust, millele andsime nimeks «Neegritar», madalama osa keskelt kolm muistse hurtsiku põhja. Nende kontuurid olid veel hästi nähtavad ja meenutasid kujult varjualuste seintele maalitud hurtsikuid.

Laagris ootasid meid sootuks teistsugused avastused. Jõudsid kätte esimesed palavad ilmad ja kõikjale ilmusid rästikute jäljed. Tapsin esimese rästiku metsiku oliivipuu all, mille ümber me Lajoux'ga tiirlesime, lootes leida mõnd selle õit. Ükski kogu maailma herbaariumidest neid veel ei oma. Teise rästiku leidsin kahe sammu kaugusel meie telkidest, kus ta oli end kivi varjus kerra tõmmanud pärast edukat uurimisretke meie kööki. Kolmandale sattusin artapõõsa all, kui näitasin Michelile teed äsja avastatud gelta juurde. See oli juba lausa rünnak! Kusagil mujal ei ole me näinud nii palju rästikuid kui Sefaris. See paik on neile paljunemiseks erakordselt soodne, sest tuareegid on siin väga harva laagris ja miski ei sega roomajate elu.

Kohe pärast siiajõudmist oleks Lesage peaaegu saanud hammustada. Ta astus ühest rästikust mõnekümne sentimeetri kaugusele. Kui Vila, kes looma märkas, Lesage'i hoiatas, hüppas too tagasi, muutudes näost lumivalgeks. Ta pidi end tükk aega koguma ja rääkis juhtunust veel mitu päeva tagantjärele. Kohtumine oli tõesti rabav, sest tegemist oli päratu suure emasloomaga, kelle pea oli sajasuulisest * rahast tublisti suurem. Lesage nägi rästikut hirmu tõttu muidugi veelgi suuremana. Esimese ehmatusega, ja kuna ta oli teadlik, missugusest ohust ta imekombel pääses, tõotas ta süüdata kohe pärast Marseille'sse tagasijõudmist Notre-Dame de la Garde'i kirikus niisama pika vahaküünla kui too rästik. Ent taevas ise teab, kui pikana ta sellel hetkel rästikut kujutles!

Prantsusmaale naasnud, pidas ta tõepoolest sõna, kuid

---

* Sajasuuline münt vastab oma suuruselt umbes meie kolmekopikalisele. *(Tõlk.)*

nõudis, et ekspeditsioon võtaks küünla hinna enda kanda. Michel, kes vastutas kassa eest ja oli selle küllaltki viletsast seisukorrast teadlik, vastas Lesage'ile, kusjuures kõik teda toetasid, et tõotuse andjaks ei olnud ekspeditsioon, mistõttu tema kanda ei jää ka kulud. Me kõik läksime siiski pühakotta. Ent rästiku pikkus oli juba kahanenud rästikupoja pikkuseks ja vahaküünal, mis pidi olema kolm meetrit viiskümmend sentimeetrit pikk, oli võtnud tavalise küünla mõõtmed!

Suve jooksul muutus meie laager tõeliseks loomaaiaks. Vila kogus dobe, neid okkalise sabaga ja iseloomult väga rahuarmastavaid sisalikke, kellele loodusteadlased on andnud nimeks *Uromastix Acantherinus*. Neid loomakesi oli tal igas suuruses ja ta hoidis neid köögi kõrval, olles sidunud neile nööri ümber keha, et nad ei pääseks vabadusse. Tal õnnestus muide viia nad elusalt Pariisi, kus nad praegu viibivad ühes vivaariumi osakondadest. Meil oli samuti kaks väikest jänesepoega. Leidsime need ühest Sefari vadi tihnikust, kus nende vanemad ringi kargasid. Toitsime neid piimapulbriga, kuid üks neist suri juba paari päeva pärast. Teine kodunes hästi ja sõi peagi isukalt noori võilillevõrseid, mida talle tõime. Õnnetuseks jäi ta kast liialt kauaks päikese kätte, kui pöördusime Djanetti tagasi, ja ta suri liigse palavuse tõttu.

Üheks kasvandikuks oli meil veel noor tuareegipoiste püütud gundi. Ka tema kodunes hästi. Kõik need loomad moodustasid toreda pere just nagu Noa päevil. Ent veeuputusest polnud juttugi! . . .

XV PEATÜKK

LANGEVARJUDE KASUTAMINE

Ekspeditsiooni varustamise küsimus muutub iga päevaga teravamaks. Osa toiduaineid on juba otsas, suhkrutagavara hakkab lõppema, jahust on kottides järel veel ainult üks neljandik. Iga kord kui palun Djébrine'i hankida kaameleid või eesleid, pomiseb ta midagi oma näokatte varjus ja kinnitab, et läheduses polevat ühtegi laagrit. Igatahes kaamelid olevat nüüd all, Admeri ergi karjamaadel. Kapten Rossi Djanetis on samuti võimetu mulle koormaloomi hankima. Kas oleme tõesti sunnitud töö lõpetama?

Kutsun Djébrine'i uuesti enda juurde, näitan talle peaaegu tühje jahukotte ja küsin, kas tal on tahtmist edaspidi kive sööma hakata, sest üsna varsti võib niisugune väljavaade meid oodata.

«Ei,» vastab ta, «olen neid oma elu jooksul juba küllalt näinud. Ja kui nad kõlbaksid süüa, ei oleks kel-medaki suguharu inimesed nii kõhnad, sest kive leidub meie maal ohtralt.»

Lõpuks ilmub meie teine teejuht Agaoued ühel hommikul nelja eesliga. Väike karavan asub kiiresti Djaneti suunas teele. Posti hulgas, mille ta meile kahe päeva pärast toob, on teade: palve, mille esitasin paar nädalat tagasi toiduainete saamiseks langevarjude abil, on leidnud toetust ja rahuldatakse niipea, kui selleks soovi avaldan.

Hakkan kohe Djanetti minema. Teel uurin tähelepanelikult ümbrust, et leida varustuse allaviskamiseks sobivat kohta. Kaljude keskele, kus me laagris oleme, on võimatu langevarje heita. Nelja kilomeetri kaugusel meie asupaigast, Sefari ja I-n-Itineni vadi ühinemiskohal satun avarale lagedale platoole. See on küll pisut kaljune, kuid siiski ainuke sobiv koht, muud valikut meil ei ole.

Jõudnud Djanetti, saan teada, et «Junkers 52», mille meeskond oli avaldanud soovi meid abistada, on purunenud stardiraja lõpus, kui ta suundus lühiajalisele lennule. Surma sai üheksa inimest. Kaks meest pääsesid imekombel raskete vigastustega. Lennuk ise oli täielikult rusudes.

See katastroof muutis kõik jälle küsitavaks. Otsustasin minna Alžiiri, kus pidin ühtlasi kohtama Prantsusmaalt tagasipöördunud Guichard'i. Mõtlesin korraldada temaga koos meie freskode esimese näituse.

Alžiiris vaagisime õhujõudude staabi ohvitseridega langevarjude allaheitmise võimalusi. Alžeeria minister andis oma nõusoleku. Igaüks püüdis mu ülesannet kergemaks muuta. Meie ekspeditsioon oli võitnud laialdase populaarsuse, ja kui meie raskustest teada saadi, soovisid kõik meid abistada.

Otsustati, et «Nord 2500», mis anti sõjaväevõimude poolt meie käsutusse, teeb esmalt vahemaandumise Fort-Flatters'is, kus naftaotsijad samuti varustust ootavad.

Esimese Djanetti sõitva postilennukiga saatsin laagri suunas teele uue värvatu, maalikunstnik Lesage'i. Andsin talle kaasa Brézillonile edasiandmiseks täpsed instruktsioonid. Brézilloni ülesandeks oli juhatada operatsiooni maapinnal. Toonitasin eriti järgmist:

1. Langevarjud heidetakse minu poolt valitud alale neli kilomeetrit meie laagrist lõuna pool.

2. See ala (suurusega 5×5 m) tuleb nurkades märgistada joonistuspaberi ribadega, mis tuleb kinnitada kivide abil. Need märgid peavad olema paigaldatud kolm-neli päeva enne operatsiooniks ettenähtud kuupäeva, et paik meile näha oleks, kui lendame Djanetti.

3. Tuleb valmis seada suitsuraketid, millest meil oli laagris väike tagavara. Vajalikul momendil näitavad need tuule suunda maapinnal.

4. Lajoux ja Vila olgu valmis filmima ja fotografeerima seda Kesk-Sahaara mägedes esmakordselt asetleidvat operatsiooni.

5. Lajoux tulgu kohe pärast operatsiooni Djanetti, et järgmisel päeval minuga koos osa võtta aerofotode tegemisest.

6. Nõudsin, et kõik oleks ette valmistatud toiduainete laagrisse transportimiseks ning langevarjude ja konteinerite Djanetti tagasiviimiseks.

5. mai hommikul kell 5.30 kohtusime Maison-Blanche'i lennuväljal operatsioonist osavõtva sümpaatse meeskonnaga. Kohal olid: kapten Flachard, lennukikomandör; leitnant Mothe, teine piloot; seersant Leblanc, navigaator; vanemseersant Lassibille, radist; veltveebel Cabaret, mehhaanik. Meeskonnale lisandusid veel kapral Vasseur, parašütist, konteinerite allaheitmise spetsialist, ja noor fotograaf Charles Scherlé, varustatud aerofotode tegemiseks kohase aparaadiga.

Baaris leidsin eest mulle varasemast ajast nii hästi tuntud eskadrilli-õhkkonna. Mõned minutid lõbusat, pisut ärevat seltsimehelikku vestlust, seejärel kiire kontroll, ja lennuk tõusiski õhku, et sõita lõuna suunas.

Esimene vahemaandumine toimus Ouarglas, kus panime osa koormat maha ja võtsime peale uut. Seejärel jõudsime Fort-Flatters'i. Taas mahalaadimine ja kütuse tankimine. Nüüd võtsime kursi Djanetile. Kui olime juba üsna Tassili lähedal, istusin teise piloodi kohale, et abistada komandöri orienteerumisel. Kartes kursist kõrvale kalduda ja siinses kivirägastikus laagri otsimisega liialt aega viita, jätkasime lendu Djaneti suunas. Jõudnud oaasi kohale, võtsime minu kaardil Djébrine'i juhiste järgi ligikaudselt tähistatud marsruudile vastavalt suuna Sefarile.

Esimene ülelend ei andnud tulemusi. Hakkasin juba kahtlema, kas mu kaaslased on tähised õieti paigaldanud. Ent sel juhul oleksid nad vähemalt suitsurakettidega endast märku andnud. Pöörasime ringi ja võtsime uuesti suuna Djanetile. Seekord lendasime pisut rohkem ida pool. Silmasin kohe Tamritit, siis Djanetist Rhatti viivat teed ning jõudsimegi kaljurägastiku kohale, mis pidi endast kujutama Tin Abou Teka, Ti-n-Tazarifti ja Sefari mäemassiive. Kuid ma ei näinud midagi. Tegime pöörde vasakule. Guichard, kellel oli tagumise pikksilma juures parem vaatlejaasend kui meil, märkas esimesena valgeid paberiribasid. Need tähistasid platood väga selgesti. Kohe märkasime ka maapinnale tõmmatud suurt ringjoont, mille keskel seisis: SEFAR. Too ringjoon oli tehtud otse meie laagri tsentrumisse ja paistis meile hästi selgelt. Mu kaaslased olid teinud tubli töö. Navigaator määras kindlaks täpse nurga ja langevarjur heitis otse ringi kohale raskusega varustatud kirja. Selles teatasin Brézillonile, et langevarjude allaheitmine on järgmisel päeval kell 7.

Mõni minut hiljem maandusime õnnelikult Djaneti lennuväljal, kus sõjaväeposti ohvitserid ja Lesage meid juba ootasid.

Terve järgmine päev kulus konteinerite valmisseadmisele. Vasseur, langevarjude allaheitmise spetsialist, oli usinasti ametis, paigutades laadungit pajuvitstest mahutitesse, tõmmates need rihmadega kõvasti kokku, kinnitades hoolikalt langevarje. Kogu see töö polegi nii lihtne, nagu võiks arvata, ning nõuab küllaltki suuri kogemusi. Kuid äkki Vasseur peatus: neljateistkümne paki jaoks oli ainult kaheksa langevarju! Kuus pakki otsustati seetõttu niisama alla visata. Ent need tuli uuesti lahti teha ja eraldada asjad, mis kukkudes võisid kannatada saada. Jahu, jahutooted, kuivatatud juurvili, sool ja seep võeti välja ning pakiti laiadesse kottidesse, kus oli tublisti õlgi. Seejärel paigutati need lennukisse.

Kindlaksmääratud päeval kell 7 lendasime üle Sefari. Silmasime platool oma kaaslasi, kes olid süüdanud suitsuraketid. Tuareegid vaatasid seda pealt. Viskasin alla kirja, teatades, et kuus pakki saabuvad programmile mittevastavalt langevarjudeta ja et selleks ajaks tuleb kõigil platoolt lahkuda.

Teinud Sefari kohal laia pöörde, jõudsime platoo juurde tagasi. Kõik olid oma kohtadel. Lennuki uks võeti eest. Pakid, mida kavatsesime langevarjude abil alla heita, olid kinnitatud piki kabiini jooksva trossi külge. Jäi vaid lükata nad üksteise järel tühjusse. Teine piloot Mothe, kes istus taga ja oli telefoni abil ühenduses juhikabiiniga, kus olime meie kapten Flachard'iga, jälgis manöövrit ja pidas meid sellega kursis.

Kui tahtsime esimese paki alla heita, selgus, et mu kaaslased olid ikka veel platool. Kapten otsustas ettevaatuse mõttes veel pisut oodata. Asusime tegema uut ringi. Lendasime 100 m kõrgusel, nagu see taolistel puhkudel on ette nähtud. Nendes tiirutamistes Sefari päikesekullaste kaljude kohal oli midagi meeliülendavat. Ent milline viirastuslik pilt võib veel avaneda kõrgemal, kui all kogu vaatevälja ulatuses kõrgub päratu suur kaljudemeri!

Jõudsime taas platoo kohale ja nägime kergendustundega, et ekspeditsiooni liikmed valmistusid eemalduma.

Määranud kindlaks heitenurga ja andnud tavakohase eelteate, vajutas kapten sireeniga ühendatud pedaalile. See oli signaaliks: lennuk kaldus kergelt ühele küljele. Vasseur andis pakile tõuke ja see libises sügavikku. Tugev õhuvool tekitas lennukis tolmupilve. Meie parašütist oleks kahtlemata välja paiskunud, kui ta poleks olnud laia rihmaga terastrossi külge kinnitatud.

Kott langes platoo idapoolsele servale. Nägime, kuidas kerkis hiiglaslik tolmupilv ja kuidas poisid ehmunult jalga lasksid.

Leitnant Mothe ütles mikrofoni:

«See on jahu, kott läks lõhki!»

«Tuhat ja tuline,» sajatas kapten, «nöörid olid liialt pingul. Laskun veidi madalamale.»

Meie all laius pikk valge riba. Nüüd oli platoo alles hästi märgitud! Aga miks Brézillon oma kaaslastega õigeaegselt ei lahkunud, nagu oli kästud? Loodetavasti nad nüüd taipasid!

Kordasime sama manöövrit viiel korral. Kottide allaheitjatel — Guichard ja Lesage abistasid parašütisti — oli tegemist küllalt. Vaevalt oli üks kott alla saadetud, kui lennuk jõudis uuesti platoo kohale ja kabiinis hakkas sireen undama. Kõik kotid langesid viperusteta ettenähtud maa-alale.

Kapten teatas, et kottide allaviskamise operatsioon on lõpetatud ning et ta tõuseb 200 meetri kõrgusele, et hakata langevarje alla heitma. Lendasime igaks juhuks 150 m kõrgusel veel kord üle platoo ja saatsime alla kolmanda raskusega varustatud kirja, milles teatasime, et asume kaheksat ülejäänud pakki maapinnale toimetama.

«Tähelepanu! Valmis?» Sireen lennuki tagaosas hakkas uuesti undama ja lennuk kaldus kergelt ühele tiivale. Väga nõrk tõuge, ning taevas avanes imeilus punane õiekroon ja laskus graatsiliselt maapinna suunas. Võrdlemisi tugev tuul viis teda õigest suunast pisut eemale, nagu võis näha suitsurakettide järgi. Seekord oli Brézillon teate kindlasti kätte saanud. Langevarju laskumine võttis veidi aega, poistel näis olevat temaga tükk tööd.

Heitsime samal viisil alla teise, seejärel kolmanda konteineri. Nende langevarjud olid valged. Äkki kostis lennuki tagaosast müra. Leitnant teatas:

«Langevarju rihmad katkesid allaviskamisel, konteiner purunes maapinnale jõudes.»

«Sellest kõrgusest kukkudes läks kõik pihuks ja põrmuks!» ütles kapten mulle.

Heitsin pilgu nimekirjale. Selgus, et konteiner nr. 5 sisaldas suhkrut, jahu, soola, jahutooteid. Maapinnal laiuva tähekujulise valge laigu suuruse järgi võis näha, kui tugev oli olnud põrge ja kui suur oli tekkinud kahju.

Kolm järgnevat konteinerit jõudsid õnneks hästi pärale. Avanes viimane, roheline langevari: operatsioon oli lõppenud. Peab ütlema, seda oli juhtinud meistrikäsi. Kaks pakki küll purunes, ent Tassili pinnas on ka midagi erakordset... Pealegi on taolised juhtumid seda laadi operatsioonidel vältimatud.

Kasu olime saanud tublisti. Ekspeditsioonil jätkus nüüd toiduaineid kaheks ja pooleks kuuks. Esmakordselt oli meil rikkalikult kartuleid, apelsine, sibulaid, pekki, tursakala jne. Lisaks veel täiesti valmis kreemid, keedised, küpsised, mis muudavad me juba hulk aega üksluise menüü vaheldusrikkamaks.

Veel viimane pilk meie all kiiresti selja taha jäävale platoole ning kapten andis täisgaasi. Teinud kaljudemere kohal toreda tiiru, tõusis koormast vabanenud lennuk noolena taevalaotusse, — niivõrd ootamatult, et kõik kabiinis olijad, kes selliseks vahepalaks polnud sugugi ette valmistatud (meie sümpaatne komandör sai jälle oma tahtmist mööda tegutseda ja naeratas rõõmsalt), leidsid endid võrgu põhjast. Nad moodustasid imenaljaka inimkehade puntra. Guichard oleks peaaegu oma piibu alla neelanud ja Lesage sai tohutu muhu otsaette. Üks neist, ma ei mäleta enam kumb, pidas kabiini seinal käeulatuses rippuvat väikest pika kummivoolikuga lehtrit mikrofoniks ja avas juba suu, et situatsiooni meile kirjeldada. Ent viimasel hetkel ta märkas, et too riist oli mõeldud hoopiski meeskonnale põie tühjendamiseks! Sõjaväelennukites on ju püütud muuta kõik äärmiselt lihtsaks.

Võtsime rahulikult kehakinnitust, ajasime juttu ja meie «lastiheitjad», kes juba olid toibunud, meenutasid oma seiklust naerusui.

Teel olles märkisime ära kohad, kust kavatsesime järgmisel päeval aerofotode tegemiseks üle lennata. Minu soovil sõitsime esmalt üle Tamriti imekauni kanjoni ja seejärel Aroumi kaljude kohal. Tundsime ära Aouanrheti ja

Jabbareni mäemassiivid (kui süütuna näis Tassili ülevalt vaadatuna!) ning, olles sõitnud Ihéririni välja, võtsime suuna otse Djanetile.

Lajoux samal ajal jooksis Tafaleleti poole nii kiiresti, kui ta musklis jalad võtsid, kaasas kaamera ja filmirullid langevarjuoperatsiooni ajal tehtud võtetega. Ta tahtis saata need võimalikult rutem ilmutamisele. Õhtul kell 20 pidi Annexe'i džiip viima ta mäe jalamilt Djanetti.

Kella 22 paiku ilmus Lajoux sööklasse ja jutustas meile, missugusena langevarjude allaheitmine maapinnalt vaadatuna välja nägi. Laagris olid ilmselt kõik edukalt kulgenud operatsioonist vaimustatud ja väga rõõmsad, mõeldes sensatsioonilistele toitudele, mida nad nüüd saavad valmistada. Mis tuareegidesse puutub, siis nemad olid olnud äärmiselt hämmeldunud, nähes langevarje taevast laskumas. Sellest sündmusest räägitakse Tassilis kindlasti veel kaua.

Järgmisel hommikul kell 7 tõusime uuesti õhku. Lajoux oma kaameratega oli samuti kohal. Eelmisel päeval olime proovinud teha lennuki all oleva luugi kaudu vertikaalvõtteid. Fotograaf Scherlél tuli selleks heita kõhuli ja pista pea luugist välja. Guichard ja Lesage hoidsid tal jalgadest kinni, et ta välja ei libiseks ja et tugev õhuvool teda kaasa ei viiks. Ent selline asend osutus äärmiselt ebamugavaks ning rasket fotoaparaati, mis tal kaelas rippus, oli niiviisi väga tülikas käsitseda. Mõistsin, et taolises ohtlikus asendis, üks kolmandik kehast tühjuse kohal, ei tule töötamisest midagi välja. Risk tundus mulle niivõrd suurena, et tegin korralduse filmimine katkestada.

Piirdusime külgvõtete tegemisega ukses oleva avause kaudu, millel võtsime klaasi eest. Lajoux filmis kõiki mäemassiive, kus leidus maale. Ent ta oli korduvalt sunnitud oma töö katkestama, sest tal hakkas halb, kui lennuk kaldus küljele või sattus kanjonite kohal õhuaukudesse. Meil õnnestus siiski saada Tassilist üle kahesaja foto. See on küllaltki suur kogus ja vajalik täiendus maapinnal tehtud võtetele.

Lendasime Ihéririni, et pildistada sealset väikest kultuurikeskust ja seda ümbritsevaid rohkeid järvi. Mõned neist on üle kilomeetri pikad, olles suurimateks Sahaaras. Kapten Rossi andmetel pidi Ihériri ja Aharari vahel olema

hiiglaslik islamieelne monument. Leidsime selle vaevata üles. Olles püstitatud mäeharja nõlvale, jättis ta meile sügava mulje oma ebaharilike mõõtmete tõttu. Ta diameeter näis ulatuvat üle saja meetri. Monument oli laia ovaali kujuline. Märkasin ta sisemuses võtmeaugutaoliselt laotud kividerida. Tuareegidelt saadud andmete kohaselt olevat siia maetud üks nende muistsetest kuningannadest. Meil õnnestus mälestusmärki pildistada. Nägin lennukist ümbruskonnas veel rohkesti teisi samalaadseid, kuid hulga tagasihoidlikumate mõõtmetega haudu. Need paiknesid lagedatel kohtadel, orienteeritult ida suunas. Piirkondades, kus leidus maale, me haudu ei kohanud. Võimalik, et neil ei ole omavahel seost.

Lennukist alla vaadates jõudsin mõne hetke jooksul selgusele Tassili pinnareljeefi suhtes. Kaljude jalamilt oli üldvaate puudumise tõttu võimatu niisugusele tulemusele jõuda. Tihtipeale olin endalt küsinud, kuidas on võimalik, et ühe ja sama geoloogilise formatsiooniga platool leiduvad kõrvuti tasased alad, kuplikujulised mäemassiivid, liivakivist sammastikud jne... Tassili kogu liivakivimass oli ilmselt kunagi tükeldunud neljakandilisteks tahukateks. Mõnede geoloogide arvates toimus see külgsurve tõttu. Niisuguseid oma esialgse kuju säilitanud alasid oli näha rohkesti. Lennukist torkasid nad kohe silma, kuna maapinnal ei olnud me neid peaaegu tähele pannud. Tahukaid üksteisest eraldavad praod, olles erosioonile kättesaadavamad, olid jäänud viimase rünnata. Aegade jooksul uhuti ja uuristati neid ebaühtlaselt, mille tulemusena platoo meenutab tänapäeval neljakandiliste tükkidena lahtilõigatud riisikooki. Vastavalt sellele, kas erosiooni toime on olnud tugevam või nõrgem, kujunes ka liivakivi pind: lihtne neljakandiline ala läheb üle ümmarguste tippudega viiludeks, väga tihedaks, üksteisesse lõikuvate kivide metsaks, seejärel harvemini paiknevateks teravikeks, mis pärinevad erosiooni eelviimasest faasist. Erosiooni viimase faasi tulemusena teravikud purunesid, muutudes lihtsalt nukkideks. Kõik need erinevad pinnavormid esinevad kõrvuti, mistõttu Tassili reljeef ongi nii vaheldusrikas. Me ei sattunud kunagi kahele ühesugusele mäemassiivile. Taoline struktuur on ühtlasi põhjuseks, miks meil alati oli tunne, nagu viibiksime varemetelinnas, millel olid oma väljakud, oma peatänavad ja rohkesti kõrvalisi tänavakesi. Tassili struktuuriga on ka seletatav,

miks siinsed alad olid esiajaloolise perioodi inimestele elamiseks sobivad, samuti asjaolu, miks me siit nii palju kaljumaale leidsime.

Kui paradoksaalsena see ka ei tundu, aitas lennuk, tänapäeva tehnika saavutus, lahendada mineviku probleeme.

XVI PEATÜKK

EKSPEDITSIOONI LÕPP

Täiendus tagasitulnud Guichard'i ja uustulnuka Lesage'i näol andis meile võimaluse ettenähtud tööd Sefaris lõpule viia. Kõik mäemassiivis leiduvad freskod olid arvele võetud, igaühele oli ta ülesanne kätte näidatud ja kõik pingutasid end nüüd koopiate tegemisega. See oli raske ja väsitav töö. Tihti sundis liivatorm meid seda katkestama, vahel isegi mitmeks päevaks. Tormiga on võimatu kalkat seinale kinnitada ja paratamatult tuleb pintslid käest panna. Väga palavate ilmade tulekuga kaasneb siin ühtlasi ka tuulteperiood. Kahel korral jäime äikesevihma kätte. Vadis vesi lausa vahutas ja meie geltad, mille veevähesuse pärast me juba muret tundsime, täitusid silmapilkselt.

Lajoux kasutas vaikuseperioode, et filmida ja fotografeerida massiivi maalilisemaid paiku. Ühel päeval läks ta meie tavalisest marsruudist kõrvale, suundudes kaljuderühma poole, kus me siiani maale ei olnud märganud. Tema tähelepanu köitis suur pruun laik, mille kontuurid aga ei võimaldanud oletada, kas oli tegemist freskoga või mitte. Hakanud asja vastu huvi tundma, kutsus ta kolm seltsimeest kaasa ja nad asusid neljakesi seina pesema. Järjekordselt taastusid vee toimel värvid ja kontuurid, ning kõik neli jäid suu ammuli vaatama nende ette ilmunud maali. Nad olid avastanud, ilma seda ise aimamata, ainulaadse teose, mis kuulus kõigi aegade kõige kaunimate kunstitööde hulka. Mida see kujutas? Meest ja naist, ei midagi rohkemat. Ent missugust meest ja eriti veel missugust naist! Maalitud punase ookriga ja loomulikus suuruses, istus naine oma kaaslase vastas. Ta büst oli haruldaselt kaunite proportsioonidega, selg sirge, pea kergelt ettepoole kallutatud, piht nõtke, hoiak täiuslik ja

sündimatu. Ta rasked, kummis rinnad kuulusid juba ime-tanud naisele. Üks ta jalgadest oli välja sirutatud, teine kõverdatud, kusjuures tulid esile ta põlve harmooniline kumerus ja peened kõõlused. See oli erakordselt täiuslik teos, mis inimkeha tundmise poolest vääris kreeklasi ja võrdus renessansiaja kaunimate maalidega. Oma dimen-sioonide tõttu moodustasid mõlemad figuurid sügavat muljet jätva terviku. Teadmine, et selle kunstiteose olid loonud kiviaja inimesed, kutsus meis esile hämmastuse ja imetluse.

Kes olid selle suurepärase maali autoriteks? Veisekas-vatajate perioodi inimesed!

Olen veendunud, et hiljem, kui oleme oma koopiad kokku kogunud, kui asjatundjail on võimalus neid oma tahtmist mööda uurida, siis näevad nad meie veisekasva-tajate perioodi kunstnikes realismi vaieldamatuid meistreid. Need kunstnikud ei maalinud mitte ainult loomi, vaid ka stseene igapäevasest elust, mida enne neid keegi nii ulatuslikult polnud käsitlenud. Seega on Tassili maalid uueks väärtuslikuks täienduseks ülemaailmse kunsti varasalve, kus nad tunnustatud meistrite tööde hulgas pälvivad aukoha.

Veel mõned nädalad pingutavat tööd ja me võime kerge südamega ning rahuldustundega lahkuda selle võimsa esiajaloolise linna suurepärastelt kaljudelt, teades, et uurimata maale siia enam ei jää. Oleme tõepoolest teinud koopiad kõikidest siinsetest maalidest, välja arvatud ainult «liivakoletis», mis on niivõrd suur, et tema kopeerimine osutus tehniliselt võimatuks.

Viimastel Tassilis veedetud päevadel otsustasin saata Guichard'i ja Lajoux Tahilahisse ülesandega teha koopiad maalidest ühes 1950. aastal avastatud koopas ja külastada ühtlasi Ihériri lähedal asuvat keskust ning selle rohkeid vesistuid. Tuli arvestada kümnepäevast rännakut mööda küllaltki üksluist platood. Djébrine hakkas teejuhiks ja karavan, võtnud kaasa toiduaineid üheks kuuks, asus teele Ti-n-Bedjedj'i ja Iddo vadi kaudu. Ent kummalise vahe-juhtumi tõttu olid meie rändurid üsna varsti sunnitud peatuma. Ühel ilusal hommikul nakatas üks halvasti väl-jaõpetatud kaamel kõiki teisi rahutusega, põhjustades kogu karavanis segadust. Loomad viskasid oma koormad maha. Joonistuslaud, kaamerad, raadioaparaat, mille Gui-chard oli Alžiirist kaasa toonud, toiduainetekotid, vee-

lähkrid — kõik vedelesid umbes saja ruutmeetri suurusel alal segamini paisatuna nagu lahinguväljal. Kõigele lisaks laskis süüdlane ise jalga ning Djébrine tunnistas end võimetuks teda tagasi tooma. «Juhuslikult» olid läheduses tuareegide laagrid. Kolme päeva pärast pidid toimuma pulmad, millest kavatsesid osa võtta kõik ümbruskonnas elavad kel-medaki suguharu liikmed, kokku umbes sadakond inimest. Djébrine kinnitas, et tema pole suuteline leidma desertööri asemele uut kaamelit. Polnud vähimatki kahtlust, kogu see lugu oli peenelt kokku sepitsetud. Meie teejuht tahtis lihtsalt veeta need pidupäevad kohaliku rahvaga. Ent Guichard ja Lajoux lasksid end ninapidi vedada.

Poistel tuli söömingust-joomingust osa võtta, puukida end täis keedetud kitseliha ja karaskit ning kuulata nii päeval kui öösel tamtammi. Nii põhjalikult, et väike karavan jõudis Ihériri nädalase hilinemisega...

Ihérir on väike, üsna omapärane oaas. Seal elab umbes kümmekond neegritega segunenud tuareegide perekonda, kellest igaüks harib oma põldu. Oaasis leidub palme, rohkesti viigipuid ja isegi üksikuid viinapuid. See on kõige veerikkam ala Kesk-Sahaaras. Ning omapärane nähtus — järved järgnevad siin üksteisele vadide sängides katkematu ahelikuna. Mõne pikkus ulatub kilomeetrini ja sügavus kümne-kaheteistkümne meetrini.

Need veekogud on väga kalarikkad. Kunagi sain siit hämmastavalt head saaki. Ent nüüd ei meelitanud kaladerohkus ekspeditsiooni liikmeid nende järvede kallastele. Kohalikud inimesed murdsid hämmastunult pead, miks küll valged siia tulid. Viimased sagisid edasi-tagasi ümber salapärase, kaameli seljast võetud keppidehunniku. Peagi moondusid kepid, kinnitatuna otsapidi kokku, mingiks kahe terava otsaga sõrestikuks. Tollele riistale tõmmati lõuendist ja kummist kate. Ning Djébrine'i ümber kogunenud tuareegid, suuremas vaimustuses kui iial varem, nägid äkki järvepinnal hõljumas omapärast habrast sõiduriista. Guichard istus sellel osavasti kaksiratsa ja see ületas reipalt laineid lõhestades noolena järve.

Peagi jooksis kohale kogu küla, tuues kuuldavale vaimustushüüdeid. Prantslastel oli kindlasti kuradiga leping sõlmitud, kuidas nad muidu võisid olla nii targad! Kõigepealt meelitasid nad taevast alla tonnide viisi toiduaineid (kõik olid meie operatsioonist kuulnud) ja nüüd liiguvad

nad mööda vett just nagu pardid, kes mõnikord Ihériris alla laskuvad! Kui mõlemad rumid * mõnuga puristades vette hüppasid — veest olid nad ju nii kaua puudust tundnud —, jõudis pealtvaatajate vaimustus haripunktile. Tuareegid ujuda ei oska, nende jaoks oli see ebatavaliseks sündmuseks. Djébrine hüüdis naerust vappudes: *«Agaru! Agaru-kufar!* (konn! konn-kristlane!)»

Ent Guichard ja Lajoux sellega veel ei piirdunud. Olin teinud neile ülesandeks selgitada, kas Ihériris on veel krokodille. Minu väikese kajakiga, millega olin juba sõitnud Niigeril ja mõnel Hoggari veekogul, saavad nad uurida kõiki Ihériri järvede abajaid ja kaljusoppe, kuhu jalgsi ei pääse. Kesk-Sahaaras oli krokodille viimati nähtud Ihériris. Prantslaste esimese Tassilisse suundunud ekspeditsiooni ajal oli kapten Touchard näinud Ihériris rohkesti nende roomajate jälgi. Kaks aastat hiljem, kui kapten Niéger Ihériris käis, tappis üks ta allohvitseridest seal krokodilli. Selle topis on praegu Alžiiri ülikooli zooloogialaboratooriumis. Elukas oli vaevalt kaks meetrit pikk. Teise, umbes niisama pika krokodilli tappis 1924. aastal leitnant Beauval. Pole kahtlust, need loomad ei saanud iga päev küllaldaselt süüa, millega on ka seletatav nende väike kasv. Et neid veel nendes järvedes nii kaua leidus, on lausa ime.

Krokodillide kohta, kes ju on tuntud lihasööjatena, on tõesti kummaline, et nad ilmsest alatoitlusest hoolimata elasid neis järvedes sajandeid. Kuid see on ühtlasi suurepäraseks tõendiks, et Sahaaras kunagi oli niiske kliima, ajajärgul, kui Sahaarat läbis põhjast lõunasse hiiglaslik jõgedevõrk, mille kallastel Tuneesia šottide fauna segunes Niigeri ja Tšaadi faunaga.

Tänapäeval on krokodillidele Ihériri järvedes ainsaks toiduks kalad ja aeg-ajalt mõni jooma tulnud kits või koer . . . Ent tuareegid on valvsad, nad ei jäta naljalt oma loomi järelevalveta.

1934. ja 1935. aastal käisin mitme Ihériri järve ääres, kuid ei näinud nende roomajate ninaotsagi. Ka mu katsed leida nende jälgi või väljaheidet jäid tagajärjetuks. Kohalikud inimesed kinnitasid, et siinseis järvedes krokodille enam ei leiduvat, et viimase olevat tapnud 1924. aastal leitnant Beauval. Kuid krokodillipojad kasvavad väga

* *Rumi:* nimetus, mille tuareegid on andnud eurooplastele. *(Tõlk.)*

aeglaselt ja võisid kergesti jääda märkamatuks. Seetõttu oli uus uurimisretk täiesti õigustatud. Ent Guichard ja Lajoux ei leidnud samuti asitõendeid. Nad tõid vaid kaasa mälestuse meeldivast seiklusest vee peal ja vee all, mida Sahaaras sugugi igaüks endale lubada ei saa.

Nüüd on ekspeditsioon tõesti lõppenud. Kõik on kogunenud Sefari. Michel Brézillon ja Vila, kelle ma olin saatnud Ala-n-Edoumenti, on samuti tagasi. Igaüks koostab tehtud tööde nimestikku ja viimistleb aruannet. Lauad ja redelid on lahti võetud ja paigutatud kastidesse. Varustus pannakse kokku ning seejärel hakkab igamees oma kimpse-kompse seadma. Oo, isiklik pagas ei kujune suureks, kuid raskusi valmistab kõigi nende ajapikku kogunenud kivist tööriistade, potikildude, botaanikaalaste harulduste jne. pakkimine. Viskame ära, mida me enam ei vaja, liigitame, kuhjame kokku, jätame pisut kurbadena hüvasti kõlbmatuks muutunud sandaalipaari, lõhkise särgi, vana konservikarbiavaja, peeglitüki või traadijupiga, mida olime kasutanud piibuorgina... Neil esemeil pole enam mingit otstarvet ega väärtust, ent kogu meie siinviibimise jooksul on nad meil loendamatuid kordi olnud tarvilikud. Tiirleme ringi, vaatame järele, kas me pole midagi unustanud, istume koobaste juures, et veel viimast korda silmitseda maale, hingata sisse liivarohke koopa sooja õhku, kus mitukümmend korda sai vaevaliselt kõnnitud, laud seljas, läheme taas vadis kasvava metsiku oliivipuu juurde, mille õitsemist olime kuude viisi oodanud. Me ei unusta ka heita heldinud pilku väikesele, kaljude vahel õitsema puhkenud lillele. Tahame veel kord vaadata üle kogu oma äsjase valduse. Kuigi me vahel täiesti mõistetava tüdimuse mõjul ootasime päeva, millal lahkume neist esiajaloolise inimese eluasemeist, et pöörduda tagasi tsiviliseeritud maailma, siis nüüd, kus see päev on käes, on kõigil süda raske.

Ka tuareegid on kogunenud viimaseks retkeks. Neid vaadates tekib kummaline tunne. Neis nagu oleks miski muutunud. Äkki tajume, kui lähedased nad meile kogu selle pika aja jooksul olid. Kohal on samuti eeslid. Vaesed loomakesed, tihti said nad piitsa, kui nad küllalt kiiresti ei jooksnud! Meeldiv on vaadata nende pikki, nii liikuvaid kõrvu ja kartlikke, tarku silmi. Märkame, et nad on väga

sümpaatsed. Me isegi peaaegu armastame neid. Djébrine, Agaoued ja Rissa on toimekamad kui tavaliselt, teades nagu meiegi, et seiklus läheneb lõpule.

Ning õhtune lõkketule ääres istumine erineb samuti eelmistest. Vestlus keerleb küll ärasõidu ettevalmistuste ümber, kuid kõigi mõtted on siiski mujal. Ilma et keegi sellest räägiks, silmitseb igaüks veel viimast korda võimsaid kaljusid, mis juuliöö kuukiirtes musta pitsina horisondist eralduvad, kohtudes tuhande taevas sähviva meteooriga.

Teelemineku signaal on antud. Rissa kogub oma määrdunud keedupotid kokku. Djébrine ja Agaoued lõpetavad pakkide paigutamist kaheteistkümne eesli selga. Ning juba kopsivadki väikesed kabjad vadi parempoolse kalda liivakiviplaatidel. Guichard sammub Djébrine'i kõrval, piip harjumuse kohaselt hambus. Talle järgneb Vila, kepp käes ja fotoaparaadid kandamiks nagu tavaliselt. Vila kõnnak on palju kergem kui pool aastat tagasi: ta vatsake on nimelt kadunud. Tema kõrval sammuv Michel kasutab samuti toekat keppi ja astub, pilk maas, silmitsedes kivisid. Mis Lajoux'sse puutub, siis tema jookseb pidevalt askeldades kord ees, kord taga, just nagu püüdes kogu stseeni selle pisemate üksikasjadeni tulevaste põlvede jaoks mällu söövitada. Keegi ei lausu ainsatki sõna. Mõtlikult vaadeldakse kaljust horisonti, mis oli taustaks meie seiklustele. Kas näevad nad kõike ümbritsevat veel kord või muutuvad nad olude sunnil väikesteks ametnikeks ja korralikeks toatuhvlites perekonnaisadeks?

Laskumine mööda Tafaleleti mäekuru toob kaasa pisut elevust. Koormad eeslite seljas kipuvad libisema ja neid tuleb iga hetk toetada. Nukrutsemiseks ei jää enam aega. Taas kajavad kaljud vastu sadadest hõigetest. Djébrine, Rissa või Guichard kutsuvad endile appi ja kiviklibu veereb kosena väikeste kõvade eeslikapjade all.

Jõuame sünge Taraziti regi juurde. Graniitkaljudelt õhkub kohutavat palavust, mistõttu neist jääb retke ebameeldivaim mälestus. Viimaks olemegi Djanetis, «Dar Diafis». Karavan peatub lõplikult. Koormatest vabastatud eeslid muutuvad äkki rõõmsaks ja laskuvad Agaouedi järelevalve all, kes sõnakuulmatuid žestide ja hüüetega korrale kutsub, ükshaaval veekogu äärde.

See jääbki viimaseks pildiks. Eesriie langeb. Meie kuueteistkümne kuu pikkune seiklus on lõppenud.

Mulje, mille sain juba esimestel Tassilis veedetud nädalatel, on niisiis leidnud veenvat kinnitust. Nagu näitavad meie uuringute tulemused, osutub Tassili esiajaloolise kunsti rikkaimaks keskuseks maailmas. Meie bilanss on küllaltki aukartust äratav: oleme kopeerinud kaheksasada freskot. Kõrvuti asetatult kataksid need 1500 m^2 suuruse ala. Kuid need arvud annavad ainult ettekujutuse meie pingutustest, suutmata vähimalgi määral väljendada panust kunstiajalukku ja Aafrika muistse tsivilisatsiooni tundmisse. Need arvud ei väljenda ka meie pingutuste hinda. Minu kaaslaste saavutus on seda hinnatavam, et ükski neist polnud ette valmistatud eluks Sahaaras, et nad võtsid enda kanda kõige keerulisemad ülesanded, et nad suutsid taluda raskeid elutingimusi, et nad töötasid päev päeva kõrval väsimatult siinses karmis kliimas, alal, mis on isoleeritud muust maailmast ja mis elu vajadusi minimaalselt rahuldab.

Ekspeditsiooni liikmete saavutust ei saa muidugi võrrelda ohtliku laskumisega maapõue, speleoloogia-alase uurimistööga, mis on oma iseloomult sportlikum ja efektsem. Meie tegevus on enamasti välise hiilguseta ja tihtipeale isegi üksluine. Pidev joonistuslaudade ja redelite tassimine, benediktiinlase töö grottide sügavuses, igapäevane nuudlitoidu kugistamine ei ole ju midagi erilist. Aga kas suudetakse ette kujutada, mida tähendab kuusteist kuud pingutamist, mille jooksul olime muust maailmast eraldatud? Mul on keelel sõna, mis iseloomustaks meie tolleaegset meeleolu, kuid jätan selle väljendamise siiski teiste hooleks. On olemas väikesi pingutusi, mis iga päev kordudes nõuavad inimeselt rohkem vastupanujõudu, rohkem füüsilisi ressursse kui pingutused suurimate sportlike saavutuste korral. Me tunneme rõõmu (minule on see võib-olla mu Sahaara-päevade suurimaks rõõmuks), rõõmu, mis on meile ühtlasi kompensatsiooniks, rõõmu selle üle, et suutsime anda Ajalooraamatusse ainulaadse dokumentatsiooni, aastatuhandeid vanu andmeid siiani unustusehõlmas olnud rahvaste elu, kunstiloomingu, Inimese universaalsuse kohta, mis meid sügavalt vapustavad.

XVII PEATÜKK

KAS ME AVASTASIME ATLANTISE?

Meie avastused said peagi üldtuntuks. Ajal, mil Sahaara tõmbas endale tähelepanu oma maagi- ja naftarikkuse tõttu, äratas kõikjal huvi ka uudis, et ta varjab endas andmeid muistse kultuuri kohta.

Omapärane kokkusattumus, et mõlemad avastused, milledest üks puudutab selle maa minevikku, teine aga tulevikku, tehti peaaegu üheaegselt. Neist avastustest piisas, et kõrb, millesse seni suhtuti kui ühte meie planeedi kõige vaesematest aladest, kohasse, mis võib pakkuda huvi ainult mõnele peast põrunud teadlasele ja olla jalutamispaigaks sensatsioonihimulistele turistidele-miljonäridele, kaotas üleöö oma silmapaistmatuse, muutudes üldise huvi keskpunktiks.

Meie avastused üllatasid väga paljusid. Esiajalooliste säilmete leidmine Sahaaras oli juba sündmuseks, ent niivõrd suure ja niivõrd mitmekesise, uudse ainestikuga freskodekogu avastamine oli midagi enneolematut. Vaikselt, suure saladuskatte all hakkasid levima kuuldused võltsingutest. Ent kuna neile ei pööratud erilist tähelepanu, ei leidnud nad kõlapinda. Oleks vast lugu, kui meil oleks Tassilis oma Rouffignac! *

Leidus ka inimesi, kes meie koopiaid vaadeldes mitte pahatahtlikult, vaid isegi kiiduväärse kritiseerimisvõime tõttu väljendasid kahtlust mõne väga kaasaegsena tunduva figuuri originaalsuse suhtes.

Kahjuks ei ole meil ei oma Rouffignaci, ei oma Glo-

* Autor viitab siin asjaolule, et mitte kõik Rouffignacis leitud kunstiteosed polnud originaalid. *(Tõlk.)*

zeli, ei oma Piltdowni ega oma Moulin-Quignoni,* mis on kuulsad esiajaloo käratekitavates annaalides. Meil ei ole neid põhjusel, et meie avastatud freskode hulgas — kukkus see nüüd välja juhuslikult või mitte — pole ainsatki võltsitud teost.

Kuid me siiski valmistasime ka võltsinguid. Maalisime liivakiviplaatidele punase ookriga veisekasvatajate-aegsete kunstnike laadis väikesi kujutisi. Djanetis ja Pariisis laskis suurem osa spetsialiste, kes neid nägi, end nendega petta. Ent üldsuse rahustamiseks olgu öeldud, et valmistasime neid vähimagi tagamõtteta, vähimagi kavatsuseta kedagi petta, lihtsalt selleks, et jõuda selgusele, kuidas värv liivakivile hakkab ja kuidas ta seal püsib.

Kõik algas sellest, et meie guašitagavara jõudis lõpule. Olime sunnitud kasutama kohalikku ookrit, teiste sõnadega siin leiduvat ookrisisaldusega kiltkivi, mida kasutasid ka Tassili esiajaloolise perioodi kunstnikud. Täheldasime kaht asjaolu: esiteks, et kohaliku kiltkiviga on võimalik saavutada seinamaalidel esinevaid värvitoone, ning teiseks, et liivakivile pole sugugi raske maalida, otse vastupidi, sest liivakivi absorbeerib värvi sootuks paremini kui joonistuspaber ning pintslitõmbed tulevad ühtlased. Sellega ongi seletatav, kuidas esiajaloolistel kunstnikkudel õnnestus tõmmata hämmastavalt selgeid, teravaid jooni, mis meid nii väga vaimustasid. Saladus oli lahendatud. Guichard esitas isiklikult tõendid, maalides naljaviluks liivakivile toredaid figuure.

Nüüd ollakse veendunud, et meist on saanud võltsijad. Kui mõnele muuseumile või kunstiteoste kollektsionäärile peaks pakutama mõne miljoni eest mõnd Tassilis maalitud liivakiviplaati, siis olgu ostja ettevaatlik, enne tasumist valagu ta plaat veega üle. Kui värv püsib, võib ta rahulikult maksta nõutud hinna, olles muidugi mikroskoobi abil teinud kindlaks, et teos pole mõne kavala hiina käsitöölise poolt kaetud õhukese läbipaistva lakikorraga. Kui aga maal annab värvi ja muutub luitunuks, tuleb petisele näidata ust, sest siis on tegemist võltsinguga või õigemini pseudo-võltsinguga. On tõepoolest olemas eht-

---

* *Rouffignac, Glozel, Piltdown, Moulin-Quignon:* rajoonid Prantsusmaal ja Inglismaal, kus on avastatud koopaid seinamaalidega. *(Tõlk.)*

said ja ebaehtsaid võltsinguid. Nende nimetus sõltub sellest, missugused olid kopeerija kavatsused.

Eelöeldust tahaksin teha järgmise kokkuvõtte: väga kerge on määrata kindlaks, kas Tassili fresko on ehtne või mitte. Parimaks abinõuks on selle pesemine. Esiajalooliste teoste punane ooker on tunginud nii sügavale kaljupinda, et seda pole võimalik maha pesta. Kollased ookritoonid, mis on sageli kantud seinale paksu kihina, eriti mõnedel «Marsi elanikke» kujutavatel maalidel, pole küll nii püsivad, kuid vees nad siiski ei lahustu. Valged toonid seevastu on hulga nõrgemad ja nendega tuleb ettevaatlikult ümber käia. Kuna Tassili maalidel on haruharva kasutatud ainult kollast või valget ookrit, siis on alati võimalik kindlaks teha, kas on tegemist iidse maaliga. Igal juhul, kui uurida mõnd teose kildudest mikroskoobi all, tuleb sügav oksüdeerumine päevavalgele. Seega ei saa Tassili ümber iialgi puhkeda taolisi sõnalahinguid, missuguseid kutsusid esile avastused Rouffignacis.

Mõistagi sai meie töö peale eespool mainitud vastukajade ka veel teistsuguse suhtumise osaliseks. Kohe pärast Tassilist naasmist saime rohkesti kirju, mille lugemine oli meile puhketundidel hulk aega heaks meelelahutuseks. Saabus kirju kõikvõimalikes värvides markidega väga mitmetelt maadelt. Need, mis olid saadetud teaduslike asutuste või välismaa teadlaste poolt, olid tõsise, asjaliku sisuga, ent leidus ka fantaasiaküllaseid. Mitmed korrespondendid püüdsid meile iga hinna eest selgeks teha, et «Marsi elanikud» olid tegelikult «Jupiteri elanikud», et meie niinimetatud avastused pole midagi muud kui vaid mingi teosoofilise sekti «nägija» ammu omandatud teadmiste banaalne kordamine ning et ametlikud teadlased, kelle hulka ka mind armulikult loeti, ei mõistvat veel millestki vähimatki ega saavatki kunagi mõistma.

Mõned, hulga entusiastlikumad, ruttasid meile teatama, et me olevat avastanud Atlantise ja teinud seega lõpu poleemikale, mis oli pannud voolama palju tinti, pärast seda kui vanameister Platon oli Atlantisest jutustanud oma kuulsates dialoogides «Kritias» ja «Timaios».

«Atlantis! Need on ju Atlantise elanike kunstiteosed, mis te leidsite! Te ju kõndisite, ilma et isegi oleksite aimanud, uhke saare riismetel, mille jumalad kunagi oma

vihas uputasid! Teie avastused tõendavad, et Platoni jutustus ei olnud väljamõeldis!»

Leidus isegi inimesi, kes omistasid mulle selgeltnägija võimeid. Nad väitsid, et Tassilisse minnes olevat ma täpselt teadnud, kuhu oma sammud seada, kust otsida, ning et sellega olevatki mu leiud seletatavad.

Arvatavasti pole mul tarvis kinnitada, et ma ei ole midagi taolist kunagi ei suuliselt ega kirjalikult väljendanud, ei enne ega pärast Tassili maalide avastamist. Nime «Antinea» andsin ühest Jabbareni koopast leitud kaunile naisekujutisele, nagu isegi võib arvata, lihtsalt romantilistel kaalutlustel, mis vahel paratamatult end peale sunnivad. Ent Pierre Benoit' kuulus kangelanna ühendab ka järeltulevate põlvede kujutluses Atlantise ja Antinea Hoggariga, mille juurde kuulub ju ka Tassili.

Olgu muide lisatud, et Pierre Benoit tegi kahekordse võlutöö. Atlantisest räägiti muidugi juba enne teda. Kuid saavutanud selle teema andeka käsitlemisega üleöö kuulsuse, ei oletanud kirjanik kahtlemata, et kutsub nii Prantsusmaal kui mujal Atlantise-probleemi ümber esile lausa kirjandusliku murdlainetuse ja sellest tingituna ka uusi Atlantise otsinguid.

Atlantomaania, kui seda nii võib nimetada, ei tekkinud siiski mitte äsja ega ka viimase kolmekümne aasta jooksul, mil kirjandus rikastus rohkete Atlantise-probleemi käsitlevate teostega. Platoni päevist saadik on igasugused fantaseerijad üksteise järel püüdnud elustada seda vana müüti. Tuli ilmsiks nende rikkalik kujutlusvõime, ent ühtlasi ka täielik teadmiste puudumine, mis omakorda viitas äärmisele naiivsusele. Susemehl, üks XIX sajandi erudiitidest, oli seetõttu sunnitud ütlema: «Atlantise kohta väljendatud arvamuste kataloog oleks heaks näiteks inimlikust meeletusest.»

Jättes kõrvale mitte ainult naiivsed, vaid puhuti lausa variserlikud seisukohad, peab tunnistama, et Platoni idee sisaldas küllaltki palju edasiviivat. See innustas tõsiseid teadusemehi uurimistööle, mis rikastas okeanograafiat, geoloogiat, antropoloogiat, etnoloogiat... jne., kui piirduda ainult nende teadusharude nimetamisega. Atlantise-küsimus on seega tõsine küsimus ning entusiastid-atlantofiilid peaksid suhtuma sellesse ettevaatusega.

Kõige innukamad neist pole ilmselt üldse kursis tuntud teadlaste töödega või ei suuda nad neid mõista. Palju

huvitavam on ju liikuda muinasjutuvallas kui rikkuda silmi keerukate tekstide uurimisega. Nad tegelevad südilt ebamääraste teooriatega. Nagu väljendas Imbelloni, «on filosoofid ja filantroobid avastanud Atlantises sobiva kliima ja pinnasega paiga oma fantaasiasünnitiste jaoks, utoopilise paiga või, täpsemini öeldes, paiga, mida polegi olemas».

Paik, mida polegi olemas, aga mis on siiski kõikjal! Tõepoolest, kui jälgida Atlantise-küsimusega tegelnud rohkete autorite töid — nende nimede loendamisel pole mõtet —, ilmneb, et Atlantis on paigutatud järgnevatele aladele: Aasovi meri, Tritoni järv, Syrti lahed, Džerba saar, Kanaari saared, Andaluusia, Gröönimaa, Cadizi ümbrus, Maroko, Betika poolsaar, kunagine Iiri-Armoorika kontinent, Teravmäed, Uus-Meremaa, Nigeeria. Lõpetan loetelu, kuigi mõnedele autoritele Vanast Maailmast ei piisanud ja ka Ameerika leidis austajaid.

Sahaarast kui Atlantise asupaigast rääkis esimesena möödunud sajandil Lyoni ülikooli professor Berlioux. Tema oli ka Pierre Benoit' romaani tegelase, vana raamatukoi professor Le Mège'i prototüübiks, kes Antinea raamatukogust leidis kaotsiläinud katkendid «Kritiasest». Pierre Benoit' romaan inspireeris omakorda saksa geoloogi Borchardti, kes paigutas Atlantise Hoggari ja Tuneesia šottide rajooni. Teooria ise oli aluseks järgmisele loole. 1925. aastal, arheoloogilistel kaevamistöödel Abalessa väikese kindluse juures, millest kõnelesin roomlaste rännaku puhul läbi Sahaara keskosa, leiti ühe naise, berberi kuninganna Ti-Hinani skelett. Tuareegide arvates oli Ti-Hinan nende muistne esiema. Keegi ameerika miljonär, kes kaevamistöödest osa võttis, kuulutas kohe kogu maailmale, et on leitud Antinea, Atlantise viimse kuninganna maised jäänused. Haud on pärit IV sajandist meie ajaarvamise järgi. Ti-Hinanil pidi seega olema võrratu tervis ja haruldaselt pikk iga, kui ta elas seitse sajandit kauem Platonist, kes suri 347. aastal e. m. a. Kõigele lisaks kadus Atlantis üheksa tuhat aastat enne Platonit! Näib, et too ameeriklane polnud oma avastuses isegi päris kindel, sest kolm või neli aastat tagasi ilmus ajakirjanduses teade, et ta siirduvat Assooridele otsima Atlantist hüdrolokaatori abil. Otsingud pole nähtavasti veel lõppenud, sest rohkem teateid ilmunud ei ole.

Kõike seda ei saa võtta tõsiselt. Võimatu, et Sahaara oleks kunagise salapärase saare asukohaks. Platoni teksti andmetel on Atlantise kadumine tektooniline, mitte diluviaalne nähtus. Sellisel juhul pidi toimuma maavärisemine, mille tagajärjel saar sügavikku vajus, enne kui veevood ta katsid. Kui lugu tõesti oli nii, peaks selle vajumise jälgedest midagi näha olema. Tänapäeva geoloogia-alased andmed Sahaara kohta tõendavad, et siin pole esinenud ei maapinna vajumist ega kattumist veevoogudega. Otse vastupidi, siinne maapind on kerkinud. Seegi toimus ajal, mil inimest meie planeedil veel ei olnud.

Edukas esiajaloo uurimine viimastel aastatel näitab, et Aafrika Vahemere- ja Atlandi-äärsed rannikud on kvaternaari algusest saadik püsinud muutusteta. Neil aladel on leitud mitte ainult jälgi inimestest, kes elatusid mere andidest, vaid Kanaari saarte ümbruses on avastatud ka ladestunud teokarpe, mida leidub samuti Maroko kallastel. See asjaolu tõestab, et Kanaari saarte ja Aafrika mandri rannikute üldine kuju pole kümnete tuhandete aastate jooksul nimetamisväärselt muutunud. Kuid iidsete asukate elu Aafrika kontinendil, eriti Sahaara aladel, on jätnud endast selgeid märke esiajaloolistesse kihistutesse. Neist on leitud rohkesti Chelles'i, Acheuli, Moustier' ja Levallois' kultuuridest pärinevaid tööriistu. Keskmine kiviaeg ei näi siin olevat esindatud, kuid see-eest leidub neoliitikumiaegseid tööriistu niivõrd ohtralt, et seda ala võib pidada üheks maakera tihedamini asustatud paigaks tollel perioodil.

Tööriistu on leitud niihästi rannikult kui sisemaalt, kõikjalt, kuhu muistsed elanikud neid jätsid. See näitab, et Sahaara platvorm on püsinud muutumatuna juba esimeste inimeste ilmumisest saadik, ilma et ta oleks veest kerkinud või vette vajunud. Seda asjaolu peaksid arvestama Sahaara atlantofiilid, kuna see muudab mittepaikapidavaks hüpoteesi «punanahksetest asukatest», kelles paljud tahtsid näha atlantlasi ja kellele nad omistasid ka asteekide ja vaaraode kultuuri.

On kaks probleemi: atlantlaste ja Atlantise-probleem. Need lähtuvad kahest tekstist, millest esimene ja vanem pärineb Herodotoselt, teine Platonilt.

Herodotos räägib atlantlastest Liibüa rahvastele pühen-

datud peatükis. Ta loendab Niilusest läänes, ranniku vahetus läheduses elavaid rahvaid (järjekorras idast läände), ning samuti ka neid, kes elavad viimastest lõuna pool, sisemaal. Ta asetab garamandid Fessani tsentrumisse. Nende pealinna Garamat on samastatud tänapäeva Džermaga. Garamantidele järgnesid kümne päevateekonna kaugusel atarandid, ja neist kümne päevateekonna kaugusel Atlase mägedes atlantlased. Seda Herodotose teksti on tõlgendatud mitmeti. Tänapäeval on Sahaara niivõrd hästi uuritud, et muistsete rahvaste asukohad pole enam lahendamatuks probleemiks, seda enam et kreeka ajaloolane võttis vaevaks anda tema poolt kirjeldatavate alade kohta suhteliselt küllaltki täpseid andmeid. Ta pajatab soolaküngastest ja majadest, mis on püstitatud soolaplokkidest, ning lisab, et liibüalased võivad vihma puudumise üle ainult õnnelikud olla, sest vastasel korral nende majad variseksid kokku.

Üldiselt on teada, et Sahaara moldorgudes on maapind väga soolarikas ja et kõik oaaside lähedale ehitatud majad Fessanis, In-Salahis jne. sulavad väiksemagi vihmahoo korral nagu lumi päikesepaistel. Agorgottis ja Taudenis pole aga enam tegemist soolarikka pinnasega, vaid lausa soolaplokkidega. Kõigest sellest jutustamine näitab, et Herodotosel oli kasutada väga täpseid andmeid. Tähelepandav on Herodotose poolt lõunamaade kirjeldamisel kõrbele nii iseloomulike soolaküngaste mainimine. Kust ta need andmed sai? Tõenäoliselt karavaniajajatelt, kes olid käinud Fessani oaasides ja kes mõõtsid ühe paiga kaugust teisest päevateekondadega, nagu seda veel praegugi teevad nende järeltulijad.

Kümne päevateekonna kaugusel garamantidest oli niisiis atarantide maa. Nimetatud vahemaa järgi otsustades paiknes see Tassilis. Veel kümme päeva atarantidest kaugemal oli Atlas oma elanike, atlantlastega. Kui lugeda päevateekonna pikkuseks nelikümmend kilomeetrit, siis elasid atlantlased Hoggaris.

Kes need atlantlased olid? Herodotos ütleb sõna-sõnalt: «Nad elavad mäel, mille nimi on Atlas, ja sellele mäele võlgnevad nad ka oma nime.» See on kõik, mida me nende päritolu kohta teame. Atlantisest ei räägi Herodotos kusagil. Seda nimetust kasutab esimesena Platon pool sajandit hiljem.

Mis puutub nimetusse Atlas, siis on teada, et selliselt

nimetasid kreeklased mütoloogilise hiiglase Atlase auks mitmeid mägesid Peloponnesosel, Sitsiilias, Troases, Etioopias... Selle nimetusega tähistati tol ajal niihästi tuntud kui ka äsja avastatud mäetippe. See nimetus rändas sajandist sajandisse ühest paigast teise, vastavalt geograafia-alaste teadmiste laienemisele. Nii sai Hoggar endale nimetuse Atlas. Sama nimetus anti järgneval sajandil teiste autorite poolt Maroko mägedele, mida berberid kutsusid Dereniks. On ilmne, et nimetus «atlantlased», mis on tuletatud nimest «Atlas», oli täiesti tundmatu inimestele, kelle kohta see käis.

Siit on selge, missugusesse ummikusse viis Atlantise nimetusele rajatud hüpoteeside püstitamine. Kõige suurem viga tehti Atlantise paigutamisega Marokosse, viidates sealjuures Herodotosele. Herodotose väljendus on täpne. Ta paigutab «oma» Atlase Liibüa südamikku, mitte kaugemale lääne poole, kus, nagu ta lisab, võib veel kohata soolakünkaid ja inimesi Heraklese sammasteni välja.

Taoliste vigade kõrval on ameerika miljonäri viga andestatav. Sest kuigi Hoggaril pole midagi ühist Atlantisega ega Ti-Hinanil Antineaga, siis vähemalt võib tuareege pidada Herodotose kaasaegsete atlantlaste järglasteks.

Pöördugem nüüd Platoni juurde.

Kas tema ka liialdas? Teatavasti kuulus filosoof Sokratese koolkonda. Selles koolkonnas õpetati, et teisel pool tuntud meresid on veelgi asustatud maid. See kahtlemata avaldas mõju Platoni Atlantise-teooriate kujunemisele. Ent teda ei huvitanud mitte geograafia, vaid hoopiski rahvaste poliitilise eluga seoses olevad filosoofilised doktriinid. Oma teostes püüdis ta näidata, missugune peaks olema täiuslik riik. «Kritiases» ja «Timaioses» toob ta sellise riigi näitena Atlantise kuningriigi.

Ilmselt oli Atlantis vaid väljamõeldis. Et oma kuulajaid ja lugejaid tugevamini mõjustada ja et mitte tunduda neile teoreetikuna, pidi ta laskma oma jutustuse sündmustikul toimuda paigas, mis ei olnud neile täiesti tundmatu, kuid mille olemasolu polnud ka kontrollitav. Tolleaegsete geograafia-alaste teadmiste põhjal ja ka Herodotose järgi, kelle teoseid Platon kahtlemata pidi tundma, olid atlantlased viimased nimeliselt teada olevad rahvad, kes elasid

Liibüa kaugetel tagamaadel. Oli kerge tuua neid näitena ja kirjeldada nende sotsiaalset korda ülimalt täiuslikuna.

Mis puutub Atlantise kadumisse — lugu saarest oli nagu kõik muugi selge väljamõeldis —, siis see toimus jumalate tahtel atlantlaste karistamiseks mõistuse seaduste rikkumise pärast.

Platoni jutustus tundub seda enam väljamõeldisena, et filosoof laseb Atlantisel hukkuda rohkem kui üheksa tuhat aastat enne oma aega, mis siiski ei takista teda kirjeldamast atlantlaste sõjaväelist korraldust, nende sõjakaarikuid, ratsaväge jne. Siin aga muutub ta juba ebausutavaks, sest on teada, et esimesed hobused toodi Egiptusesse Aasiast hüksoslaste poolt ajavahemikul 1800—1700 e. m. a. ja et nad alles hiljem sattusid Liibüasse. Egiptuse tekstid on selles suhtes kategoorilised. Nagu juba teame, kinnitavad Sahaara seinamaalid omakorda hobuse hilist ilmumist nendele aladele.

Seetõttu suurem osa Platoni kaasaegsetest ei uskunud tema jutu tõepärasusse ning ükski teine autor pole Atlantisest kõnelnud, välja arvatud viitamised Platoni tekstile. Legend taaselustati keskajal kirikuisade poolt, kes tõlgendasid seda veeuputuse ühe faasina. Ameerika avastamisega ühenduses kerkis ta uuesti päevakorrale. Seejärel saavutas legend tohutu populaarsuse, mille parimaks tõendiks on kaks tuhat teost Atlantise kohta.

Mis puutub meisse, siis meil on kõik selge. Kõigile, kes meilt on küsinud, mõnikord päris liigutava naiivsusega: «Kas teie avastasite Atlantise? Jah või ei?», olen ma vastanud: «Ei.» Ning väga lihtsal põhjusel: et midagi avastada, peab see «midagi» vähemalt olema kunagi eksisteerinud.

XVIII PEATÜKK

ESIALGNE KOKKUVÕTE

Atlantist me seega ei avastanud, kuid saavutasime siiski hulga rohkem. Tegime kindlaks, et neoliitikumi ajal oli Sahaara keskosa olnud üheks esiajaloolise perioodi kõige elavamaks keskuseks, ning avastasime ühtlasi selles kunagi tohutute karjamaadega kaetud kõrbes jälgi rohketest kultuuridest, mis ei ole sugugi legendaarsed.

Neid lugejaid, kes külastasid meie näitust dekoratiivkunstide muuseumis (Marsani paviljon Louvre'is), üllatas kindlasti veisekasvatajate perioodi karjaste maalitud freskode ilu. Sellele «koolkonnale», kui nii võib öelda, kuulub mitmete «realismi», nagu seda kunstivoolu ollakse harjunud nimetama, kaunimate teoste loomise au. Kuid meie avastuste peamine tähtsus seisneb vast siiski muus.

Sahaara joonised ja maalid näivad kuuluvat nelja suurde perioodi:

1. Küttide ehk pühvli periood (varane neoliitikum?).
2. Veisekasvatajate periood (neoliitikum).
3. Kaarikute ja ratsudega karjaste ehk hobuse periood (esiajalooline periood).
4. Kaameli periood (langeb suuremalt osalt meie ajaarvamise algusse).

Ilmnes, et kahe esimese perioodi vahele oli end kiilunud veel üks, väga rohketest kihtidest koosnev ja seetõttu üsna pikk periood. See nähtus oli hämmastav ja ühtlasi murrangulise tähtsusega, sest siiani polnud keegi oletanud, et Sahaaras oleks võinud esineda nii palju erinevaid kultuuriperioode.

Meie praeguste teadmiste juures — kogutud materjalide uurimine alles algab — arvan, et Tassili freskod jagunevad vähemalt kuueteistkümnesse kihti, kuuludes vähemalt kolmekümnesse erinevasse stiili. Enamik neist stiili-

dest eelneb veisekasvatajate perioodile. Mida rohkem on kihte, seda rohkem on ka mõistatusi lahendada. Kogu materjali läbitöötamiseks kulub kahtlemata rida aastaid, seda enam et süstematiseerimine pole kuueteistkümnekuulisest pingutusest hoolimata veel kaugeltki lõppenud. Esialgu tuleb piirduda üldise ülevaatega, mis baseerub stiilidel ja kihtidel ning nõuab, nagu ma juba ütlesin, kontrollimist.

ÜMARAPEALISTE INIMESTE PERIOOD

Vanem staadium

Kõige vanematel maalidel näeme lillaka ookriga teostatud väikseid kujutisi skemaatilise keha ja ümmarguse peaga, mis on oma mõõtmetelt alati liialt suur. Mõnikord on pea katmata, kuid tihti esinevad neil sarved või nad kannavad peas kaunistusi, mis tõenäoliselt on suled. Riietus (vahel see üldse puudub) piirdub niudevööga, millel on kaks või kolm rippuvat otsa. Mis puutub relvastusse, siis see on muutuv. Enamasti on selleks ainult kepp, kuid esineb ka vibu ja midagi hiiglasliku piigi või hargi taolist, mis näib olevat inimesest poolteist korda pikem. Täiesti mõistetava sisuga stseene ei ole ning loomi kohtab harva (ainult elevanti ja muflooni).

See nii eripärane inimtüüp oma ümmarguse pea ja rippuvate otstega niudevööga on kahtlemata Tassili esiajalooliste maalide põhielemendiks, sest ka hilisemates kihtides leidub selle sugemeid. Lillakas ooker võib olla asendunud punase ookriga, kujutise keha võib olla muutunud pikaks ja peenikeseks, kuid pea on igatahes jäänud samaks. Vähemalt viis maalikihti on selle inimtüübiga otseselt seotud, kusjuures erinevused on väikesed. Vahest ehk ainult teostuslaad on juba viimistletum ja stseenid elavamad, eriti just tantsustseenid, milles sarvilised inimesed tunduvad väikeste kuradikestena. Ent tegemist on kogu aeg ühevärviliste maalidega, välja arvatud enam arenenud maalid kuradikestega, kus on kasutatud kõrvuti lillaka ookriga kollast ookrit.

Arenenum staadium

Mitmevärviliste maalide ilmumine tähistab evolutsiooni. Püsib ümarpeade stiil, kuid figuuride suurus kasvab

ja nad on paremini teostatud. Figuuride vormid on muutunud ümaramateks ja täidlasemateks. Kuid õla- ja küünarvarred, reied ja säärad ei ole üksteisest selgesti eraldatud; sõrmed ja varbad pole välja töötatud, naiste rinnad, mis püsivad väikestena, on paigutatud vertikaalis kõrvuti. Leidsime rohkemgi ühe värvitooniga kujutisi, näiteks Aouanrheti neegrimaskiga fresko valged naised, kuid üldiseks muutub figuuride piiritlemine värvitud tausta abil. Tavaliselt on taustaks kollane või rohekaskollane ooker või helepunane ooker, mis on ääristatud tumepunase ookriga.

Selle staadiumi freskod nagu eelmise omadki kuuluvad mitmesse kihti, mis on üksteisest eraldatavad mõningate tehniliste või dekoratiivsete detailide põhjal. Kunstnikud käsitlevad juba hoolikamalt ainestikku, mis sisaldab peale inimfiguuride ka elevante, ninasarvikuid, antiloope ja mufloone. Üleminek peast kehale on vähem märgatav kui eelnevasse staadiumi kuuluvatel joonistel. Pead kujutava ringi keskele ilmuvad huvitavad motiivid: paralleeljooned, kolmnurgad, poolringjooned. Kvaliteet paraneb veelgi: vormid muutuvad graatsilisemaks ning on märgata püüdlust detaile paremini edasi anda. Esinevad juba võrud käsivartel või randmetel, vööd, kaunistused soengutes või õlgadel (suled, peakatted) ning eriti joonistused rindadel, kõhul, reitel, säärtel või käsivartel, mis võivad olla tehtud kas raviotstarbel või lihtsalt tätoveeringuna. Need kaunistused, koosnedes korrapärase asetusega punktidest, on hämmastavalt sarnased tätoveeringuga, mis esineb veel tänapäevalgi Ülem-Niiluse või Kesk-Aafrika rahvaste juures. See tõendab, et need freskod on neegripärased, millest omakorda selgub, et neegrid elasid kunagi palju kaugemal põhjas kui tänapäeval. Toodud asjaolud omavad küllaltki suurt tähtsust, seda enam et me veel ei tea midagi neegrite päritolu kohta ega ka seda, millal nad Aafrikasse asusid.

Erisugused stiilid

Ümarpeade perioodi lõpul, mille ajalisi piire me veel täpselt kindlaks määrata ei saa, ilmneb esmakordselt Egiptuse mõju mitmes erakordse väärtusega kunstiteoses. Egiptuse ja neegrikunsti mõjutusel on loodud kolm originaalset maalirühma.

Kõigepealt väärib märkimist jalad harkis seisev Aafrika

neegrimaskiga kujutis Aouanrhetis. Selle keha on maalitud punase ookriga ja kaetud peente valgete ruudukestega. Ta käsivarsi ja reisi ilustab stiliseeritud lill. Mask on oma stilisatsiooni poolest omane Lääne-Aafrikale. Taolisi maske kasutavad veel praegugi Elevandiluu-ranniku senufo suguharu liikmed initsiatsioonitseremoonial. Selle figuuri avastamine Tassili südames on väga suure tähtsusega, sest tänu temale saime teada, et animistlikke initsiatsioonimaske kasutati juba esiajaloolisel perioodil. Seni me seda ei teadnud.

Järgnevalt mainiksin neid kummalisi kompositsioone, mille tüüpilisem näide, «ujuv naine», pärineb samuti Aouanrhetist. Freskol on kujutatud pikkade liikmetega naist, kelle rinnad on seljal ja kes näib ujuvat, tõmmates peadpidi enda järel vililase asendis meest. Allpool kerkib kontsentriliste ringjoontega ovaalist, mis sarnaneb muna või teokarbiga, veel teine mees. Taolise stseeni tõlgendamisel tuleb olla ettevaatlik, kuna niisugust teemat seinamaalidel veel esinenud ei ole. Neid figuure ümbritsevate kujutiste juures on märgata Egiptuse mõjutust. Usundilised tõekspidamised vaaraodeaegses Egiptuses pärinevad väga kaugest minevikust ning seetõttu pole võimatu, et freskol on antud edasi surnu reisi teise ilma.

Viimasena tõmbab endale tähelepanu figuuriderühm, milles on kõige silmapaistvam meie «Antinea». Leidsime selle suurepärase maali madalast varjualusest, kus teda oli raske märgata. Huvitav, miks ei olnud see nii täiuslik teos nähtavamal kohal. «Antinea» randmekatted viitavad figuuri sugulusele Aouanrheti «Valge Daamiga». Jabbareni teistes paikades sattusime samas kujutuslaadis maalitud meesfiguuridele. Kahjuks olid need väga luitunud. Eraldatavad olid siiski nende kiivritaolised peakatted, mitmevärvilistest paeltest kiivritaolised moodustised, mida kroonis ümmarguse põhjaga pigimüts. Hiljem õnnestus meil Sefaris avastada veel kaks samas stiilis ning seekord võrdlemisi hästi säilinud kujutist, samuti ka kolm stiliseeritud, samades värvitoonides maski otsevaates peakattega. Need ühel ajal maalitud, kuid laadilt nii erinevad teosed, millel esinevad kõrvuti väga realistlikud kujutised ja stiliseeritud maskid, on probleemiks, mille lahendus ilmselt peitub etniliste rühmituste koeksistentsis. Sirge ninaga naine annab tunnistust Vahemere-alade mõjutustest, kuigi nende juures on ka Egiptuse mõju märgatav.

Šefari «kreeka sõjamehed» oma laiale ninale vaatamata ei oma samuti midagi ühist Aafrika tüübiga. Mis puutub kolme maski, siis need on stiliseeritud aafrikapäraselt. Taolist Egiptuse ja neegrikunsti elementide üheaegset esinemist võib tõenäoliselt seletada siin elanud inimeste allumisega niihästi egiptlaste kui neegrite mõjutustele. See seletus on täiesti tõenäoline, kui arvestada Tassili maalide mitmekesisust.

Egiptuse mõju kohtame muide terve rea Jabbareni ja Šefari figuuride juures, mis on tüüpilised oma peakatete ja väga omapärase teostuse poolest sinakashalli, erkpunase või valge ookriga.

Geoloogia ja maalikunst

Tassili maalide värvitoonide rohkus tundub algul hämmastavana, sest esiajaloolise perioodi kunstnikud kasutasid värve tagasihoidlikult. Nende põhilisteks värvideks olid punane ja valge, saadud kaoliinist, ja mangaanhapend. Kuid Tassilis leidub teatavasti kilomeetrite ulatuses kiltkivipaljandeid. Kohtasime kiltkive rohkesti Tamriti ja Jabbareni mäemassiivide vahelisel platool. Need ookrisisaldusega kivid, ulatudes paiguti rohkem, paiguti vähem ümbritsevast maapinnast kõrgemale, on vastavalt päikesekiirte intensiivsusele muutnud oma värvitooni. Varjulisemas kohas olevad kivid on tumepunased, peaaegu šokolaadivärvi. Järgnevad telliskivipunane, helepunane, kollane ookritoon. Viimasel neist on terve rida varjundeid, mis ulatuvad rohekani välja.

Pulbristatud ookrid segati ilmselt sideainetega, mille koostis pole siiani täpsustatud, kuid milles, nagu näitab Ouenati džebeli * maalitükkide analüüs, leidus piimakaseiini ja akaatsiavaiku. Tegime ühtlasi kindlaks, et ookrite koostis polnud kõikidel perioodidel ühesugune, näiteks ümarpeade stiili kuuluvad teosed, maalitud kollase ookriga, moodustasid kihi, mis algul oli tõenäoliselt võrdlemisi paks. Veisekasvatajate perioodi figuurid seevastu olid maalitud hulga vedelama ainega, mis tungis sügavamale kaljupinda.

---

* *Džebel* (araabia k.): mägi. *(Tõlk.)*

75. Ihérir. Kajakk geltal

76. Tuareegi perekond, kes on end sisse seadnud kalju jalamil asuvas koopas

77. Esiajalooline käsikivi ja uhmer

78. Nooremast kiviajast pärinev ränikivist nooleots

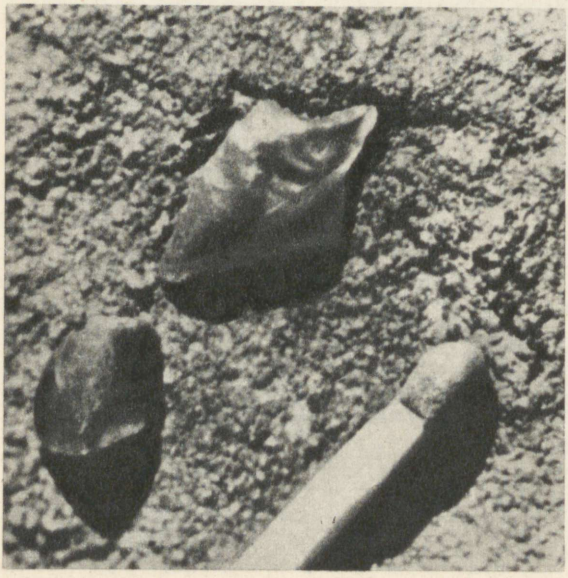

Manduv stiil

See on ilmselt ümarapealiste inimeste perioodi lõppfaas. Meie teadmistest veel ei piisa tema täpse kronoloogilise asetuse kindlaksmääramiseks, kuid tõenäoliselt eelneb ta neile kolmele koolkonnale, milles hakkab end tunda andma Egiptuse mõjutus. Sellel perioodil on freskode kunstiline tase eelnevate perioodide freskode tasemest tunduvalt madalam. Teostus on viimistlemata, vormid rasked, detailid välja töötamata. Tehnika ise on algeline, piirdub punase ookriga tõmmatud kontuuridega — viimased sageli dubleeritud kollase ookriga —, kujundi sisepinnad on kaetud valgega. Selle faasi teoseid iseloomustavad hiiglaslikud mõõtmed. On tunda, et kunstnikud püüdsid nende kaudu mõju avaldada, kusjuures ilu taotlemine jäi tagaplaanile.

Leidsime ühelt seinalt kujutise, mis võttis enda alla seina terve kõrguse. Kujutis oli peaaegu viis meetrit kõrge, ent kui ta madalam, hävinud osa kaasa arvata, võis ta olla vähemalt kuue meetri kõrgune. Pole mõtetki rõhutada, et siiani pole veel leitud nii suuri seinamaale. Nimetatud kujutis püstitab omapärase rekordi, olles maailma suurim esiajalooline maal. Teised Sefaris leitud samasuguse teostusega figuurid on 3,25 m kõrged ja kujutavad ajastu jumalusi. Peale inimfiguuride kohtab selles arheoloogilises kihis, mis on Tassili idaosas väga rikkalikult esindatud, rohkesti loomade kujutisi, mis annavad täieliku ülevaate tolleaegsest loomastikust: elevante, kaelkirjakuid, metshärgi, antiloope, mufloone, metssigu, lõvisid (nendest üks nelja meetri pikkune), jaanalinde. Mõnedel neist loomadest oli võib-olla täita maagikasse puutuv osa, sest sageli võib neid leida koos naistega, kelle käed on tõstetud kas siiras jumalduses või hardas palves. Mõnikord on loomad kujutatud niivõrd kombineeritult, et sarnanevad antiikmütoloogiast pärinevate elukatega, kellele on võimatu anda nime.

Kirjeldatud viimase faasiga lõpeb pikk ümarapealiste inimeste periood.

Kohe pärast Aouanrheti «Valge Daami» loomist hakkavad end tunda andma võõrad mõjutused. Võib-olla tähistavad need esimest rahvaste liikumist, mis eelneb veise-

kasvatajate suguharude sissetungile. Olgu sellega kuidas on, neegrite tuhandeid aastaid vana kunst on loojangul. Peagi ilmuvad Tassilisse uued rahvad, kellel pole eelnevatega midagi ühist. Nad vallutavad kõrgendikud, ajades endi ees oma aeglasi härjakarju. Tassili koobaste seinad kattuvad täiesti uues stiilis maalitud ja uue ainestikuga teostega.

VEISEKASVATAJATE PERIOOD

Selle perioodi freskodel kujutatud inimeste ja loomade väikesed figuurid on maalitud niivõrd loomulikena, et neid võib täie õigusega arvata maailma suurima realistliku koolkonna loominguks. Ei esine enam ei skemaatilisust, ei stiliseerimist ega sümboliseerimist nagu eelnevates kihtides. Kõik figuurid on antud liikumises. Kunstnik on neid tabanud kõige elavamates poosides täpsusega, mis viitab ta erakordsele vaatlemisoskusele. Veisekasvatajad kasutasid peamiselt punast ookrit. Valge ja kollase värviga andsid nad edasi loomade karvkatet, toonitasid mõningaid detaile ja vahel ka täiendasid kontuure.

Kunstnike lemmikteemaks on härjad. Nende rohke ja kvaliteetne kujutamine näitab, kuivõrd suur oli karja osatähtsus tolleaegsete inimeste elus. Need olid kaunid, vilkad loomad, kellel alles puudus lopsaka rohuga koplites metoodilisel pidamisel tekkiv rasvakiht ja kes tänu jooksmisele savannides säilitasid oma sihvakuse ja paindlikkuse. Neil olid pikad sarved, vahel lüürakujulised, vahel kaarjad. Ilmselt esindasid need loomad kaht Vana-Egiptuses tuntud liiki, aafrika jämedate sarvedega härga *Bos africanus*'t ja *Bos brachyceros*'t. Antud edasi kas üleni värvidega kaetuna või ainult joonkujutusega, esinevad nad tavaliselt suurte karjadena, keda karjased kas ees kõndides juhivad või enda ees ajavad. Freskol, mille avastasin Tamritis, viibides Tassilis esmakordselt, on vähemalt kuuskümmend viis härga. See on seni tuntud ansamblitest suurim. Teisel, Jabbarenist leitud freskol on küll loomi vähem, kuid nad on kunstipärasemad nii kompositsioonilt kui värvide käsitluselt ja harmoonialt. Kasutatud on erandlikult kollast, rohelist, lillakat ja isegi sinist ookrit, mis on täiesti ebatavaline esiajaloolises kunstis. Ilmselt tundsid mõned kunstnikud erilisi värvaineid või segusid.

Samasuguse meisterlikkusega on veisekasvatajad, kes

olid ühtlasi jahimehed, kujutanud ka metsloomi. Nad on maalinud terve loomaaia, andes täpse ülevaate tolleaegse Sahaara troopilisest faunast, kuhu kuulusid elevant, ninasarvik, jõehobu, kaelkirjak, antiloop, gasell, metssiga, lõvi, metseesel, mingi meile tundmatu hobuslane, jaanalind, kalad. Loomade arvukus viitab rikkalikele rohumaadele ja väga niiskele kliimale, mis on muide leidnud kinnitust ühel Aouanrheti freskodest, kus on kujutatud kolme jõehobu, keda ajavad taga piroogis sõitvad mehed.

Nii inimesed kui loomad on maalitud igapäevase tegevuse juures. Nii on mitmed inimeste figuurid asetatud ovaalse põhiplaaniga onni keskele. Onn on ilmselt valmistatud õlgedest või espartoheinast. See taimne seinamaterjal savist alusmüüril esineb tüüpilisena kõigil Sudaani aladel. Teistel kompositsioonidel on näha naisi keedupottide ees, mehi, kes lõhuvad kirvega puid, teki all magavaid lapsi, rühmadesse kogunenult vestlevaid inimesi, elu edasiandmiseks ühinenud paare ja hulk teisi stseene, mille järgi saame ettekujutuse veisekarjaste igapäevasest elust. Nagu selgub põllul töötavat naisterühma kujutava fresko järgi, tegelesid tolleaegsed inimesed juba põlluharimisega.

Sõjajalal oldi nähtavasti sageli. Nagu tõendavad freskod, tingis sõjapidamise kariloomade varastamine ja tarvidus karju kaitsta. Sõdu kujutavad freskod on ebatavaliselt realistlikud ja niivõrd väljendusrikkad, et figuuride väikestest mõõtmetest hoolimata on võitlejate nägudelt võimalik lugeda nende tunnetemängu. Nendega on võrreldavad vaid suurepärase kompositsiooniga tantsustseenid, milles osa naisi graatsiliselt keerleb, osa plaksutab rütmis käsi ning osa viibutab väikseid käristitega sarnanevaid muusikariistu.

Selle perioodi rühmastseenides on kujutatud ainult väikseid figuure. Kuid on loodud ka peaaegu elusuurusi kujutisi, mis on tihti erakordselt kõrge kunstilise väärtusega. Tin Abou Tekas nägime kaht 1,6 m kõrgust vibukütti, kelle käsitluslaad oli tähelepanuväärne. Jabbarenis leidsime rühma naisi, kelle kiivriharja või suhkrupead meenutavad peakatted sarnanesid Lääne-Aafrikas elava fulbe suguharu naiste peakatetega. Kõik need suured maalid, eriti maal, millele andsime nimeks «Istuvad mees ja naine», on hämmastavalt kaunid. Esiajaloolise perioodi kunstnikud ei ole varem inimkeha nii andekalt käsitlenud.

Neid teoseid saab võrrelda ainult kreeklaste maalidega, mis ilmusid hulga hiljem.

Loomad on samuti mõnikord kujutatud väga suurtena. Jabbarenis ja Tin Abou Tekas nägime mitut sellist härga, üht niisugust metssiga ja kaslast. Veisekasvatajatest kunstnike päritolu oleks võinud põhjustada vaidlusi, kui meil poleks olnud kindlaid andmeid, et nad olid tulnud Ülem-Niiluselt. Kuuel korral olime nimelt kohanud veisekasvatajate perioodi maalidel tüüpilise egiptuse paadi kujutist noomi nimetusega ninal. On täiesti erakordne, et neid nii omalaadse stiiliga maale võis leiduda Tassili kaljudel. See tõestab, et veisekasvatajatel oli varem olnud kokkupuuteid egiptuse tsivilisatsiooniga ja et nad olid tõenäoliselt tulnud idast.

Sellised on meie esimeste uurimuste põhjal Tassili freskode järgi kindlakstehtud olulisemad ajajärgud. Tegelikult lisanduvad neile veel mõned, näiteks valgega maalitud skemaatiliste kujutiste ajajärk, Jabbareni pikkade, niitpeente inimeste ajajärk, Timenzouzine'i hispaania stiilis väikeste vibuküttide ajajärk jne., kuid mul puudub veel materjal nende kronoloogiliseks järjestamiseks ja ma ainult mainin neid alljärgnevalt.

Näiteks tätoveeritud kehadega jahimehi, kes esinevad kord viskodad käes, kord kirvestega relvastatult, on käsitletud täiesti erineval viisil. Mõnikord kohtab ka ainult piirjoontega kujutatud groteskseid, sageli naljakaid profiile. Sellele stiilile andsime nimeks humoristlik stiil.

Leidsime ka käe «negatiive», mis meenutavad neid, mida on leitud Euroopa paleoliitikumiaegsetes koobastes. Ti-n-Tazariftis esinevad käe jäljed veisekasvatajate perioodi maalidel, tõendades, et nad ilmusid pärast humoristliku stiili perioodi või vähemalt sellega üheaegselt.

Kuid kõige ootamatuma avastuse tegime Jabbarenis, kus leidsime kaks täiesti egiptusepärast maali. Üks neist kujutab nelja linnupeaga kaitsejumalannat ja teine ohverdamisstseeni. Need on ainsad meie otsingute kestel leitud seda liiki teosed ja valmistavad küllaltki peamurdmist. Miski ei lasknud siiani oletada, et egiptlased oleksid tunginud Niilusest nii kaugele läände. Vahest oli lihtsalt tegemist mõne kaua aega Egiptuses elanud liibüalase või mõne liibüalaste poolt oma maale toodud egiptuse vangi teostega. Ruttan lisama, et eeltoodu jääb ainult oletuseks,

sest nii vähese materjali põhjal ei saa veel teha järeldust.

Hobuse ja kaameli periood, mis kuuluvad ajaloolisse epohhi, on freskodega hästi esindatud mõnedes Sahaara piirkondades. Kuid meie poolt uuritud aladel leidus selle perioodi maale vähe. Leidsime siiski mitu väga huvitavat kaarikute kujutist, millistest rääkisin juba eespool.

Paralleelselt koopiate tegemisega otsisime kummaliste rahvaste-kunstnike jälgi nende tööde lähedusest. Meil õnnestus leida rohkesti käsikive, kiviuhmreid, potikilde. Mõnede varjualuste põrand oli sõna tõsises mõttes nendega kaetud. Kaevasime ka maalitud seinte juures ja sattusime mitmel korral toidujäätmetele, mille hulgas oli samasuguseid esemeid kui need, mis maapinnal vedelesid. Peale käsikivide, uhmrite ja potikildude leidsime kaevates kivikirveid, ränikivist nooleotsi, kaabitsaid ja ka jäänuseid ehetest, näiteks jaanalinnumuna koorest nikerdatud kaelakee tükke, kiltkivist ripatseid ja käevõrusid.

Kõik need esemed olid ilmselt maha jäetud veisekasvatajate poolt. Tuhast leidsime puusütt. Kui sellest tehakse analüüs, siis saamegi teada veisekasvatajate perioodi maalide vanuse. Esialgselt võime neid paigutada 3500. aasta lähikonda e. m. a., millal umbes veisekasvatajad Sahaarasse ilmusid. Veisekasvatajad elasid siin tõenäoliselt kaua, võib-olla mitmeid aastatuhandeid.

Ümarapealiste inimeste perioodi mitmesse kihti kuuluvad maalid on veel hulga vanemad. Kõige esimesed maalidekihid pärinevad kahtlemata neoliitikumist, kus ei tuntud ei käsikivi ega savinõusid ja kus peamiseks tööriistaks oli tõenäoliselt kohmakalt tahutud, ebasümmeetrilise kujuga kirves. Kui hindan nende maalide vanust kaheksale tuhandele aastale, kusjuures nad siis kuulusid väga varajasse neoliitikumi, siis ma tõenäoliselt ei liialda.

Toodud lühiülevaade näitab, kuivõrd palju uusi andmeid Sahaara mineviku kohta saime tänu Tassili freskodele. Ent pidagem silmas, et nende kunstitööde uurimine on alles vaevalt alanud, et käesolevas teoses äratoodud andmed on alles puudulikud, saadud kohapealsete põgusate vaatluste põhjal, mida täpsustame edaspidise, laboratooriumis toimuva üksikasjaliku uurimistöö käigus.

MÄRKUSI ILLUSTRATSIOONIDE KOHTA

Henri Lhote, ekspeditsiooni juht
Koer, keda ta silitab, on tuareegi sloughi; need loomad sõbrunevad väga harva eurooplastega. Nad on oma peremeeste laagripaikade hirmuäratavad valvurid; tuareegid kasutavad neid jahipidamisel gasellidele ja mufloonidele.

Ekspeditsiooni liikmed
Vasakult paremale, üleval: Irène Montandon, Claude Guichard, Jacques Violet, Philippe Letellier; all: Georges Le Poitevin, Gianni Frassati, Robert Martin, Jack Chambrin. Järgmine lehekülg, üleval: Jean-Dominique Lajoux, Michel Brézillon; all: Jean Lesage, André Vila.

1. *Sefari mägedes*
Tassili liivakivikaljud Sefari mägedes. Kaljud on siin suhteliselt kompaktsed ega ulatu kõrgemale kui 25—30 meetrit. Kaljupinnal on näha muster, mis on tekkinud vee toimel, ja koopaid kaljude jalamil, mida esineb väga sageli.

2. *Teel Sefarist Tamritisse*
«Haldjate korstnad» Iddo vadis.

3. *Ekspeditsiooni teejuhid ja tuareegid*
Sahaara põliselanikud valmistavad kiiruga teed lühikesel puhkepeatusel. Esiplaanil kuivanud šebrokipõõsad, mis on korjatud tule tegemiseks.

4. *Jabbaren. Linnupeaga jumalannad. Egiptuse mõju (XVIII dünastia?).* (27×37 cm)

5. *Sefar. Suur jumal palvetavate naistega. Ümarpeade perioodi langusajajärk.* (760×360 cm)
Fresko keskosas suur, 3,25 m kõrgune figuur. Vasakul ülestõstetud kätega palvetavad naised. Paremal, tumepunasega maalitud antiloobi ja selle all asuva antiloobi valgete sarvede kohal lamab naine selili. Tema paisunud kõht ja asend viitavad sünnitamisele. Siin on kahtlemata tegemist mingi maagilise stseeniga, mis on seotud sigivusekultusega. Maali kõige vanemaks osaks on suur valge sarv (kesksest figuurist vasakul). Jäljed, mida koopial näha pole, võimaldasid kindlaks teha tohutu suurt sarvestikku, mis võis kuuluda muistsele pühvlile. See kujutis on ainus omalaadne, mis me Tassilis leidsime.

Freskol võib veel näha mõningaid väiksemaid, vanemast ajast pärinevaid ümarapealisi figuure, veisekasvatajate perioodist pärinevaid istuvaid figuure paremal.

6. *Tafaleleti mäekurul*
Tee Djanetist Rhatti läheb üle Tafaleleti mäekuru, kustkaudu pääseb Tassilisse. See on üks raskemini ületatavaid ja järsemaid kurusid. Fotol on perspektiiv moonutatud, kuid kõrguste vahe mäekuru harja ja tagaplaanil paremal nähtava kaljunuki vahel on üle 150 meetri. Läbipääs on täis kuhjatud kaljurünkaid ning selle rusulasu vahel leiab kohati vaid suurivaevu nii palju ruumi, et koormaga eesel läbi pääseks. Ekspeditsiooni liikmed ületasid selle mäekuru rohkem kui viiekümnel korral, selleks et toimetada kohale toiduaineid või et viia posti Djanetti.

7. *Laagrilõke Sefaris*
Igal õhtul kogunesid ekspeditsiooni liikmed, nii prantslased kui ka tuareegid, lõkke ümber. See oli puhkehetkeks, mille vältel jutustati igasuguseid lugusid või kõneldi päeva jooksul tehtud tööst ja järgneva päeva kavadest. Taust ja valgustus andsid neile kokkutulekuile silmatorkavalt «esiajaloolise» värvingu. Foto on tehtud Sefaris teise ekspeditsiooni ajal.

8. *Sefar. Kaljuseina pesemine käsna abil*
Kui kaljuseinal avastati maaling, pesti seda kergelt väga pehme käsna abil. See protseduur aitas elustada värve ja võimaldas maalingust paremini aru saada. Siin sellel kaljul võib näha Sefari «Peata meest».

9. *I-n-Tifnar. Fresko kopeerimine*
Kopeeriti otse kaljupinnalt väga vastupidavale ja läbipaistvale paberile. See näiliselt lihtne operatsioon oli sageli väga vaevarikas: kord oli maaling halvasti nähtav, kord kiskus tuul paberi käest või rebis selle puruks, kord muutis kopeerija töö pingutavaks ebamugav asend, milles ta oli sunnitud töötama. Hiljem viimistleti koopiat alati, korrigeerides kaljupinnast tingitud moonutusi või täpsustades peeni detaile, mida pliiats ebatasasel pinnal ei olnud tabanud.

10. *Sefar. Koopia kandmine joonestuspaberile*
Joonestuspaberi leht, millele kantakse maalingu koopia, kaetakse üleni guašiga, mille toon vastab kaljupinna omale. Pärast seda asutakse koopiat eriliste pliiatsite abil paberile kandma. Lõpuks kontrollitakse paberile kantud koopia täpsust originaali järgi. Fotol võib näha freskosid, mis katavad «Amatsoonide koopa» seina Sefaris. Selgesti on eristatavad väikesed figuurid ja lambakari.

11. *Maalidega koobas Aouanrhetis*
Üks koopatüüpe. Koopad olid väga erinevad nii oma ehituselt kui ka suuruselt. Ühed ei olnud suuremad kui üks meeter igas suunas, teised aga olid kuni saja meetri pikkused. Jabbarenis ja Aouanrhetis oli kaljudel sageli taru või neegrionni

kuju. Pildil näha olevas koopas leidsime fresko jooksvate figuuridega (nr. 39), samuti teisi motiive, millest ei olnud võimalik koopiaid teha.

12. *Jabbareni suur koobas*
Teist tüüpi koobas Jabbarenis, mille pikkus on umbes kuuskümmend meetrit ja mis on peaaegu terves ulatuses kaetud freskodega. Koopa sügavus oli 3—6 meetrit. Mõnes kohas maapinnas oli säilinud jäänuseid kultuurkihist, mis sisaldas majapidamisjäätmeid: loomakonte, tuhka, puusütt, samuti potikilde ja jaanalinnumuna koorest lõigatud helmeid. Voolav vesi oli suurema osa kihist hävitanud ja kandnud palju säilmeid koopast välja, kus neid võis leida otse maapinnalt.

13. *Tamrit. Fresko «Kütid» (detail). Veisekasvatajate periood.* (42×25 cm)
Fragment Tamriti suurest freskost «Kütid», mille H. Lhote avastas 1934. a. See fresko asub rohkem kui üheksa meetri sügavuses koopas, kus on seetõttu üsna hämar. Koopas leidub veel teisi maalinguid, mis kuuluvad ümarapealiste inimeste perioodi; neist võiks nimetada ühe suure muflooni kujutist. Küttide keha on tätoveeritud; nad on relvastatud kas vibu või viskodaga. Jahiloomadest on kujutatud ainult päid, mis meenutavad lammaste omi, kuid see pole päris kindel, seda enam, et loomade karvastikku kujutavad värvilaigud on lammastega raskesti seosesse viidavad. Selle fresko juures torkab silma üks tehniline eripärasus: kontuurid on enne pindade värviga katmist tähistatud kerge joonega. Fresko peaks kuuluma veisekasvatajate vanemasse perioodi. On kasutatud punast ja kollast ookrit ning valget. Teos on väga peenelt välja töötatud ning paistab silma oma kompositsiooni ja teostuse kõrge taseme poolest.

14. *Ülem-Tamrit. «Egiptuse» paat. Veisekasvatajate periood.* (103×76 cm)
Fresko Ülem-Tamritist. See on maalitud väga madala koopa lakke, kuhu pääses sisse ainult roomates. Koopa sees sai inimene vaevalt istuda. Leidsime kaks samalaadset motiivi ja pidasime neid algul mao kujutisteks. Ent teised leiud Jabbarenis ja Ti-n-Tazariftis lubasid mul väita, et tegemist on Niiluse paadiga, nagu teda on kujutatud Ülem-Egiptuse kaljudel ja mille kivisse raiutud kujutisi arvatakse pärinevat dünastiate-eelsest ajajärgust. (Vt. H. A. Winkler, *Rock-drawings of Southern Egypt*, London 1938, t. I, pl. XXXIII-XL.) Need paatide kujutised kuuluvad veisekasvatajate perioodi ning kinnitavad, et veisekasvatajatel oli sidemeid Ülem-Egiptusega, kust nad väga tõenäoliselt ise pärinevadki.

15. *Tamrit. Kaks Venust. Veisekasvatajate periood.* (30×57 cm)
Väike fresko Tamritis (detail). Leidsime selle ühe kalju seinalt Tamriti vadiga paralleelselt kulgevast orust, mis on vadiga ühendatud läbipääsu abil umbes 80 meetrit allpool «Küttide koobast» (nr. 13). Need Venused, mille käsitluslaad meenutab Mailloli, on maalitud punase ookriga ning annavad

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

tunnistust, et nende autor tundis suurepäraselt inimkeha. Joonisel toodud härg on kujutatud ainult joonega (veisekasvatajate periood).

16. *Jabbaren. Mitmevärvilised härjad. Veisekasvatajate periood.* (152×105 cm)
Fragment. Vt. märkust nr. 31.

17. *Ülem-Tamrit. Hobusekujulised antiloobid. Veisekasvatajate periood.* (100×137 cm)
See fresko asub ühe väikese koopa püstseinal vadi ülemjooksu kohal kaljude vahel kasvava tarutipuu juures ning selle lähedal asub väike gelta. Siin on kujutatud hobusekujulisi antiloope. Punane ooker ja valge. See on veisekasvatajate perioodi üks meistriteoseid. Kollase ookriga maalitud gasell allservas on koopial pisut kõrgemale tõstetud.

18. *Djébrine, ekspeditsiooni teejuht*
Meie teejuht Djébrine-ag-Mohammed on umbes 65-aastane. Ta kuulub kel-medaki hõimu imradi suguharusse. Djébrine on parim teejuht Tassilis. Ta on punapea ja tema silmad on sinised, mis on tuareegi juures haruldane; keha on tal kaetud tedretähnidega.

19. *Tamrit. Laastatud tarutipuu. On näha teejuht Sermi*
Üks Tamriti küpresse *(Cupressus dupreziana).* Tuareeg Sermi lõikab üht kõrgel asuvat oksa; puul on kunagi varemalt latv maha võetud ja võib ennustada tema peatset hukkumist.

20. *Timenzouzine. Figuurid tätoveeringutega. Veisekasvatajate periood.* (55×70 cm)
Fresko Timenzouzine'i suures koopas (detail). Need tätoveeringutega figuurid meenutavad Tamriti «Kütte», kuid nad on siiski kujutatud algelisemalt. Käes on neil riistad, mille kuju tuletab meelde noorema kiviaja kirveid. Ülemise figuuri jalgade vahel rippuv jätk pole kindlasti mitte nooletupp, vaid alla langenud niudepõlle ots. All vasakult paremale: jõehobu pea, kolm kaelkirjakut ja metspühvel. Ülemine loom näib olevat mingi hobuslane. Fresko tervikuna pärineb veisekasvatajate perioodist.

21. *Timenzouzine. Kiviplaadile graveeritud elevant. Pühvli periood.* (236×219 cm)
Timenzouzine'i vadi paremal kaldal. Kivisse raiutud joonistus on kriidiga üle tõmmatud, et muuta tema piirjooned fotol paremini nähtavaks. Ta kuulub pühvli perioodi ning on järelikult väga vana, võib-olla kõige vanem meie poolt leitud kujutistest. Piirkonnas, mille me läbi uurisime, leidus väga vähe kivisse raiutud joonistusi. Esitame nende loendi: üks inimfiguur (lisaks elevandile) Timenzouzine'is, rühm lühikese sabaga lambaid Amazzari vadi lähedal, fallosega figuur Ouan Abous, ninasarvik Oua-Moulini lähedal ja kindlaksmääramatu motiiv Jabbarenis. See on kõik. Juba eespool on öeldud, et joonistused ja maalid pole mitte ühtede ja samade autorite

loodud, vaid on erinevate rahvaste looming, vähemalt veisekasvatajate ja sellele eelnenud perioodi osas. Härgi kujutavate kaljusse graveeritud joonistuste puudumine on selles suhtes väga iseloomulik aladel, mis me suutsime metoodiliselt läbi uurida.

22. *Jabbaren. Elevandi kehaga antiloop. Ümarpeade perioodi langusajajärk.* (105×130 cm)
Joonfiguur punase ookriga, mis on ääristatud valgega. Ta ei asunud mitte koopas, vaid Jabbareni vadi vasaku kalda kohal ühes õõnsuses. See maaling kuulub ümarpeade perioodi «Marsi elanike» suure jumala tüüpi.

23. *Jabbaren. «Marsi elanike» suur jumal. Ümarpeade perioodi langusajajärk.* (Vähendus 93×130 cm)
«Marsi elanike» suur jumal võtab enda alla terve seina Jabbareni suures koopas vadi vasakul kaldal. See sein oli väga ebatasane, ja kuna pea oli maalitud laele, siis polnud maalingut tervikuna kerge märgata. Asusime selle läheduses laagris ligi kaks nädalat, ilma et oleksime teda tähele pannud. Ja ometi pidi see tohutu suur figuur, kui võtta arvesse hävinud alumist osa, olema ligi kuue meetri kõrgune. Leidub veel arvukalt sellele kihile vastavaid maalinguid mitte ainult Jabbarenis, vaid ka Adjefous, Ti-n-Tazariftis ja Sefaris. Igal pool on figuurid väga suured ning maalitud samas laadis: valge figuur, mis on ümbritsetud punasega, see omakorda mõnikord ümbritsetud veel kollasega. Peale inimfiguuride on kujutatud ka metsloomi: elevanti, antiloopi, metssiga, kaelkirjakut, muflooni, jaanalindu, lõvi või hoopis fantastilisi loomi.

24. *Jabbaren. Sulgedest peaehtega vibukütt. Ümarpeade perioodi hilisem ajajärk.* (100×105 cm)
Fresko Jabbareni «köögikoridorist». See fresko, millest siin on toodud ainult üks osa, oli täiesti kaetud kõvasti kaljupinnale liitunud savitolmuga; pidime raiskama tervelt pool päeva seina pesemiseks, et maal nähtavale tuleks. Siin võib eristada mitut kihti, mis vastavad erinevaile perioodidele: 1) kolm väikest figuuri, mis asuvad vertikaalsuunas suure nais- ja meesfiguuri vahel, on maalitud lillakaspunase ookriga; 2) neli suuremat figuuri on maalitud telliskivipunase ookriga, nende kontuurid ja kaunistused aga tumedama ookriga ning nad kuuluvad «Marsi elanike» tüüpi; naise kehal võib märgata punktidest koosnevaid joonistusi, mis on nähtavasti tätoveering; mehel on

---

PEAMISTE STIILIDE TABEL

A. Väikeste ümarapealiste, sarvedega figuuride stiil
B. Kuradikeste stiil
C. Keskmise perioodi ümarapealiste inimeste stiil
D. Ümarapealiste inimeste hilisem stiil
E. Ümarapealiste inimeste langusajajärgu stiil
F. Ümarapealiste inimeste stiil, kus avaldub Egiptuse mõju

käes lühike, lihtsa kaarega vibu (see maalirühm on vanem kui «Marsi elanike» suur jumal, mille valged pinnad on ääristatud punasega); 4) väike kummargil figuur naise jalgade kohal on maalitud punase ookriga ja kuulub veisekasvatajate perioodi; 5) teised väikesed figuurid, mis on maalitud üleni valgega.

25. *Jabbaren. Kuradikesed. Ümarpeade keskmine periood.* (100×67 cm)
Jabbareni «kuradikesed» on maalitud eraldi seisva kalju seinale vadi vasakul kaldal. Neid väikesi sarvilisi figuure, kes kannavad mitmeosalist niudepõlle, on kujutatud tantsimas, käes mingid kõristid. Nad liiguvad väikeste ümarapealiste figuuride ees, kes on samuti varustatud sarvedega ning pärinevad väga vanast perioodist, kuid on saanud mõjustusi hilisemast, keskmist kasvu ümarpeade perioodist, keda on tavaliselt maalitud kollase ookriga ning ümbritsetud valgega. Teised figuurid, mis on küll teostatud erisuguses laadis, kuuluvad tõenäoliselt samasse perioodi.

26. *Jabbaren. Fresko väikeste vibuküttidega. Ümarpeade vanem periood.* (62×85 cm)
Väikesed ümarapealised figuurid Ülem-Jabbarenist on maalitud lillaka ookriga. Mõnedel neist on üldiselt levinud kolmnurksed niudepõlled ristikujulise kaunistusega, teised on ilmselt alasti, kuid kõik kuuluvad samasse koolkonda. Ristikujuline kaunistus võiks viia mõttele noast, kuid see pole kindlasti õige tõlgendus. Pigem on siin tegemist millegi niudepõlle juurde kuuluvaga. Neil meestel on käes keskmise suurusega kolmekordse kõverusega vibud.

27. *Jabbaren. Niidikujulise kehaga tantsijad. Praegu veel kindlaks määramata periood.* (112×40 cm)
Need figuurid on maalitud kahvatupunase ookriga Jabbareni vadi kohal asuva kalju seinale, see tähendab paika, mis ei saanud olla eluasemeks. Need on ainukesed selles stiilis maalitud figuurid, mida me oleme leidnud, ning pealemaalingute puudumine ei võimalda meil neid kronoloogiliselt ühessegi perioodi paigutada.

28. *Jabbaren. Ohverdamisstseen. Egiptuse mõju* (XVIII dünastia?). (105×38 cm)
Lageda taeva all asuv fresko kaljuseinal vadi vasakul kaldal, kus ei ole olnud inimeste eluaset. Värvid olid halvasti nähtavad ja neid oli võimalik reprodutseerida alles pärast pesemist.

G. Veisekasvatajate kõige vanema perioodi tätoveeringuga küttide stiil
H. Veisekasvatajate stiil
I. Veisekasvatajatele järgnenud perioodi „kohtunike" stiil
J. Veisekasvatajatele järgnenud perioodi pikkade peenikeste valgete inimeste stiil
K. Sõjavankrite perioodi stiil
L. Kaksikkolmnurksete inimeste stiil. Ratsahobuse periood

Stiil on seotud Egiptuse kunstiga, kuid käsitluslaad on vabam kui Egiptuse kunstimälestistel. Kõigil figuuridel, nii meestel kui ka naistel, on linnupea ja nad kannavad egiptuse laadis soengut (pskenti?). Naised kannavad seelikuid ja mehed niudevöid, samuti Egiptuse moe järgi. Peale selle võib freskol näha koonusekujulisi vaase, mis sarnanevad vaasidega dünastiate-eelsest ajajärgust, samuti Ülem-Egiptuse usulistel talitustel kasutatud paati noomide tunnuste ja lippudega.

29. *Jabbaren. Kaljusse graveeritud veised ja inimfiguurid. Veisekasvatajate periood.* (24×30 cm)
Maalikunstniku eskiis (vt. nr. 30).

30. *Jabbaren. Kaljusse graveeritud veis. Veisekasvatajate periood.* (24×30 cm)
Siin pole tegemist sõna otseses mõttes kaljusse graveeritud joonisega, vaid maalikunstniku eskiisiga. Enne maalimist kraapisid veisekasvatajad kaljule maalitava motiivi piirjooned. Need piirjooned, olgugi väga õrnalt kaljusse kraabitud, on veel praegugi paljude lõpetatud freskode juures selgesti märgatavad. Taolisi eskiise leidsime vaid Jabbarenis ja Adjefous.

31. *Jabbaren. Mitmevärvilised härjad. Veisekasvatajate periood.* (305×105 cm)
See tähelepanuväärne fresko Ülem-Jabbarenis on maalitud kaljuseinale täiesti lageda taeva all. Härjad kuuluvad kahte liiki: ühed on peenemate sarvedega, mis kõverduvad lüürakujuliselt, ja vastavad nähtavasti *Bos africanus*'ele, teistel on sarved jämedamad ja suunatud ettepoole — need vastavad *Bos brachyceros*'ele. Edasiliikuva härjakarja järel sammub karjus. Ees on ohvriloom, kelle üks jalg on juba ära lõigatud.

32. *Jabbaren. Vibukütt suurest jahistseenist. Veisekasvatajate periood.* (20×18 cm)
Ta kannab väikest valgetriibulist mütsikest ja ristkülikukujulist niudepõlle. Keskmise suurusega vibu on poolkaarjas. Tähelepandav on, et vibu hoidmise viis ei ole samasugune kui vibukütil fotol nr. 26. Viimasel juhul on tegemist vibuhoidmise viisiga, mida kasutasid metsaalade elanikud, kuna käesoleval juhul võib näha rohtlaelanikele omast vibuhoidmise viisi.

33. *Jabbaren. Väikese peaga naine. Veisekasvatajate periood.* (70×75 cm)
«Kiivriharjalise peakattega naise» leidsime üsna maapinna ligidalt kaljuseinalt, mida kutsuti «Väikeste Küülikute kaljuks». Punase ookriga maalitud keha on lopsakate vormidega, kuna kael ja pea on ebaproportsionaalselt väikesed. Peaehte terav hari näib allavajununa, nagu võib näha fulbe naiste juures, kui nad võtavad ära jäiga sõrestiku, mis juukseid üleval hoiab. Valkjad täpid, mis katavad kogu keha, ei ole kindlasti mitte dekoratiivsed. Pigem on tegu rõugearmidega. Võib tähele panna, et naise profiil ei ole negriidne. Nina on terav, huuled keskmise paksusega, lõug küllalt etteulatuv. Laup seevastu on

kumer ja väga kõrge. Kõiki neid jooni võib tänapäeval leida fulbede juures.

34. *Jabbaren. «Antinea». Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (115×185 cm)
Avastasime selle suurepärase naisfiguuri «Mullasea koopas» Jabbarenis. Fresko asub koopa kõige raskemini ligipääsetavas osas, olles väljastpoolt varjatud tohutu suure kaljurünkaga. Veisekasvatajad on kasutanud seda koobast eluasemena, sest seal leidub rikkalikult toidujäätmeid ja säilmeid tööriistadest. Üsna paremal katab suur siluett väikest ümarapealist figuuri ning punase ookriga maalitud veise figuur näib olevat lisatud peaehtele. Profiil on tüüpiliselt europiidne, võiks isegi öelda, kreekapärane. Ta on teravaks kontrastiks «Rahukohtunike» (nr. 35) ja Ülem-Jabbareni naiste (stiilide tabel, I) jämedajoonelistele figuuridele, mis kuuluvad ometi samasse koolkonda ja on kõik maalitud samade värvidega. Peaehe näib viitavat sellele, et tegemist on kellegi kõrgemalseisva isikuga. Siin võib järjekordselt näha peasidet või tanu, mis on sellele koolkonnale iseloomulik, kuid peakatte ülemine osa ei ole enam samasugune — tema juurde näib kuuluvat mingi lisand, mille kuju meenutab egiptuse pskenti. Käe ümber on nähtavasti mingi võru.

35. *Jabbaren. «Kohtunikud». Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (130×92 cm)
«Rahukohtunikud». Fresko asub etteulatuva ülemise osaga kaljul, mis ei moodusta koobast. Nimetuse võlgnevad need figuurid oma peakattele; nende hulgas leidub ainult mehi, kelle peakatted on ülihuvitavad, koosnedes kõrvutiasetsevatest vertikaalsetest ribadest moodustatud millestki tanulaadsest, mida katab ümmargune müts, viimane omakorda on mõnikord ehitud veel allarippuvate kõrvakatetega. Vertikaalsed ribad on maalitud punase ja hallikassinise ookriga ning ääristatud valgega. Meestel on ehted käsivartel ja õlgadel. Keha on värvitud hallikassiniseks, vöö punase ookriga ning ääristatud valgega. Lillemotiiv, mida võib näha ülemise rea figuuride ees, on maalitud sama valgega ning pärineb kindlasti samast ajastust. Fresko ülaosa moodustab punase ookriga maalitud suur kaslane, kellest siin on näha vaid tagakeha ning kes kuulub veisekasvatajate perioodi. Veisekasvatajatele järgnenud perioodi kuuluvad «rahukohtunikud» on pärit samast ajastust kui «Antinea» (nr. 34), Aouanrheti jooksjad (nr. 39), stiliseeritud neegrimaskid (nr. 55) ja fotol nr. 53 kujutatud figuurid.

36. *Aouanrhet. Sarvedega jumalanna ehk «Valge Daam». Ümarpeade perioodi hilisem ajajärk, kus avaldub Egiptuse mõju.* (100×150 cm)
Selle oma kujutusviisi poolest ühe tähelepanuväärseima fresko avastasime ühel eraldi seisval kaljul, mille jalamil moodustunud väikesed koopad olid eluasemeks sobimatud. Fresko on maalitud kollase ookri ja valgega. Täpid kehal, õlgadel ja rindadel kujutavad tõenäoliselt tätoveeringut. Niudevöö ja tantsu juurde kuuluvad ehted — käsivarre- ja sääresidemed — on

valmistatud kas kiududest või peentest rihmadest punutisest, samuti kui kätised. Jalarandmed on kaunistatud laiade palmikutega, mis olid nähtavasti samast materjalist, tõenäoliselt kiududest. Peas on sarved, mis nagu kannaksid viljapõldu, kust langeb teri. Võib-olla on siin tegemist mingi põllunduse kultuse preestritariga või põllundusjumalannaga, kes oli olemas enne jumalanna Isist — või kujutabki see teda —, sest Isisele omistati Egiptuses põlluharimise avastamine. Väike rinnafiguur pildi allosas kaare sees on pärit samast ajast, see tähendab ümarpeade perioodi hilisemast ajajärgust. Väikesed punase ookriga maalitud figuurid kuuluvad veisekasvatajate perioodi. Nad jätavad mulje, nagu oleks «Valge Daam» nende peale maalitud. Selline mulje on eriti tugev niudevöö ja käsivarre küljes rippuva narmastiku juures, kus nad näivad läbipaistvatena. Tegelikult on nad siiski peale maalitud ja läbipaistvuse efekt tuleb sellest, et väikeste figuuride maalimiseks kasutatud punane ooker ei ole valgega kaetud pinnale püsima jäänud ja on maha langenud. Valgega maalitud väike figuur vasakul pärineb veisekasvatajatele järgnenud perioodist.

37. *Jabbaren. Fulbe neiud. Veisekasvatajate periood.* (90×130 cm) Leidsime need kaks kaunist figuuri kaljuseinalt Jabbareni vadi vasakul kaldal, mõne meetri kaugusel «Ohverdamisstseenist» (nr. 28) ja «Egiptuse jumalannadest». Ihu on maalitud punase ookriga, soengud ja riietus valgega. Kaks kätt on küünarnukist saadik hävinud. Profiilid ei ole negriidsed ning meenutavad fulbe naiste omi, samuti nagu nende soengudki. Käsivarred ja käed on maalitud mõnede XVII—XX dünastiast pärinevate maalide laadis (vt. André Lhote *«Les chefs-d'œuvre de la peinture égyptienne»*). Samuti on riietus selle ajastu lihtrahva naiste oma (tsit. teos, vt. eriti tahv. 28, 29, 42). Hobune vasakul on hiljem peale maalitud ja pärineb hobuse perioodist.

38. *Aouanrhet. Neegrimask. Langusajajärgu stiilidele eelnenud ümarpeade periood.* (90×130 cm)
See fresko on maalitud sügava ja küllalt pimeda koopa keskele, mis meenutab tugevasti mingit pühamut. Suur valge naisefiguur paremal kuulub ümarpeade perioodi vanemasse ajajärku. Teine naine, nähtav veel ainult osaliselt, on hiljem kaetud figuuriga maskis. Viimane on maalitud telliskivipunase ookriga ning tema keha on kaetud valge ruudustikuga. Tema hoiak tuletab meelde ratsahobuse seljas istuva mehe asendit. On tähelepandav, et käed ja jalad ei ole veel maalitud. Tema ainsaks riietuseks on pikk kolmnurkne niudepõll, mida hoiab üleval ümber keha tõmmatud nöör. Pikliku kujuga sarvedega mask on valmistatud samas laadis kui teatud neegrimaskid, mida kasutatakse Lääne-Aafrikas veel tänapäeval. Elevandiluu-rannikul elavatel senufodel on tõepoolest olemas samasuguseid, initsiatsioonitseremooniatel tarvitatavaid maske, ainult selle vahega, et neil on sarved suunatud väljapoole. Võib veel tähele panna, et käsivartel ja reitel kasvavad taimed (lilled?). See maaling on vanem kui Jabbareni «Marsi elanike» suur jumal.

39. *Aouanrhet. Maratonijooks Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (155×60 cm)
See jooksvate figuuride rühm asetseb ühe õõnsuse seinal peaaegu maapinna kõrgusel. Fresko on maalitud valge, hallikassinise ja punase ookriga — nende värvide kasutamine on iseloomulik «rahukohtunike» kihile. Muide, ühelt väga ebatasaselt kaljuseinalt leidsime maalitud figuure, mis sarnanesid Ülem-Jabbareni omadega (stiilide tahvel, I). Õnnetuseks olid nad suurelt osalt hävinud ja neid ei olnud võimalik seetõttu kopeerida. Tähelepanu köitsid nende peakatted, mis olid erinevad «rahukohtunike» omadest, kuid meenutasid teatavaid Egiptuse peasidemeid.

40. *Aouanrhet. Tätoveeritud rindadega neegrinaine. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (110×95 cm)
Fresko leidsime samast koopast, kust «Ujuva naise rindadega seljal» (nr. 41). Neegritar (vasakul), hoolimata oma lopsakatest vormidest, on teatavas seoses «Valge Daamiga», mis on leitud samast paigast (rinnad ja tätoveering). Teisest küljest kannab ta peakatet, mis on samasugune kui tema peale valgega maalitud «ujuva naise» kihti kuuluva figuuri peakate.

41. *Aouanrhet. Ujuv naine rindadega seljal. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (127×85 cm)
Leidsime selle tarukujulises kaljus asuvast väikesest koopast, mis oli liiga kitsas, et olla eluasemeks. Kujutatud stseen on mitmeosaline. Üleval on kujutatud horisontaalasendis naist, kes veab enda järel vastu keha tõmmatud liikmetega meest. All vasakul tuleb ettepoole sirutatud kätega figuur välja kummalisest munakujulisest esemest. Värvidest on kasutatud punase ookriga ääristatud valget (ülemise figuuri keha), valgega täpistatud ookrit (peakatted) ning rohekaskollast ookrit (alumine motiiv). Kaks figuuri, mis asetsevad vastavalt munakujulise eseme kohal ja järeleveetavast mehest allpool, kuigi juurde lisatud, pärinevad samast ajajärgust, samuti seisev figuur parempoolse lehekülje allservas. Seevastu kaks väikest punase ookriga maalitud figuuri, mida võib näha parempoolse lehekülje keskel, on pärit veisekasvatajate perioodist. Kõnelesin juba, kui küsitav on selle fresko tõlgendamine. Kas vihje rännakule sünnist surmani? Need on vaid oletused. Mis puutub fresko stiili, siis on see ilmses suguluses Jabbareni «Rahukohtunike» (nr. 35) stiiliga. Eriti võib tähele panna analoogiat peakatetes, profiilides, käsivarreehetes ja rindade kujus. Samuti on teataval määral ühist kasutatud toormaterjalis: punane ooker, valge, rohekaskollane ooker.

42. *Aouanrhet. Jaht jõehobule. Veisekasvatajate periood.* (95×105 cm)
Fragment. Freskol tervikuna on kujutatud kolme jõehobu ja kolme piroogi. Viimased näivad olevat valmistatud taimsest materjalist (pilliroost?) ja neil on ühist mõnedel Egiptuse mälestusmärkidel kujutatud paatidega. Võib-olla olid neil ka pur-

jed. Vasakul, jõehobust allpool, istub üks figuur ratsa härja seljas. Kogu fresko on maalitud punase ookriga.

43. *Ti-n-Tazarift. Meie laager*
Ekspeditsiooni laager kaljudevahelises läbikäigus, vaadatuna ülevalt kaljudelt.

44. *Ti-n-Tazarift. Vibukütid. Veisekasvatajate periood.* (65×87 cm)
Fragment väga ilusast freskost, mis kujutab lahingut kahe vibuküttide salga vahel. Võib tähele panna, et mõned pead ja niudevööd on esile tõstetud sellega, et on jäetud värviga katmata. Vibu on kolme kõverusega ja tema sidumisviis on omane rohtlaelanikele. Üks sõdalasi viibutab mingit kõverat eset, mis võib olla viskenuga. Fresko on maalitud punase ookriga.

45. *ja 46. Ti-n-Tazarift. Ujuja ja vibukütt. Ümarpeade hilisem periood.* (108×155 cm ja 110×150 cm)
Need ümarapealised figuurid moodustavad osa ühes koopas asuvast suurest freskost. Ülemine figuur — äärmine vasakul — näib olevat vees. Profiil on eelnevalt kaljusse kraabitud, mida ümarapealiste figuuride juures tuleb ette üsna harva. Profiil on negroidne. Peaehtel on neli väga teravat väikest sarve. Vasakul õlal ja rinnal on näha tätoveeringuid. Ehe paremal käsivarrel näib olevat sulg; samasugust detaili võib tähele panna fotol nr. 24 ja teistel samasse koolkonda kuuluvatel freskodel, eriti Adjefous. Siinsetel figuuridel, samuti kui fotol nr. 24, on ümber vasaku randme väga suured käevõrud (kivirõngad?). Seevastu vibu ei ole väike ega poolringikujuline, vaid keskmise suurusega ja kolmekordse kõverusega. Sellest ei tule siiski järeldada, et need vibud vastasid erinevatele rahvastele. Võib-olla oli olemas kaht tüüpi vibusid, liiatigi on fotol nr. 24 kujutatud vibu kuju tingitud joonistuse lihtsustamisest. Alumisel figuuril pole sarvi, kuid ta kannab sulgi nagu figuur fotol nr. 24. Niudevöö detailid on ilmekalt esile toodud, samuti ristikujuline motiiv puusa kohal, mis ei ole kindlasti mitte relv. Mõlemad figuurid on maalitud helekollase ookriga, mis on ääristatud valgega, ja kuuluvad ümarpeade hilisemasse perioodi. Väike antiloop, mis on maalitud ülemise figuuri käsivarrele, kuulub hilisemasse perioodi.

47. *Ti-n-Tazarift. Lamav naine. Ümarpeade perioodi langusajajärk.* (280×108 cm)
Fresko asetseb kolme meetri kõrgusel maapinnast, suure koopa ülaosas, kust leidsime arvukalt lihvitud kive (mingid löögiriistad?). Fresko on maalitud valgega ja ääristatud punase ookriga ning kuulub samasse kihti kui Jabbareni «Marsi elanike» suur jumal. Kollase ookriga maalitud ja valgega ääristatud mufloonid pärinevad varasemast ajast.

48. *Ti-n-Tazarift. Stiliseeritud härjad. Veisekasvatajate periood.* (230×108 cm)
Rakursi all kujutatud jalad ja pead annavad freskole oma-

pärase käsitluslaadi. Samuti puuduvad allpool kujutatud loomapeaga väikestel figuuridel jalad; nad sammuvad rongkäigus, nagu tantsides mingit rituaalset tantsu. Osadesse jaotatud geomeetrilist motiivi on raske tõlgendada. Seespool võib näha figuure, kellest mõned (parempoolne osa) näivad olevat haaratud mingist meeletust tantsust, liikudes edasi S-kujuliselt. Kasutatud on punast ja kollast ookrit ning valget. Paremal nähtav joonega kujutatud motiiv võib olla stiliseeritud veise pealuu.

49. *Ti-n-Tazarift. Tantsiv neeger sääresidemetega. Veisekasvatajatele eelnev periood, mida pole suudetud kronoloogiliselt kindlaks määrata.* (23×70 cm)
Detail ühest suurest koopast avastatud freskolt. Keskne negroidse profiiliga figuur, kes kannab sääresidemid ning valgeid ja punaseid sulgi, on ainuke omalaadne, mis me oleme leidnud; pealemaalingute puudumine ei võimalda freskot kronoloogiliselt kindlaks määrata. Üleval asuv väike figuur, kes ajab härgi, kuulub veisekasvatajate perioodi.

50. *Ti-n-Tazarift. Tantsijad. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (150×90 cm)
Fragment. Parempoolne suur naisfiguur on maalitud mustaga. Ainult niudevöö ja mõned detailid on maalitud punase ookriga, mis on ääristatud valgega. Oma üldiselt laadilt, proportsioonidelt ja peas asuvate sarvede poolest on tal sugulust Aouanrheti «Valge Daamiga». Teised figuurid, kellest üks on tema peale maalitud, on teostatud kollase ja punase ookri ning valgega. Keha, rindade ja piha kuju järgi otsustades on nad ilmselt suguluses suure sarvedega naisega ning fresko tervikuna peaks olema ühtede ja nendesamade kunstnike looming. Siin muide võib tähele panna sarnasust Aouanrheti jooksvate meestega (nr. 39); samasugused peaehted, samasugused rõngad ümber käsivarte ja põlvede, samasugune vöökujuline niudepõll (vasakpoolsel meesfiguuril). Mõlemad freskod kuuluvad kahtlemata samasse perioodi. Kuid siin on meil tegemist palju kõrgematasemeliste teostega, nagu elegantne tantsijatar paremal. Kollase ookriga maalitud ja valgega ääristatud mufloon pärineb hilisemast ajastust.

51. *Ti-n-Tazarift. Jõehobud. Veisekasvatajate periood.* (165×80 cm)
Fresko on maalitud punase ookriga.

52. *Sefar. Suur jumal palvetavate naistega. Ümarpeade perioodi langusajajärk (kaljuseinalt tehtud foto).* (190×250 cm)
Fragment. Fresko tervikuna on 30 m² suurune. Jabbareni «Marsi elanike» suure jumala periood. Siin on tegemist vahetult tehtud fotoga. Hiiglase peale maalitud antiloobile on omakorda peale maalitud sakiliste kontuuridega motiiv (vt. märkust nr. 5).

53. *Sefar. «Kreeka» sõjamees. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (88×183 cm)

Kaks sellel freskol näha olevat figuuri asetsesid mitte koopas, vaid kaljunukil. Sellega on ka seletatav, et nad on küllaltki tuhmunud. Nende taastamine oli keerukas, kuid seda kasulikum, et nad kujutavad endast «Antinea» meesvariante. «Kreeka» sõjameheks on teda nimetatud seepärast, et ta kannab kiivriharjataolist peakatet (niisugusel nimetusel on muidugi vaid ülekantud tähendus). Profiil näib olevat europiidne, kuid mitte nii selgesti kui «Antineal». Peakate on väga lähedane Jabbareni «rahukohtunike» omadele, kellel võib leida ka samasuguseid käsivarreehteid. Samuti on kasutatud neidsamu värve: sinakashalli ja punast ookrit ning valget. Märgime mööda minnes, et kõik sellesse kihti kuuluvad maalingud on üsna halvasti säilinud, sest värv pole hästi peal püsinud. Võibolla puudus selle ajajärgu maalikunstnikel sideaine, mida teiste perioodide kunstnikud, otsustades nende teoste parema säilivuse järgi, on kindlasti kasutanud.

54 *ja 55. Sefar. Stiliseeritud neegrimaskid. Veisekasvatajatele järgnenud periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (70×50 cm ja 205×100 cm).
Nr. 54 on vahetult kaljult tehtud foto maskist, mis asub foto nr. 55 (on tehtud koopialt) keskosas. Tõtt-öelda ei ole epiteet «neegri-» päris õigustatud, kuigi on olemas teatav stiilianaloogia nende ja veel praegugi Mustast Aafrikast leitavate maskide vahel. Võimalik, et need pole muud kui «Kreeka sõjamehe» ja Jabbareni «rahukohtunike» peakatete stiliseeritud vormid. Näeme siin samuti kõrvuti asuvatest vertikaalsetest ribadest tehtud laubasidet ja selle peale asetatud valget ümmargust mütsi, kuid selle sarnasuse põhjal ei ole võimalik väita, et nende vahel on olemas otsene seos, isegi mitte kronoloogiline. Need maskid on leitud Sefari vadi kohal asuvast suurest koopast, mõnesaja meetri kaugusel «Kreeka sõjamehest».

56. *Sefar. Negatiivis käed. Veisekasvatajatele järgnenud periood (foto on tehtud kaljuseinalt).* (40×25 cm)
Leidsime neid Jabbarenis, Ti-n-Tazariftis ja Sefaris. Ti-n-Tazariftis oli üks neist maalitud härja peale, Jabbarenis «rahukohtuniku» tüüpi kuuluva figuuri peale. Negatiivis käsi leidub mitte üksnes Sahaara teistes paikades, vaid ka Franco-Kantaabria kiviaegsetes asulapaikades.

57. *Sefar. Amatsoonide koobas. Kitsed ja maalitud käsivars. Veisekasvatajatele järgnenud ja veisekasvatajate periood.* (88×108 cm)
Fragment. See looklev ja küllalt sügav koobas sisaldab tohutul hulgal maalinguid, mis kuuluvad kõige erinevamatesse kihtidesse. Siin on kõige vanemaks motiiviks koos käsivarrega maalitud käsi, mille juures on kasutatud lillakat ookrit. Käsi kuulub ümarpeade hilisemasse perioodi; sellele järgneb fresko keskele joonistatud loom, mille piirjooned on tõmmatud helepunase ookriga. Tegemist on mingi kahepaikse või kilpkonnaga. Selles maaliderühmas võib näha loomi, nagu elevant, mufloon, antiloop, kuid mitte inimfiguure. Kolmandas kihis esinevad pika ninaga inimfiguurid, mis on tüüpilised sellele

veisekasvatajate stiilile, mida me nimetasime humoristlikuks. Viimasesse kihti kuuluvad kitsed, mis on maalitud lillakaspunase ookriga ning pärinevad samuti veisekasvatajate perioodist.

58. *Sefar. Laste koobas. Veisekasvatajate periood.* (50×23 cm)
Fresko on maalitud väikese koopa seinale mäestiku ühes kõrvalisemas kitsustikus. See kujutab endast stseeni laagrielust. Joon, mis ümbritseb selili lamavat figuuri, kujutab endast onni. Lamav mees mängib lapsega, kes hüppab tema kõhul. Mees on pannud oma vibu ja nooled millelegi lauataolisele. Maas võib näha keedupotte ja veekruuse. Onni ees istub kaks naist lastega. Eemal lüpsab mees lehma. See fresko on maalitud punase ookriga.

59. *Sefar. Neegritari tänava koobas. Vibukütt ja koer. Veisekasvatajate periood (foto on tehtud koopaseinalt).* (50×65 cm)
Fragment. Veisekasvatajate perioodist pärinev maal kujutab kütti oma koeraga. Selles kihis tuleb väga harva ette kodustatud koera kujutamist. Tegemist on lühikese sabaga koeraga, kelle liikumine pole nii vilgas kui hobuse perioodi kuuluvate hurtade oma.

60. *Sefar. Istuvad mees ja naine. Veisekasvatajate periood.* (285×220 cm)
Meistriteos, üks kaunimaid, mis me oleme kopeerinud. Naise (vasakul) profiilis võib ära tunda Jabbareni noore fulbe neiu profiili; mõlemad freskod kuuluvad muide samasse ajajärku. Parempoolsel figuuril on peas lilled; näib, et see on mees, kes kõneleb midagi naisele.

61. *Sefar. Mehed kolmikhargiga. Ümarpeade vanem periood.* (210×150 cm)
Fresko kujutab «piigimehi» ja asetseb Sefaris «Rästikukitsustikus». Figuuridel on käes piigid (?) või hargid (?), mille alumine ots näib olevat varustatud mingi munaga. Paremal pool kujutatud figuurid pärinevad hilisemast ajajärgust. Seevastu valgega maalitud väikesed figuurid ning ristid on samuti vanad.

62. *Sefar. Tantsivad mehed ja naised maskides. Ümarpeade hilisem periood, kus avaldub Egiptuse mõju.* (87×50 cm)
See fresko on maalitud kaljule, mis hoolimata üsna kaugele etteulatuvast osast ei olnud kasutatav eluasemeks. Ainult meesfiguuridel on maskid, samuti tantsuehted ümber käsivarte ja ülalpool põlvi. Neidsamu ehteid kohtame Aouanrheti «Valge Daami» juures, mis muide kuulub samasse koolkonda. Ka kasutatud toorained on needsamad: kollane ooker ja valge — viimast on freskole kantud paksu kihina — ning täiendavalt punane ooker. Ühel tantsijal on käes mingid pikad kõverad esemed. Naistel pole ei maske ega tantsuehteid. Kõik figuurid oleksid nagu nööriga kokku seotud. Vasakul on veel üks väiksem rühm (pole fotol näha) figuure, kellest ühel on käes jahisarv nagu ühel Aouanrheti freskol (vt. stiilide tabel, F).

63. *Tin Abou Teka. Sõjavanker. Tuhatnelja kihutavate sõjavankrite periood.* (80×65 cm)
Vankri ette on rakendatud kaks hobust, kes on kujutatud «tuhatnelja kihutavas» stiilis. Allpool kujutatud ratsanik pärineb ilmselt samast ajajärgust. Sõjavankrite ja ratsanike koosesinemine Sahaara maalidel on erandlik; siin kujutatud vanker pärineb tõenäoliselt hilisemast ajajärgust. Kaksikkolmnurga stiilis meeste eskiisid, mida võib samal maalingul näha, on hilisemad.

64. *Tin Abou Teka. Sõjavanker. Tuhatnelja kihutavate sõjavankrite periood.* (95×63 cm)
Hobused on suurelt osalt hävinud, kuid neid pidi olema kolm, sest võib selgesti eristada kuut ohjaharu hobuseajajate käes. Tassili maalitud sõjavankrid on enamasti kahehobusesõidukid; siiski on teada kaks vankrit, mille ette on rakendatud kolm hobust — üks Djeratis ja teine Tiroris. Pandagu tähele, et hobuseajajatest vasakul kujutatud figuur, mis kuulub nn. «kriipsukujulise peaga inimeste stiili» nagu hobuseajajadki, kannab peakatet, mis on maalitud teises värvitoonis kui keha.

65. *Ala-n-Edoument. Sõjavanker. Tuhatnelja kihutavate sõjavankrite periood.* (105×73 cm)
Sõjavanker on maalitud väikese koopa seinale Tekaham-n-Edéneni ja Ala-n-Edoument'i vahelisel rajal. Korraga on kasutatud punast ookrit ja valget. See on «tuhatnelja kihutavas» stiilis kujutatud vanker, mida kasutati jahil (mufloonide jälitamiseks). Hiljuti puhkes vaidlus nende vankrite vanuse ja iseloomu suhtes. Väideti, et 1) nad pärinevad Rooma, mitte aga Egeuse-Kreeta ajastust; 2) tegemist on tsirkuse-, mitte sõjavankritega, sest neid pole kunagi kujutatud sõja- või jahistseenides; 3) niisugused vankrid pole Sahaaras kunagi liikunud, vaid karavaniajajad on neid kujutanud mälu järgi, olles neid näinud põhja pool asuvates linnades tsirkuseetendustel. Ent kontekst, mille järgi need vankrid tuleb paigutada kronoloogiliselt veisekasvatajate ja hobuse (keda kasutati ilma vankrita) perioodi vahele, tõestab, et need vankrid esinesid väga ammu enne Rooma ajastut. Vastupidiselt neile väiteile esineb vankreid sõjastseenides, eriti Djerati vadis, ja siin äratoodud pilt näitab, et neid kasutati ka jahil. Mis puutub sõjavankri kasutamisse Sahaara muistsete rahvaste poolt, siis see on tõestatud XVIII dünastia aegsete Egiptuse kroonikate ning antiikkreeka ja -rooma autorite poolt. Tänapäevani on leitud Sahaaras üle kolmesaja sõjavankri kujutise, nii Tassilis kui ka Hoggaris, Adrar-Iforasis, Maroko ja Orani lõunaosas ning Mauretaanias. Nii suur hulk kujutisi ei saa olla igavust tundvate karavaniajajate töö vili; pigem kinnitab see, et niisugust sõjavankrit kasutati Sahaara kõige erinevamates osades. Siin koosneb meeskond kolmest mehest: keskmine, kes kannab valget tuunikat, valmistub heitma oda muflooni suunas. Vasakul on näha jäänused teisest vankrist, millest on säilinud ainult rattad.

66. *Adjefou. Kaksikkolmnurgakujulised mehed. Tuhatnelja kihutavate sõjavankrite ja ratsahobuse periood.* (205×140 cm)
See fresko asub elamiskõlblikus koopas, mille seinal leidub maalinguid ainult hobuse perioodist. Üleval salk sammuvaid mehi kaksikkolmnurkstiilis. Kõigil neil on õlal viskoda, mille küljes ripub mingi väike risttahukakujuline ese; härjad on maalitud samal ajajärgul, kuid nende teostus on kohmakam kui veisekasvatajate perioodil. Üks härgadest on maalitud kahehobuserakendiga vankri peale ja üks kaksikkolmnurgakujuline figuur, mis on maalitud samas laadis kui ülemisedki, katab teist vankrit. Meie koopial on vankrid pisut vasakule ja teineteisele lähemale nihutatud. Nad on pärit vanemast ajast kui kaksikkolmnurgakujulised sõjamehed ja härjad. Pandagu tähele kaht vibukütti, kes tõenäoliselt kuuluvad vankritega ühte ajajärku. Üks neist on varustatud ristkülikukujulise kilbiga, mida veisekasvatajaist karjused ei tundnud.

67. *Adjefou. Suur kaelkirjak. Erinevad perioodid.* (105×160 cm)
Leidsime fresko kitsast koopast, mis ometi võis olla ajutiseks eluasemeks kahele-kolmele inimesele. Freskol võib eristada kuut kihti maalinguid: 1) helepunase ookriga maalitud väikesed ümarapealised figuurid, mis on nähtavad kaelkirjaku jalgade vahel; 2) nende peale on lillaka ookriga maalitud teised samasse stiili kuuluvad figuurid, kuid need on suuremad, kahel neist on peas suled; 3) maalingu allosas paiknev niidikujuline figuur, mis on hilisem esimesest kihist, kuid pole võimalik kindlaks määrata, kas ta kuulub esimese ja teise kihi vahele või on ka viimasest hilisem; 4) kollase ookriga maalitud ja punasega ääristatud ümarapealine figuur, mis katab üht teise kihti kuuluvat figuuri, olles ise osaliselt varjatud kaelkirjaku jalgadest; 5) valgega maalitud ja punase ookriga ääristatud kaelkirjak, kes kuulub samasse kihti kui Jabbareni «Marsi elanike» suur jumal; 6) veisekasvatajate perioodi kuuluvad antiloobid, keda jälitab jahimees vibuga.

68. *Adjefou. Jaht kaelkirjakule. Ratsahobuse periood.* (85×54 cm)
Järsul kaljuseinal ühe koopa lähedal leitud väike fresko. Kaelkirjak kaitseb oma poega kallalekippuva koera eest. Ühekordse kaarega vibuga relvastatud kütt kuulub kaksikkolmnurkse keha ja kriipsukujulise peaga inimeste perioodi. Siin võib veel tähele panna punase ookriga maalitud peakatet. See stseen pärineb hobuse perioodist.

69. *Adjefou. Jaanalinnud ja antiloobid. Ümarpeade periood.* (160×87 cm)
See fresko on maalitud mitte kuigi sügavasse õõnsusse väikese tsirkuse lähedal, mis asub Adjefou vadi parema kalda kohal. Kaks jaanalindu on maalitud punase ookriga. Neile on peale maalitud suur kaslane, keda omakorda katab üks antiloopidest. Jabbarenis on olemas suur valgega maalitud jaanalind, kes on kujutatud samas laadis ning kuulub kahtlemata nagu needki siin «Marsi elanike» suure jumalaga ühte kihti. Antiloobid, kuigi maalitud erinevates toonides, pärinevad samast perioodist.

70. *Adjefou. Loomapeaga kütid. Veisekasvatajate periood.* (105×51 cm)
Väike fresko järsu varjatud kalju seinal Adjefou vadi parema kaldaga paralleelses kitsustikus. Maalitud punase ookri ja valgega. Kuigi loomapead on veisekasvatajate perioodi teistel maalingutel haruldased, on siiski tõenäoline, et see teos pärineb just sellest ajajärgust.

71. *Ouan Abou. Kaelkirjakute võitlus. Veisekasvatajate periood.* (100×80 cm)
Paikneb vadi kohal asuval platvormil olevas koopas, kus leidus vaid veisekasvatajate perioodi kuuluvaid maalinguid. Ringikujuline kaitsemüür — või tara loomade hoidmiseks — sulges platvormi ja koopa täielikult. Arvukalt nooleotsi ja tahumiskilde koos potikildudega katsid maapinda. Kahel kaelkirjakul on jalad omavahel põimunud, nagu võitleksid loomad teineteisega. Nähtavasti on siin tegemist isaste võitlusega emase (kolmas kaelkirjak) juuresolekul. Nende jalgade vahel on kaks gaselli ja üks jaanalind (pealemaaling). Esiplaanil hoiab vibuga relvastatud kütt antiloopi lõa otsas ja varjab end tema taha, et teistele loomadele märkamatult läheneda.

72. *Tassili ahelik Tafaleleti ümbruses*
Tassili kaljupangad lennukilt nähtuna Tamrit-Aroumi piirkonnas. Vasakul on näha kristallilistest kivimitest reljeef. Org kujutab endast Aroumi mäekuru.

73. *Kivikõrb Tamriti ümbruses, Ti-n-Bedjedj'is*
Lennuvaade, mis meenutab tõepoolest Kuu maastikku.

74. *Teravad kaljud Sefarist põhja pool*
«Haldjate korstnad» lennukilt vaadatuna Sefarist põhja pool.

75. *Ihérir. Kajakk geltal*
Ekspeditsiooni kajakk teeb uurimissõitu ühel järvel tuareegide huvitatud pilkude all.

76. *Tuareegi perekond, kes on end sisse seadnud kalju jalamil asuvas koopas*
Tin Abou Teka ümbrus.

77. *Esiajalooline käsikivi ja uhmer. Veisekasvatajate periood*

78. *Nooremast kiviajast pärinev ränikivist nooleots*
Võrdluseks on kõrvale asetatud tuletikk.

PEAMISTE STIILIDE TABEL

See tabel annab ülevaate Tassili maalingute mitmesugustest eraldatavatest kihtidest. Muidugi mõista on see tabel skemaatiline, ebatäielik ja esialgne. Kuna on kogutud väga rikkalikult materjali, siis on seda tarvis põhjalikult läbi töötada, enne kui võib lõplikke järeldusi teha.

A. *Väikeste ümarapealiste sarvedega figuuride stiil*
Sulgede ja sarvedega ehitud figuur kihist, mida peetakse kõige vanemaks.

B. *Kuradikeste stiil*
Figuur on juba arenenum. Võib märgata ümarapealiste «Marsi elanike» stiili mõju. Maalimistehnikas kasutatakse kollast ookrit, mis on ääristatud punase ookriga.

C. *Keskmise perioodi ümarapealiste inimeste stiil*
«Marsi elanike» stiil. Maalitehnikas kasutatakse kollast ookrit, mida ääristatakse punase ookriga.

D. *Ümarapealiste inimeste hilisem stiil*
Hilisem «Marsi elanike» stiil. (See käib keskel asuva figuuri kohta; teiste kohta vt. märkus nr. 24.)

E. *Ümarapealiste inimeste langusajajärgu stiil*
«Marsi elanike» langusajajärgu stiil. Kasutatakse rohkem valget, kusjuures piirjooned on tõmmatud kollase ookriga.

F. *Ümarapealiste inimeste stiil, kus avaldub Egiptuse mõju*
Lõpp-periood (Aouanrheti «Valge Daami» kiht).

G. *Veisekasvatajate kõige vanema perioodi tätoveeringuga küttide stiil*

H. *Veisekasvatajate stiil*
Klassikaline stiil. Hamiidi tüüpi figuur.

I. *Veisekasvatajatele järgnenud perioodi «kohtunike» stiil*
«Rahukohtunike» ja «Antinea» tüüpi figuurid. Egiptuse mõju.

J. *Veisekasvatajatele järgnenud perioodi pikkade peenikeste valgete inimeste stiil*
Lineaarses stiilis maalitud figuurid. On kindel, et nad on veisekasvatajate perioodist hilisemad, kuid pole võimalik kindlasti väita, et nad on hilisemad ka «rahukohtunike» kihist.

K. *Sõjavankrite perioodi stiil*
«Tuhatnelja kihutava sõjavankri» tüüp.

L. *Kaksikkolmnurksete inimeste stiil. Ratsahobuse periood*

SISUKORD

Eessõna 5
I. Sahaara arenguetapid 9
II. Suund Tassilile 17
III. Esimesed Tan-Zoumaitakis tehtud koopiad 27
IV. Tamriti küpressid 34
V. Karjakasvatajate kultuur 40
VI. Jabbaren viie tuhande figuuriga 48
VII. Aouanrheti pühamu 55
VIII. Suvi Sahaaras 61
IX. Ühelt ekspeditsioonilt teisele 69
X. Uus rühm Ti-n-Tazariftis 78
XI. Sefari suur jumal 83
XII. Iidne tee läbi Sahaara 89
XIII. Väljasurev hõim: Tassili tuareegid 98
XIV. Kaheteistkümnekihiline fresko 107
XV. Langevarjude kasutamine 115
XVI. Ekspeditsiooni lõpp 124
XVII. Kas me avastasime Atlantise? 131
XVIII. Esialgne kokkuvõte 140
Märkusi illustratsioonide kohta 150

Анри Лот. В ПОИСКАХ ФРЕСОК ТАССИЛИ. На эстонском языке. Оформление О. Субби. Издательство «Ээсти Раамат». Таллин, Пярнуское шоссе, 10. Toimetaja R. Mägi. Kunstiline toimetaja A. Raja. Tehniline toimetaja P. Kass. Korrektorid M. Sepp ja M. Laido.
Ladumisele antud 28. IX 1966. Trükkimisele antud 18. XI 1966. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 10,5 + 35 lisa. Tingtrükipoognaid 12,49. Arvestuspoognaid 14,65. Trükiarv 30 000. Tellimise nr. 2714. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42. Trükipaber nr. 1 — Staicele Paberivabrik, Läti NSV. Hind 93 kop. 2—8—1

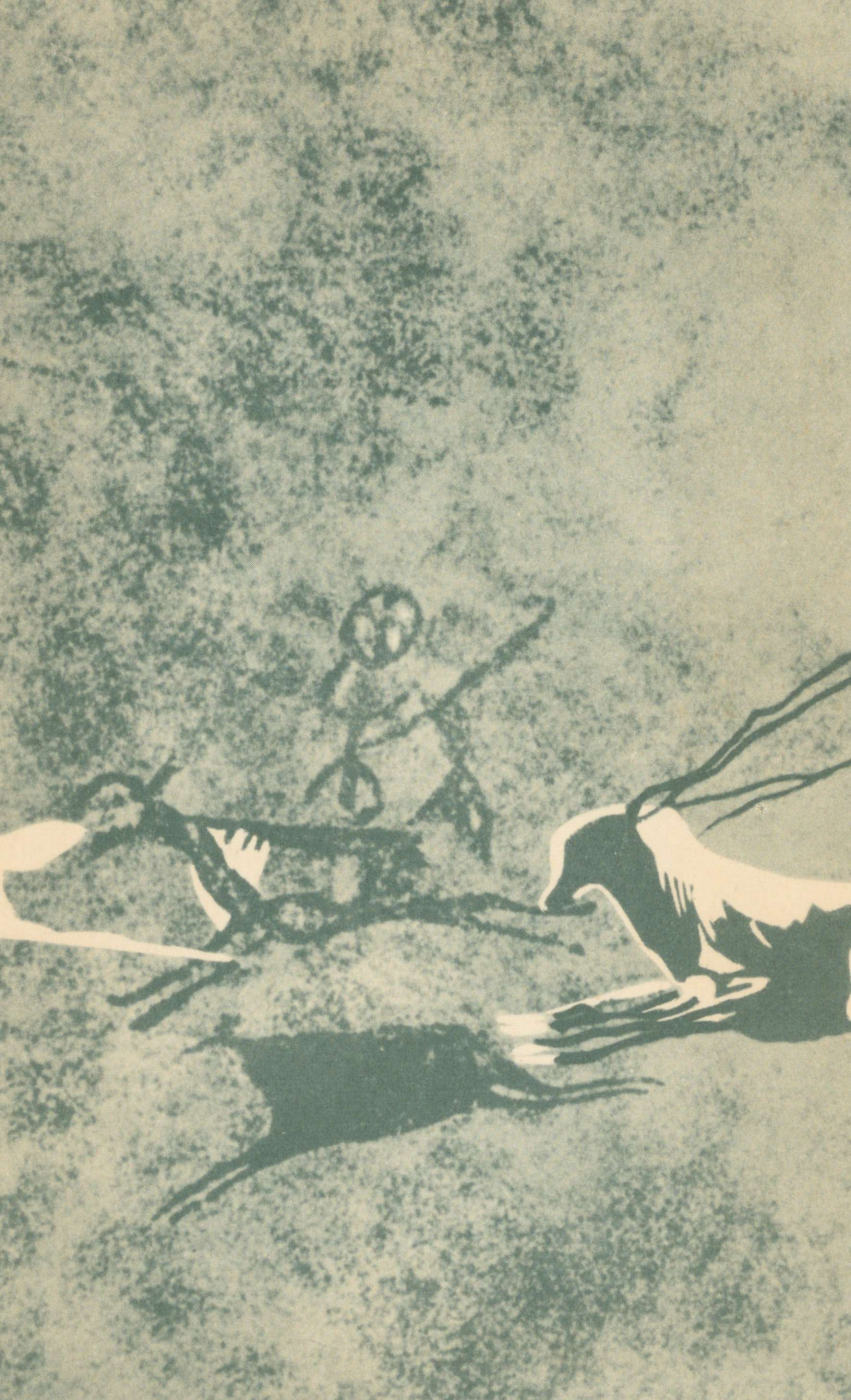

TÜ RAAMATUKOGU
10300015781752

93 kop.

A-28107

H. LHOTE

Tassili freskode otsinguil

Mõne aasta eest vapustas maailma sensatsiooniline sündmus: põuase Sahaara südames leiti palju aastatuhandeid tagasi tehtud kaljujooniseid. Palav ja kuiv kliima oli säilitanud meie kaugete esivanemate hindamatud teosed. See leid kummutas senised ettekujutused suure kõrbe igavesest asustamatusest.

Kaljujooniste kopeerijate ekspeditsiooni tööst, avastajate võrreldamatust leidmisrõõmust jutustab selles raamatus tuntud prantsuse teadlane professor Henri Lhote.

KIRJASTUS „EESTI RAAMAT"